

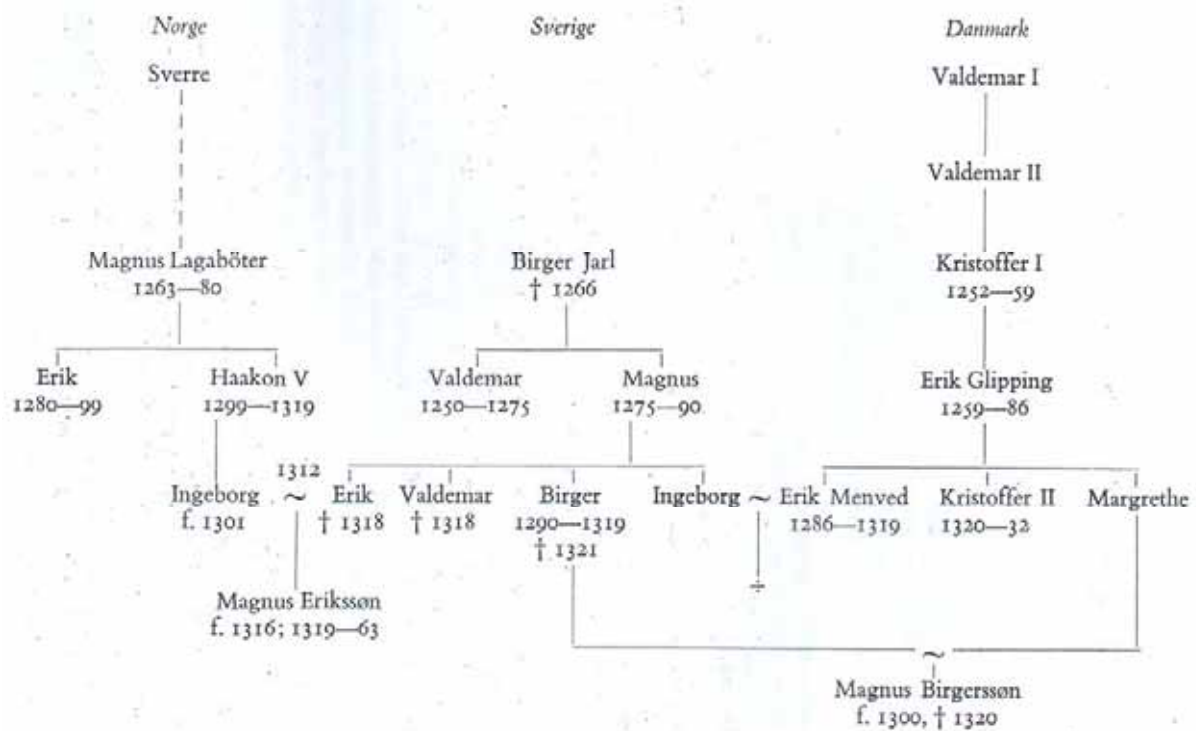
KRIGFØRING OG POLITISK KULTUR I NORDISK MIDDELALDER

DE MELLOMNORDISKE KONFLIKTENE
1286-1319 I ET EUROPEISK PERSPEKTIV

Tor Einar Fagerland
Dr. art avhandling
Institutt for historie og klassisk fag, NTNU
September 2005

Prolog	7
Kap. 1 Innledning	13
1.1 Tema, problemstillinger og hovedfunn	13
1.2 Norden i tiden rundt år 1300	19
1.3 Norden som politisk og militær arena	29
1.4 Politisk kultur	37
5.1 Avhandlingens oppbygging	47
Kap. 2 Kilder til politisk kultur og krigføring.....	49
2.1 <i>Erikskrönikan</i> som kilde til politisk kultur.....	49
2.2 Øvrige kilder	63
Kap. 3 Middeltalderkrigen i internasjonal forskning.....	67
3.1 Krigføring.....	67
3.2 Den tidlige forskningen.....	68
3.3 Verbruggen og Contamine	69
3.4 Strategi og taktikk	72
3.5 Slag, plyndring og beleiring.....	74
3.6 Krig og ideologi	79
3.7 Krig og politikk	84
3.8 Sjøkrig.....	87
3.9 Den nordiske leidangen.....	89
Kap. 4 Fra mordet i Findrup til freden i Hindsgavl: 1286-1295..	95
4.1 Forbundet mellom norske fyrster og fredløse danske stormenn i 1287	95
4.2 Krigstoktet i 1289.....	98
4.3 Nye angrep mot kong Erik Menved og det danske riket 1290-95	104
4.4 Hindsgavltavtalen 1295.....	106
4.5 Perioden 1286-1295 i et militært perspektiv	108
4.6 Perioden 1286-1295 i et politisk perspektiv.....	111
Kap. 5 Alliansepolitikk og krigføring 1302-1314	127
5.1 Regimeskiftet i det svenske riket 1302-1303	127
5.2 Striden mellom Birger Magnusson og hans brødre 1304-1306	132
5.3 Oppgjøret med Torgills Knutsson og Håtunaleken.....	136
5.4 Krigføring og alliansebygging 1306-1308	140
5.5 Alliansen mellom Erik Menved og Håkon Magnusson i 1308	147
5.6 Krigføringen 1308-1310.....	151
5.7 Fra Osloavtalen i 1310 til Koldingavtalen i 1314	159
5.8 Perioden 1302-1314 i et militært perspektiv	165
5.9 Perioden 1302-1314 i et politisk perspektiv.....	167

Kap. 6 Nyköpings gjestebud og dets følger 1317-1319	175
6.1 Perioden 1314-1317	175
6.2 Nyköpings gjestebud	177
6.3 Birger Magnussons forsøk på å vinne det svenske riket	180
6.4 Beleiringskrig og forhandlingene i Roskilde	182
6.5 Perioden 1317-1319 i et militært perspektiv	187
6.6 Perioden 1317-1319 i et politisk perspektiv	190
Kap. 7 Konklusjoner	203
7.1 Avhandlingens tematikk	203
7.2 Krigføring i perioden 1286-1319	203
7.2 Politisk kultur i perioden 1286-1319	207
7.4 Avslutning	210

Figur 1 De nordiske kongehus og deres innbyrdes slektskap. Hentet fra Aksel E. Christensen, "De nordiske kongeskitter 1319". *Historiallinen Arkisto* 63, Helsingfors 1968:280

Prolog

Året 1286 og historien om et kongemord

”Det er så mange i Danmark som alle vil herrer være”
(fra dansk middelaldervise)

St. Cecilias natt 22. november 1286 ble Danmarks konge Erik Christoffersen Klipping myrdet. Den danske kongen befant seg i den lille byen Finderup nord på Jylland hvor han under mystiske omstendigheter ble overfalt og drept. Ryktene begynte umiddelbart å svirre i det danske riket, og kilder fra tiden etter drapet forteller at flere av kongens mest betrodde menn skulle ha vært involvert. Ifølge ryktene skulle morderne ha kommet til åstedet forkledd som munk og drept kongen med 56 knivstikk.

Det danske kongedømmet hadde siden Valdemar Sejrs død i 1241 vært preget av indre uro og oppsplitting. Erik Klipping var en av flere konger som i løpet av de foregående årene enten var blitt drept eller hadde mistet livet under mystiske omstendigheter. Nyheten om drapet førte derfor til stor uro og usikkerhet. Ikke minst satte mordet enkedronningen Agnes i en farlig situasjon. Riktignok hadde sønnen Erik Eriksen Menved, så tidlig som i 1276, blitt hyllet som konge og kunne dermed etter drapet tiltre som sin fars etterfølger. Men Erik var i 1286 fremdeles bare tolv år gammel, og dynastiets motstandere hadde dermed en gylden mulighet til å fremtvinge et regimeskifte. Denne uroen ble formidlet av en tysk minnesanger kalt Rumelant, som på denne tid oppholdt seg ved det danske hoffet. Etter mordet reiste han rundt i det danske riket og fremførte følgende sang:

la oss synge om de danske morderne
i Nord-Jylland er et forbrytersk mord begått
de kunne rett vekke deres konge da han sov i sin seng
56 sår tilførte de frekke knekter han
trofaste danske menn
hevn deres konge
angi morderne og tal dem på livet
derfor syng denne sang
se deres konge var deres tjener som ga dere makt og rett
han har de myrdet
nå vil de også gjerne ha
at den unge konge skal stå på deres side
de vil endog være uskyldige og byder dansk lov for seg
nei det skal komme til å gå annerledes

Rumelants vise var bestilt av enkedronningen og den unge tronarvingen Erik og var beregnet til å synges overalt i det danske riket i tiden mellom drapet og det påfølgende domsmøtet som skulle holdes i Nyborg i pinsen 1287. Visen var bygget opp som en oppfordring om å finne og anklage kongemorderne. Ifølge Rumelant hadde mordernes plan vært å lokke den unge tronfølgeren over på sin side, for så å sno seg unna mordanklagene ved å sverge seg fri. Ifølge dansk middelalderlov var man nemlig uskyldig dersom tolv høyt ættede menn sverget på ens uskyld. Det var versjonen til enkedronning Agnes og miljøet rundt henne ved det danske hoff som tilhørerne her ble servert. Det handlet med andre ord om et propagandaforetøst i forkant av det store domsmøtet i Nyborg, hvor rikets ledende menn et halvt år etter mordet skulle komme sammen for å løse krisen. I Rumelants sang ble mordet fremstilt som et politisk attentat, og skylden ble plassert på en krets av rikets mektigste menn.

Hvilken annen informasjon har vi til å kaste lys over saken? Den mest utbredte kilde-typen fra denne tiden er årbøker og krøniker fra klostre og andre geistlige miljøer hvor munk-er i kortfattet form skrev ned viktige hendelser. Mordet i Finderup finnes omtalt i de fleste nordiske og nordtyske årbøkene fra denne tiden, og viser at Erik Klippings død ble viet stor oppmerksomhet.¹ De eldste av disse er årbøkene fra Ryd kloster og årbøkene fra erkebispesetet i Lund. I årboken fra erkebispesetet i Lund heter det kortfattet at ”kong Erik ble St. Cecilie natt drept på sitt leie av sine egne menn”. Årboken for Ryd kloster skriver det samme, men tilføyer at kongen ble drept av 56 knivstikk. Senere overleveringer blir gradvis fyldigere, og i en årbok fra Lübeck fra tidlig 1300-tall heter det at Erik Klipping ble drept av sine menn ”for sin ukyskhets skyld”. Erik Klipping skulle ifølge mange senere beretninger ha levd et utsvevende liv og blant annet forgrepet seg på den mektige Stig Andersen Hvides hustru Ingeborg. Det ble derfor et yndet tema i senere folkediktning at marsk Stig av den grunn stod bak drapet.² Rykter og legender utpekte Stig Andersen Hvide til hovedmann, og i folkevisene ble han en helteskikkelse. Noe senere i *Jyske Krønike*, nedskrevet rundt 1340, er det derimot Erik Klippings søskenbarn, den mektige hertug Valdemar av Sør-Jylland, som blir beskrevet som hjernen bak drapet.

Etter drapet på kongen hadde enkedronning Agnes raskt tatt styringen som formynder for sin tolv år gamle sønn Erik Menved. De mest betrodde menn fra tiden under kong Erik Klipping ble raskt fjernet og nye menn kom til. Blant annet fikk nettopp hertug Valdemar av Sør-Jylland en sentral posisjon og var derfor ikke blant de tiltalte ved domsmøtet i Nyborg

¹ *Danmarks Middelalderlige Annaler*, Udgivet ved Erik Kroman, København 1979:68, 88, 93, 115, 148, 175, 207, 236, 263, 274, 282, 290, 306 og Ellen Jørgensen, *Erik Klipping og hans sønner. Udvalg af kilder til tidsrummet 1275-1340*, København 1928:1-49 og 229-254.

² Om ”marskembedet”, se *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 11:465-467.

pinsen 1287. Tiltalt ble derimot den mektige grev Jakob av Nord-Halland, kongens tidligere marsk Stig Andersen Hvide og flere andre stormenn, som alle hadde vært sentrale i kretsen rundt Erik Klipping. Anklagen lød på ”råd, befaling og gjerning til å slå han (kongen) i hjel” Hoffet nedsatte en ”worthælsnævn”, det vil si en nemnd bestående av tolv menn, som skulle undersøke saken. På grunn av sakens karakter ble nemnden tredoblet til trettiseks mann. Samme dag ble de anklagede sverget skyldig av et flertall i nemnden. Dommen lød på tap av all eiendom og valget mellom å forlate det danske riket eller å miste livet.

Det synes klart at Erik Klipping ble drept under reise i Finderup ved Viborg. Det synes også klart at kongens kammermester, Rane Jonsen, var med i reisefølget, og at ridderen Arvid Bentsen rent fysisk var til stede da udåden fant sted. Utover disse kjensgjerningene er imidlertid det meste usikkert. Ingen av de mest prominente mistenkte var for eksempel i nærheten av åstedet da drapet skjedde. De var alle to til tre dagsreiser unna. Mange fremstående personer hevdet også i løpet av de følgende årene at de dømte var uskyldige. De dømte fikk ved domsavsigelsen heller ikke mulighet til å sverge seg fri, slik de ifølge loven hadde anledning til. Dette siste ble et viktig ankepunkt mot domsprosessen, og både den norske kongen Eirik Magnusson og erkebiskopen i Lund, Jens Grand, nektet på dette grunnlag å anse dommen som rettskraftig. Det er også merkelig at de trettiseks dommerne i denne viktige og kompliserte saken var i stand til å avlegge dom samme dag som kommisjonen ble nedsatt. Det hører imidlertid med til historien at ni av de utvalgte domsmennene ikke ville sverge de anklagede skyldige.

De dømte stormennene var i tillegg blant dem som hadde minst å tjene på et regime-skifte. De tilhørte alle maktens sentrum, dels grunnet egen styrke, dels fordi de hadde fått privilegerte stillinger under kong Erik Klippings maktutøvelse. Erik Arup har derfor argumentert for at dommen i Nyborg var et justismord.³ Ifølge Arup var mordet et resultat av en maktkamp mellom to partigrupperinger innen det danske aristokratiet. Hertug Valdemar og den mektige Peder Nielsen med flere var i 1283 blitt fordrevet fra den kongelige krets. Disse fikk nå sin hevn. Ved å plassere skylden på grev Jakob, marsk Stig og deres krets, ble de kvitt sine mest brysomme konkurrenter samtidig som de fikk tilbake sine maktposisjoner i det kongelige maktapparatet.

I likhet med Arup plasserer også Hugo Yrwing skylden på hertug Valdemar og hans krets.⁴ Ifølge Yrwing må nemlig opplysningene som kommer frem i *Jyske krønike* regnes som

³ Erik Arup, *Danmarks historie: Anden bog: Stænderne i herrevælde 1282-1664*, København 1932:25-30.

⁴ Hugo Yrwing, *Kungamordet i Finderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering*, Lund 1954:146-190.

mer pålitelige enn opplysningene i de andre krønikene, som i hovedsak støtter enke-dronningens versjon som ble til ved det kongelige hoff på Sjælland. Argumentet for dette er at *Jyske krønike* ble til på Jylland, i samme del av riket som mordet fant sted.⁵ Ifølge Yrwing kunne derfor forfatteren av krøniken, i motsetning til forfatterne av de andre årbøkene, basere seg på opplysninger som var uavhengig av enkedronningens propaganda.

Kai Hørby er en annen historiker som har arbeidet med drapsgåten i Finderup.⁶ Ifølge ham kan ridderen Arvid Bentsen godt ha utført mordet, men spørsmålet blir på vegne av hvem? Drapet bør ifølge Hørby ses i sammenheng med den strid som lenge hadde stått om Erik Klipping og hans fars rett til kongemakten i det danske riket. Både på dansk og norsk område fantes det i 1286 medlemmer av den danske kongeslekten som mente de hadde vel så mye rett på kongemakten som Erik Klipping. Et uttrykk for dette var at kong Eirik Magnusson og hans bror hertug Håkon etter dommen tok de morddømte danske stormennene i sin beskyttelse. Dette gjorde de, ifølge eget utsagn, ikke bare som norsk konge og hertug, men også som arvinger til den danske tronen. Slektsforholdet bestod i at Eirik og Håkon Magnussons mor, Ingeborg, var datter av Erik Plovpenning, dansk konge fra 1241 til 1259. Magnus Lagabøtes enkedronning hadde som dansk kongsdatter eiendomsrett til store jordegods spredt rundt omkring i det danske riket. Disse rettighetene ble bare motvillig innrømmet fra dansk side, og de norske arvekravene hadde derfor i flere år vært en kime til strid mellom de danske og norske kongefamiliene. Hørby fortsetter å antyde en norsk innblanding ved å peke på at Erik Klipping møtte sin død i nærheten av det krongods som ble forvaltet av norske fogder som en del av denne arven. Når den norske kongen ved flere anledninger kunne påstå at de fredløse var uskyldige, må dette ifølge Hørby bety at han visste hvem de skyldige var. Da den danske erkebiskopen i Lund, Jens Grand, senere uttalte: ”Jeg tror ikke det er de som har gjort det” så er også dette ord med vekt, da et rykte var nok til å reise prosess både i romersk, kanonisk og germansk rettstenkning. Den danske erkebiskopen syntes for øvrig heller ikke det skulle gjøres så mye vesen av mordet på Erik Klipping. Isteden påpekte han at ”mange danske konger tidligere var blitt drept uten at det hadde fått konsekvenser”.

Mordgåten i Finderup er fremdeles uløst. Det hersker derfor stadig tvil om hvorvidt de dømte var innblandet i drapet, eller om de ble utsatt for et gigantisk justismord. Med dagens kildesituasjon tilsier mye at mordet på Erik Klipping aldri vil få sin fulle og hele oppklaring. Den politiske følgen av dommen ble imidlertid at store deler av den danske makteliten allierte

⁵ *Jyske krønike* er skrevet på latin rundt midten av 1300-tallet og omhandler dansk historie i perioden 1185-1340.

⁶ Kai Hørby, *Status Regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitikk 1252-1319*, København 1977:73-79 og *Velstands krise og tusind baghold 1250-1400. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 5*, København 1992:144-154.

seg med det norske kongehuset. I tillegg til de danske fredløse befant det seg ved det norske hoff gjennom det meste av 1280-tallet også svensker som stod i opposisjon til det sittende regimet i det svenske riket. Det var derfor ikke unaturlig at de høye herrer som ble tvunget i landflyktighet søkte tilflukt i det norske riket. De danske fredløses ankomst til det norske hoff i 1287 må isteden ses som et typisk trekk ved nordisk politikk i disse årene. Forbindelsen mellom elitene i de nordiske rikene hadde lenge vært mange og tette og var preget av sterk interaksjonen både mellom ulike grener av kongsslektene, og mellom andre maktgrupperinger i de tre nordiske rikene.

Erik Klippings død i 1286 utløste fire tiår med åpne mellomnordiske konflikter hvor konfliktlinjene gikk på kryss og tvers, i og mellom rikene. Da også den svenske kongefamilien rundt år 1300 for fullt valgte å involvere seg i konfliktene toppet de mellomnordiske stridighetene seg med stadig skiftende konflikter og allianser mellom de ulike maktgrupperingene. Tidlig på 1300-tallet greide den svenske hertugen og kongesønnen, Erik Magnusson av Södermanland, å skape sitt eget mellomnordiske rike midt i skjæringspunktet mellom de tre nordiske kongedømmene. Det mellomnordiske riket forsvant med den svenske hertugens død i 1317 og konfliktene fikk en slags avslutning i 1319. Ett av resultatene av stridighetene var det norsksvenske kongefellesskapet samme år, hvor hertug Eriks sønn, Magnus Eriksson, ble konge i både det norske og det svenske riket.

Kap. 1 Innledning

1.1 Tema, problemstillinger og hovedfunn

Tema for denne avhandlingen er krigføring og politisk kultur i nordisk høymiddelalder. Arbeidet er et resultat av to målsettinger. Én har vært å foreta en analyse av militære konflikter i nordisk høymiddelalder. Den andre har vært å bruke analysen av militære konflikter som kilde til kunnskap om periodens politiske kultur. Den empiriske undersøkelsen består av en analyse av de mellomnordiske konfliktene i perioden 1286-1319. Perioden innledes med mordet på den danske kongen Erik Klipping i Finderup i 1286 og avsluttes med inngåelsen av det norsksvenske kongefellesskapet i 1319. Mordet i Finderup var den utløsende faktor til en kraftig intensivering av de mellomnordiske konfliktene. Med inngåelsen av det norsksvenske kongefellesskapet markerte året 1319 en avslutning på konfliktene. Ved utgangen av 1319 var også alle de sentrale aktørene døde eller i politisk eksil.

Avhandlingens analyse tar utgangspunkt i forholdet mellom militære konflikter og politisk kultur.⁷ I kontrast til hva tilfelle er i moderne demokratier var politikk i denne perioden i hovedsak militær. Konkurransen mellom politikere skjedde ikke i form av valgkampanjer eller kamp om politiske embeter, men gjennom ulike former for militær konfrontasjon hvor bruk og/eller trussel om bruk av vold var det viktigste virkemiddelet. Krig er derfor en viktig innfallsport til forståelse av tidens politikk. Ikke fordi det var krig hele tiden, men fordi muligheten for krig måtte vurderes i forhold til alle politiske beslutninger av betydning. I middelalderen var krigen blant enhver fyrstes viktigste oppgaver. Det var krig det ble brukt mest tid og ressurser på, og det var krigen mye av middelalderpolitikken prestisje var knyttet til.

Avhandlingen er i tillegg et resultat av ønsket om å undersøke hvorvidt et spinkelt og tilsynelatende uttømt kildemateriale kan gi ny kunnskap ved å settes inn i en nordisk og europeisk kontekst. Dette er metodisk løst gjennom en analyse hvor det samlede kildematerialet for Norden er løftet ut av sine tradisjonelle nasjonalstatlige rammer og isteden analysert ut fra et overordnet nordisk perspektiv. I tillegg er funnene hele tiden satt i sammenheng med internasjonal forskning på krigføring i middelalderen. Hva karakteriserer militære konfrontasjoner i denne perioden? Skilte krigføringen i Norden seg fra krigføringen i det øvrige Europa, eller er det større grunn til å hevde at krigføringen i Norden føyde seg inn i et

⁷ Politisk kultur er her brukt som en betegnelse på de normer og regler, formelle og uformelle, som gjaldt innenfor den samfunnsmessige og politiske elite. Se delkapittel 1.4.

felleseuropeisk mønster? Kan det spores noen forandring i måten krig ble ført på i denne perioden?

For å oppnå ny kunnskap om så vel krigføringens karakter som periodens politiske kultur, vil avhandlingen søke å besvare følgende spørsmål: Hvilke mekanismer utløste militære konflikter? Hvilke virkemidler hadde de stridende parter til rådighet, og hvordan valgte de å bruke disse? Hvem deltok i konfliktene, og hvilke mekanismer ble tatt i bruk for å avslutte konfliktene? Jeg har valgt å konsentrere mine empiriske undersøkelser til de dansknorske konfliktene i perioden 1286-1295, konfliktene mellom de tre rikene i tiden 1302-1314, og hendelsene under og etter Nyköpings gjestebud fra 1317 til 1319. Analysen bygger på kildemateriale for de tre nordiske kongedømmene, samt relevant materiale fra Island og de nordtyske områdene.

For å få økt forståelse av grunnstrukturene i periodens politiske kultur og krigføring, tar avhandlingen utgangspunkt i en analyse av de holdninger til krig og politisk konflikt som kommer til uttrykk i den svenske *Erikskrönikan*. Denne krøniken, som ble til på 1320-tallet, er den fylldigste og mest sammenhengende beskrivelsen av det politiske hendelsesforløpet i de svenske og nordiske områdene i dette tidsrommet. *Erikskrönikan* er derfor en av de sentrale kildene til analysene av hendelsesforløpet i periodene 1302-1314 og 1317-1319. Grunnleggende trekk ved tidens politikk og krigføring kan imidlertid være vanskelig å få frem i en ren begivenhetsanalyse, og i kapittel to er derfor *Erikskrönikans* helhetlige tekst forsøkt utnyttet som levning til hvordan krigføring og politisk kultur ble oppfattet innenfor elitesjiktet som, på grunn av den politiske, militære og samfunnsmessige utviklingen, nå var blitt mer skilt fra den øvrige befolkningen enn tidligere.

Det hersker bred enighet om at det i nordisk høymiddelalder foregikk en sentralisering av makt og vekst i offentlig myndighet i alle de tre nordiske rikene. Gradvis ble det utviklet et byråkrati rundt kongemakten i tillegg til at det ble opprettet et nettverk av kongelige embetsmenn rundt omkring i rikene. Utvikling av lovverk og skattlegging førte til at de tre rikene fikk flere av de særtrekkene som vi forbinder med statsdannelser. I nordisk middelalderforskning er høymiddelalderen derfor fremstilt som en periode hvor vikingtidens enkle styresett, basert på tilstedeværelse av fysisk makt, ble erstattet av et fastere regjerings- og styringsapparat med klare moderne trekk.⁸

⁸ Se blant annet Arup 1937; Inge Skovgaard-Petersen, Aksel E. Christensen, Helge Paludan, *Danmarks Historie: Tiden indtil 1340*, 1, København 1977; Hørby 1989; Knut Helle, *Under kirke og kongemakt, Aschehougs Norgeshistorie*, 3, Oslo 1995, og *The Cambridge History of Scandinavia*, 1, Cambridge 2003; Jerker Rosén, *Svensk historia* 1, Stockholm 1962 og Birgit og Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia*, Minnesota 1993.

Når det gjelder de mellomnordiske konfliktene i perioden 1286-1319 er disse i forskningen blitt forklart på ulike måter.⁹ P.A. Munchs *Det norske folks historie* var den første store og grundige behandling av perioden 1286-1319.¹⁰ Arbeidet skiller seg med sin enorme detaljrikdom ut fra både tidligere og senere analyser av denne perioden, noe som spesielt gjelder Munchs analyser av krigføringen.¹¹ Et implisitt og gjennomgående trekk ved Munchs arbeid er at de mellomnordiske konfliktene er sett gjennom brillene til den fremvoksende nasjonalstaten på 1800-tallet. I hovedsak blir det norske middelaldersamfunnet fremstilt som et proto-demokratisk samfunn, hvor kongens makt er gitt av folket. Den gode konge er derfor en sterk konge som i allianse med folket hegner om det nasjonale både mot indre og ytre fiender. De ytre fiendene i denne perioden var i første rekke den danske kongemakten, mens de indre fiendene var å finne både blant kirkens menn og i det verdslige aristokrati. I Munchs fortolkning av de mellomnordiske konfliktene fremstår derfor for eksempel den norske kongen Håkon Magnusson som samvittighetsfull og fredselskende, mens den svenske hertug Erik blir sett på som en forkjemper for en aggressiv eventyrpolitikk.¹²

Ifølge Halvdan Koht derimot må de mellomnordiske konfliktene i tiden rundt år 1300 forstås som et uttrykk for at Norden nå var blitt et føydalt klassesamfunn.¹³ Som følge av dette vokste det frem en adelsskandinavisme, det vil si et politisk forbund mellom adelsklassene i alle de tre nordiske rikene, hvor adelsmakten kom til å stå mot kongemakten. De mangeårige norske arvekravene i det danske riket hadde i realiteten vært en del av striden mellom kongemakten og adelen i det danske riket. Den svenske kong Birger Magnusson sto overfor de samme utfordringer som den danske kongen og måtte gi betydelige len til sine to brødre hertugene Erik og Valdemar. For Koht er derfor ikke de påfølgende stridighetene utover på 1300-tallet en krig mellom kongemaktene, men en krig først og fremst mellom dansk og svensk kongemakt på den ene side og et samlet nordisk aristokratisk klasseparti på den andre. På samme måte blir hendelsene etter Nyköpings gjestebud i 1317 tolket som et adelsopprør og resultatet av hertugtilhengernes seier som en skandinavisk overklassesamling.

I et omfattende arbeid få år senere fortolket den svenske historikeren Jerker Rosén de mellomnordiske konfliktene dels i lys av den økonomiske utviklingen i Nord-Europa i

⁹ Sentrale punkter i de nedenfornevnte arbeidene er ytterligere utdypet i avhandlingens analysekapitler.

¹⁰ P.A. Munch, *Det norske folks historie*, Christiania 1859.

¹¹ I forhold til moderne vitenskapskrav er imidlertid Munch upresis i sin referansebruk. I tillegg er flere interessante diskusjoner ført helt uten kildehenvisninger.

¹² Munch 1859:468.

¹³ Halvdan Koht, "Det nye i nordisk historie kringom år 1300", i Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), *Sverreættens kongedømme. Norske historikere i utvalg III*, Oslo 1970:341-353 (opprinnelig trykt i *Scandia IV* 1931).

perioden, dels i lys av konstitusjonelle og statsrettslige forhold.¹⁴ I forhold til det første bidro den økte handelsaktiviteten mellom Vest-Europa og Østersjøområdet til at kyststrekningene langs Öresund og Kattegat fikk økt strategisk og økonomisk betydning. Ifølge Rosén er dette årsaken til at ønsket om å kontrollere Halland gikk som en rød tråd gjennom Håkon Magnussons politikk gjennom hele perioden. I forhold til det siste fortolker Rosén utfallet av konfliktene i 1317-1319 som en seier for et politisk program som ønsket aristokratisk medinnflytelse og valgkongedømme fremfor arvekongedømme.¹⁵ Roséns arbeid har fremdeles stor verdi, ikke minst på grunn av dets grundige analyser av periodens skiftende alliansemønstre og på grunn av sin vektlegging av forbindelsene mellom nordisk og nordtysk politikk.¹⁶

Ifølge de danske historikerne Aksel E. Christensen og Kai Hørby må de mellomnordiske konfliktene imidlertid i all hovedsak forstås i et dynastisk perspektiv.¹⁷ Drivkraften i nordisk politikk i denne perioden var de tre kongehusenes forsøk på å sikre sine og sine etterfølgeres maktposisjoner. Hovedrollen i nordisk politikk i perioden 1286-1319 ble, ifølge Christensen og Hørby, spilt av den danske kong Erik Menved som gjennom allianser, krigføring og ekteskap forsøkte å kontrollere arvefølgen i alle de tre nordiske rikene.

Denne avhandlingen skiller seg fra tidligere forskning på flere punkter. Analysen av de mellomnordiske konfliktene i perioden 1286-1319 tegner et bilde av en politisk kultur som ikke lar seg forstå som konflikter mellom tre kongemakter alene. I tillegg til fyrstene fantes en rekke enkeltaktører og maktgrupperinger som alle, gjennom ulike former for alliansenettverk, deltok i konfliktene. Analysen viser også at konfliktene heller ikke kan forstås fullgodt ut fra et nasjonalstatperspektiv da både fyrster og stormenn allierte seg på kryss og tvers av de tre nordiske rikene. De nordiske kongedømmene i denne perioden var fremdeles relativt nye politiske enheter. Opprettelsen av hertug Eriks mellomnordiske rike i perioden 1310-1317 er derfor et uttrykk for en politisk kultur hvor grensegangen mellom de tre rikene fremdeles ble oppfattet som flytende, og hvor det fremdeles var muligheter for nye konstellasjoner.

Kompleksiteten i det politiske landskapet gjør det også lite tjenlig å forklare de mellomnordiske konfliktene ut fra monokausale modeller. Dette gjelder i forhold til både marxistiske klasseperspektiv og konstitusjonelle skillelinjer. Kompleksiteten og de skiftende

¹⁴ Jerker Rosén, *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder*, Lund 1939.

¹⁵ Rosén 1939:331-343.

¹⁶ Forbindelsen mellom Norden og de nordtyske områdene er blitt utdypet i Ingvor M. Andersson, *Erik Menved och Venden: Studier i dansk utrikespolitikk 1300-1319*, Lund 1954, mens Roséns vektlegging av den handelsøkonomiske utviklingen er blitt fremhevet i Knut Helle, "Opptakten til de Nordiske unioner i senmiddelalderen", *Forum Mediaevale*, 2002:3-31.

¹⁷ Aksel E. Christensen, "De nordiske kongeskitfer 1319", *Historiallinen Arkisto* 63, Helsingfors 1968:279-290 og Hørby 1977:12, 91-93, 106-121.

maktforholdene indikerer at perioden i liten grad var preget av ideologiske og prinsipielle konfliktlinjer. Dette gjelder også de politiske endringene i kjølvannet av Nyköpings gjestebud. Analysen viser at fredslutningen i 1318 i større grad var preget av kompromisser og politisk fleksibilitet enn av de ideologiske konfliktlinjene vektlagt i tidligere forskning.

Avhandlingens analyse gir isteden grunn til å hevde at en kombinasjon av dynastiske motiver i samspill med føydale og militære utviklingstrekk kan bidra til å forklare flere av de mest sentrale konfliktene i perioden 1286-1319. I denne perioden var bruk av slottslen blitt vanlig for å belønne politiske tilhengere. I kombinasjon med utviklingen av befestningsteknologi i stein gjorde dette det lettere å etablere lokale maktsentra i konkurranse med kongemakten. Særlig utfordrende for kongemakten ble praksisen med å gi len til kongelige familiemedlemmer. Den mangeårige kampen om Halland er et eksempel på at dynastiske og føydale faktorer virket sammen. Hovedgrunnen til at Nord-Halland ble tilkjent grev Jakob som len i 1248, var hans slektskap med den danske kongefamilien. Både da kong Håkon Magnusson ble lovet Nord-Halland som len i 1308, og da hertug Erik ble lovet det samme i 1310, ble løftene fra Erik Menveds side knyttet opp til den danske kongens dynastiske ekteskapspolitikk.

At nettopp Halland skulle bli sentrum for en rekke av konfliktene i denne perioden, kan imidlertid ikke fullgodt forklares uten å trekke inn den økte ressursmessige og strategiske verdien dette området fikk som følge av den økonomiske utviklingen i Nord-Europa. Den nordiske maktkampen må derfor også ses i lys av de dyptgående økonomiske endringene som foregikk i Nord-Europa i denne perioden. Med den økende handelen mellom Østersjøområdet og Vest-Europa fikk elvemunningene i Båhuslen, Halland og Øresund større betydning både som handelssteder og som viktige transitthavner mellom øst og vest. Områdene i skjæringspunktet mellom de tre rikene ble derfor åsted for en rekke av de viktigste allianseinngåelsene og krigshandlingene i perioden 1286-1319.

De militære konfliktene bærer også preg av kompleksiteten i det politiske landskapet. Krigføringen i denne perioden har derfor i tidligere forskning blitt betegnet som ”merkelig planløs”.¹⁸ Sammenligningen med den omfattende forskningen på krigføring i europeisk middelalder viser imidlertid at krigen i Norden i denne perioden i hovedsak fulgte samme mønstre og samme logikk som militære konflikter i det øvrige Europa.¹⁹ Store, avgjørende slag forekom sjelden, og krigføringen besto i hovedsak av plyndringskrig og beleiringskrig. Mens nordisk krigføring i tidlig middelalder i stor grad var sjøbasert, foregikk krigføringen i

¹⁸ Gerhard Fischer, *Norske kongeborger*, 1, Oslo 1951:256.

¹⁹ Kapittel tre inneholder en gjennomgang av forskningslitteraturen på krigføring i europeisk middelalder.

høymiddelalderen, i Norden som i Europa forøvrig, i større grad på land. Den nye befestningsteknologien i stein bredte seg for alvor i Norden i denne perioden og utgjorde den viktigste enkeltfaktoren i krigføringen.

Sjøbasert krigføring spilte likevel en viktig rolle i krigføringen i perioden 1286-1295. Analysen gir imidlertid grunn til å hevde at innholdet i leidangsbegrepet i denne perioden ikke er ensbetydende med en bondebefolkning som i kongelig regi utførte vernepliktstjeneste. I perioden 1286-1319 hadde krigsflåtene også et stort innslag av stormenn og deres krigerfølger. Sannsynligvis har bondeutbudet primært hatt en transportfunksjon som roere. Selve krigføringen foregikk på land og ble trolig i stor grad overlatt til kongens og stormennenes mer profesjonaliserte krigerfølger. Analysen viser også at samarbeid mellom kongemakten og stormennene var en forutsetning for å realisere større angrep. Krigføringen mot det danske riket i perioden 1286-1295 kan derfor betraktes som en form for "joint venture" hvor den norske kongemakten og danske og norske stormenn alle bidro med sine ressurser.

Spredningen av den nye befestningsteknologien førte imidlertid til at en overlegen krigsflåte ikke lengre var tilstrekkelig for å oppnå militær suksess av en viss varighet. For at en militær kampanje skulle bli en suksess, måtte aktørene gjøre bruk av det som i den internasjonale forskningen omtales som "combined forces", som betyr at aktørene måtte kombinere ulike militære virkemidler. Det var kombinasjonen av sjøstyrker, borger og tyske leiesoldater som gjorde at de norske fyrstene og deres danske allierte oppnådde svært gode betingelser ved freden i Hindsgavl i 1295. Perioden 1286-1295 er derfor i avhandlingen fremhevet som en sentral overgangsperiode, hvor de fredløse stormennene stod i spissen for byggingen av befestningene Hjelm, Hune Hals og Varberg som et ledd i den offensive krigføringen mot det danske riket. Avhandlingen fremhever dermed den sentrale rollen som stormannsgrupperinger til tider spilte i krigføringen og nyanserer også tidligere forskning hvor borgene for den norske kongemaktens del er blitt ansett for sentrale først i tiden etter 1300.²⁰

Hovedgrunnen til at krigføringen gradvis ble mer landbasert, var at krigen nå i stor grad handlet om kontroll over territorier. Systemet med fast beskatning etablerte seg i alle de tre nordiske rikene i siste del av 1200-tallet, noe som økte det potensielle ressursgrunnlaget for en sentralmakt betraktelig. Dermed oppsto også et behov for å kontrollere og beskytte egne territorier. Mens de fredløses befestninger på 1290-tallet var offensive militære brohoder

²⁰ Se for eksempel Knut Arstad, "Castle Warfare in Norway in the 12th and 13th century", i Knut Arstad, (red.) *Krigføring i middelalderen. Strategi, ideologi og organisasjon ca. 1100-1400*, Forsvarsmuseets småskrift nr. 35, Oslo 2003:163-173 og Knut Helle, "Growing inter-Scandinavian entanglement" i *Cambridge History of Scandinavia* 2003:419.

rettet mot det danske riket, hadde borgbyggingen utover på 1300-tallet vel så ofte defensive formål. En sterk befestning kunne dermed både ha offensive og defensive funksjoner. Både i forhold til kontroll og beskatning av egen befolkning, og som beskyttelse for den økende handelsaktiviteten, fikk borgene en stadig viktigere rolle. Dette flerbrukspotensialet førte til at det ble bygget en rekke borger i skjæringspunktet mellom de tre rikene i perioden 1286-1319.

1.2 Norden i tiden rundt år 1300

Som et bakteppe til de følgende analysekapitlene vil dette delkapittelet presentere hovedtrekkene i den politiske utviklingen i nordisk høymiddelalder. Deretter vil noen av de grunnleggende endringsprosessene i Norden bli gjennomgått. Fokus vil være på økonomiske og militære strukturer.

Med høymiddelalderens nordiske kongedømmer menes de daværende danske, norske og svenske rikene. Av disse hadde det danske riket størst befolkning og mest dyrket land.²¹ Den konsentrerte bosettingen medførte at det var enklere for en sentralmakt å kontrollere og utnytte ressursene enn det var i de norske og svenske rikene. I tillegg lå det danske riket strategisk svært gunstig plassert i forhold til å kontrollere ferdselen mellom Østersjøen og Vest-Europa. Den danske kongemakten var derfor den ledende i Norden gjennom det meste av middelalderen. Norske og svenske fyrster kunne kun utfordre lederstillingen i Norden når den danske kongen var opptatt på annet hold, eller i tider hvor det danske riket var splittet av indre stridigheter.²²

I første del av 1200-tallet hadde den danske kongemakten ekspandert sørøstover inn i de ressursrike nordtyske og baltiske områdene, og i tillegg lå de nåværende svenske områdene Skåne og Halland under den danske kongemakten. Siste halvdel av 1200-tallet ble imidlertid preget av blodige kamper mellom ulike medlemmer av kongefamilien om retten til den danske tronen. Konfliktene ble forsøkt løst ved å innføre et system med hertugdømmer etter kontinentalt mønster, og slik ble provinsene Blekinge, Nord-Halland, Sør-Halland, Lolland, Falster og Sør-Jylland egne hertugdømmer.

Urolighetene i Nordens mest ressursrike område virket som en magnet på de andre nordiske fyrstene, som nå så en mulighet til å få en bit av ressursene som fantes i det danske

²¹ Det danske riket hadde en estimert befolkning på rundt én million på denne tiden. Til sammenligning hadde det norske riket trolig ca. 350 000-400 000 innbyggere og det svenske riket trolig rundt 500 000. Se Ole Jørgen Benedictow, "Demographic conditions" i *Cambridge History of Scandinavia* 2003:237-249.

²² For generelle oversikter over denne perioden, se note 1.

riket. I 1256-1257 reiste den norske kongen Håkon Håkonsson borgen Ragnhildsholmen i skjæringspunktet mellom de tre rikene, og i perioden 1241-1263 deltok han i 13 ulike møter i Konghelle med svenske og danske fyrster.²³ På grunn av de hyppige kongeskiftene i det danske riket på 1200-tallet, fantes det flere ugifte danske kongsdøtre som ved inngåelse av ekteskap ville ha krav på store områder med kongelig eiendom.²⁴ Ved ekteskapsinngåelser ville dette føre til at enda flere deler av riket kom ut av den danske kongemaktens kontroll. I 1261 ble den avdøde kong Erik Plovpenning's datter, Ingeborg, gift med Magnus Lagabøte, og kort tid etter ble dansk krongods i Nord-Jylland satt under den norske kongens administrasjon.²⁵

I kjølvannet av mordet på Erik Klipping i 1286 flyktet flere av det danske rikets mektigste menn til det norske riket. For å vinne tilbake gods og sine posisjoner i hjemlandet slo de danske fredløse seg sammen med den norske kongefamilien og førte de følgende årene en aggressiv politikk mot den nye kongen i det danske riket, Erik Menved. I tillegg førte valget av Jens Grand som ny erkebiskop i Lund til at de danske stormennene ved det norske hoff fikk en ny og mektig alliert i kampen mot den danske kongen. Erkebiskopen, som var i nær slekt med flere av de fredløse, kontrollerte store eiendommer i Skåne som grenset opp til de fredløses besittelser i Halland. Det meste av det østlige danske riket var i 1290-årene dermed utenfor den danske kongens kontroll.

Ved det danske rikets sørlige grense lå grevskapet Holstein som grenset mot Elben i sør og Østersjøen i øst. Grevskapet var på denne tid delt i fem borgområder som alle hadde ulike herskere. Ved elven Traves munning lå bystaten Lübeck. Mecklenburg, som strakte seg fra Traves munning og østover langs østersjøkysten, var rundt 1300 delt i fire ulike territorier. Sør for, og delvis omsluttet av, Mecklenburg lå grevskapet Schwerin. Øst for Mecklenburg, oppe ved kysten, lå Rostock. Til fyrstedømmet Rügen hørte øyen med samme navn, samt en del av fastlandet. Øst for flere andre småriker lå Pommern, og østenfor Pommern lå den tyske ordens områder. Sør for disse, og uten kontakt med havet, lå det mektige markgrevskapet Brandenburg, som stadig forsøkte å ekspandere nordover. Erik Menveds politikk overfor disse områdene var i stor grad bygd opp etter mønster av hans oldefar Valdemar Sejr. Blant annet fikk Erik Menved i 1304 den tyske kongen til å bekrefte Fredrik IIs 90 år gamle brev fra 1214, hvor den danske kongemakt ble gitt overhøyhet over alt tysk land nord for elvene Elben og

²³ *Norges Kongesagaer* IV Oslo 1979:342. Se også Rune Ekres artikkel "Borgar och möten", i Lars Linge (red.), *Nordiska möten*, Göteborg 2001, og Helle 2002:3-31.

²⁴ For detaljer om dette se Kristen Rasmussen, "Kong Eriks døtre", *Den Jyske Historiker* 42, 1987:47-67 og Birgit og Peter Sawyer 1993:186.

²⁵ Dette gjaldt blant annet Rold i Himmerland, Skanderup by og borgen Skanderborg. Se *Diplomatarium Danicum* 2 rk, III nr. 96 og Hørby 1977:25.

Elde med det unntak at Lübeck nå ble holdt utenfor.²⁶ De nordtyske områdene var svært ressursrike, og samtidig var området preget av at den tyske kongemaktens interesser lå lengre sør. Forholdet mellom den tyske kongen og de ulike tyske landsherrene var derfor løst strukturert, og de stadige konfliktene mellom tyske småfyrster og de raskt vekslende politiske konstellasjonene gjorde det mulig for den danske kongen å gjøre sine interesser gjeldende i store deler av de nordtyske områdene.

Den svenske kongemaktens fokus var i store deler av middelalderen rettet østover mot de finske og russiske områdene på østsiden av Østersjøen. I løpet av 1200-tallet var imidlertid ødemarksbarrieren mellom göternes land og kystområdene i vest i ferd med å brytes av svensk jordbrukskolonisering. Handelskontakten vestover ned og ut fra Göta Älv fra Lödöse var derfor av stigende betydning.²⁷ Det gradvis mer vestvendte svenske kongehuset ble dermed også interessert i å utnytte de indre stridighetene i det danske riket, og i løpet av første del av 1200-tallet greide den svenske kongemakten å etablere en korridor frem til kysten i vest.²⁸ Vestkysten hadde inntil da vært kontrollert av den norske kongemakten på nordsiden av Göta Älv, og av den danske kongemakten, eller danske lensherrer, på sørsiden. I siste del av 1200-tallet greide den svenske kongemakten å etablere et svensk brohode rundt Göta Älv, mellom de danske områdene (Halland og Skåne) og det norske territoriet (nåværende Bohuslän). På 1290-tallet valgte det svenske kongehuset å knytte seg opp til den regjerende danske kongefamilien ved en dobbel ekteskapsallianse. I 1296 giftet den danske kongen Erik Menved seg med Birger Magnussons søster Ingeborg, mens den kommende svenske kongen Birger giftet seg med Erik Menveds søster Margrete i 1298.

På et møte i 1302, mellom de norske og svenske kongefamiliene, ble allianseforholdene i Norden snudd opp ned. På dette møtet lovet den svenske kongen å gjøre felles sak med kong Håkon Magnusson mot Erik Menved i det danske riket.²⁹ Kong Birger lovet også å hjelpe de fredløse i deres uløste konflikt med den danske kongemakten. I tillegg ble kong Håkons ett år gamle datter Ingeborg forlovet med kong Birgers bror, hertug Erik. Kort tid før møtet hadde kong Håkon endret tronfølgeordenen slik at hertug Erik ville bli den reelle regenten både på vegne av sin fremtidige ektefelle og deres fremtidige sønn.³⁰ Denne norsksvenske alliansen mot Erik Menved ble brutt i 1304, da det oppstod konflikt i den

²⁶ *DD* 1 rk, V nr. 48 og *DD* 2 rk, V nr. 325.

²⁷ Se Rune Ekre, "Lödöse och Göta älvdalen från 1200-talet till 1500-talet", i *Kring Göta Älv – Studier i en dalgång*, Göteborg 1993:59-63; Gösta Bäckström og Jorma Korhonen (red.), *Västkustkrönika*, Göteborg 1987:100-106 og Erik Lönnroth (red), *Båhuslänns historia*, Uppsala 1963:79-148.

²⁸ Lönnroth 1963:114.

²⁹ *Diplomatarium Norvegicum* VII nr. 28, *Regesta Norvegicum*, III nr. 56, og *Sveriges Traktater med främmande Magter*, 822-1335, 1, nr. 153 og 154.

³⁰ *RN*, III nr. 53.

svenske kongefamilien.³¹ Kong Birger knyttet seg da igjen til sin svoger kong Erik Menved, mens kong Håkon videreførte alliansen med hertug Erik og de danske fredløse. Den svenske hertugen overtok deretter gradvis den rollen grev Jakob og de fredløse hadde spilt i grenseområdene mellom de tre rikene siden 1287.³² De delvis autonome besittelsene i det dansk-norske grenseområdet som de fredløse stormennene hadde kontroll over i siste del av 1200-tallet, ble under hertug Erik på begynnelsen av 1300-tallet utvidet til også å gjelde svenske områder. Fra sitt sentrum i Lödöse hadde den svenske hertugen kontroll med det militært sett strategiske og best forskansede området i Norden. Hertugens maktbase lå i tillegg sentralt ved leden for fjernhandelen mellom Nord- og Østersjøen og nært Skånemarkedet og fiskeriene ved Skånekysten.

I 1306 ble kong Birger ved et kupp tatt til fange på gården Håtuna av sine brødre Erik og Valdemar.³³ I tiden etter denne hendelsen, kjent som Håtunaleken, ble det på ny forsøkt å bygge en bred allianse mot Erik Menved. I denne alliansen inngikk de svenske hertugene, kong Håkon Magnusson, den danske kongens bror, hertug Christoffer, som på dette tidspunkt var blitt hertug av Sør-Halland, og Lübeck. Denne storstilte alliansen mot Erik Menved gikk imidlertid i oppløsning før den fikk iverksatt sitt program, og i 1308 gikk kong Håkon til det skritt å alliere seg med sin mangeårige fiende kong Erik Menved. For å få til dette måtte kong Håkon ta i bruk sitt viktigste trumfkort, datteren Ingeborg. Forlovelsen mellom Ingeborg og hertug Erik ble brutt, og den unge kongsdatteren ble isteden lovet bort til kong Birgers sønn Magnus. Som en reaksjon på denne alliansen angrep Erik og Valdemar flere ganger det norske riket, mens Håkon angrep hertugenes svenske besittelser. Det samme gjorde Erik Menved, som i 1307, 1308 og 1309 gjorde inntog i det svenske riket med til dels store hærstyrker.

På nyåret 1310 lyktes hertug Erik i å splitte alliansen mellom Håkon og Erik Menved, og sommeren 1310 ble det inngått en nordisk fredsavtale i Helsingborg.³⁴ Her ble det svenske riket delt i tre deler, hvorav Birger fikk størstedelen av de østvenske områdene unntatt Finland, mens hertugene beholdt den vestlige delen samt Finland. Avtalene ble i hovedsak diktert av Erik Menved og viser den danske kongens dominerende posisjon i nordisk politikk. Denne dominansen var avhengig av at han greide å splitte sine nordiske motstandere, og at han hadde

³¹ I hele perioden 1302-1317 kom hertugbrødrene Erik og Valdemar til å stå på samme side i striden mot deres bror kong Birger. I kildematerialet opptrer Erik og Valdemar av og til sammen, av og til hver for seg, men aldri i strid med hverandre. Hertug Erik er imidlertid den mest interessante av de to fordi han sto i en lederstilling i forhold til sin bror, og fordi det, i hovedsak, var han som pleiet forbindelser med utenlandske fyrster og stormenn.

³² Forholdet mellom hertug Erik og de fredløse drøftes i delkapitlene 4.3 og 4.4.

³³ Håtuna var en storgård i kong Birgers eie som lå plassert på nordsiden av Mälaren.

³⁴ DD 2 rk, VI nr. 277-287.

ryggen fri i forhold til sine engasjementer i de nordtyske områdene. Allianseforholdene var imidlertid skiftende både i Norden og i de nordtyske områdene, og høsten 1311 brøt det ut åpen krig mellom Erik Menved og Rostock. Problemene i de tyske områdene gjorde det mulig for hertug Erik å igjen nærme seg kong Håkon, som var kommet dårlig ut av Helsingborgavtalen. I 1312 ble det derfor, stikk i strid med Helsingborgavtalen, feiret dobbeltbryllup i Oslo. Ingeborg ble her gift med hertug Erik, mens den avdøde kong Eiriks datter Ingeborg ble giftet bort til hertug Eriks bror hertug Valdemar.

I 1314 ble det inngått forlik mellom hertug Erik og den danske kongen hvor utfallet ble at hertug Erik fikk både Ingeborg og grevskapet Nord-Halland i len. Hensikten fra Erik Menveds side var trolig å eliminere en ekstern trussel som, i samarbeid med ulike former for dansk opposisjon, lenge hadde utgjort et problem. Erik Menved måtte til gjengjeld love å bidra til at hertug Erik skulle overta den norske kongemakten. Den følgende tiden virket Håkon Magnusson lite villig til å følge opp den aggressive politikken mot det danske riket. Hertug Erik delte sin tid mellom Lödöse og Oslo, og hadde, med sine vestsvenske besittelser og sin regentstilling i det norske riket, en sentral posisjon både i det norske og det svenske riket. Hans eldre bror, kong Birger, kontrollerte mindre lukrative deler av det svenske riket og slet i tillegg med økonomiske og politiske problemer i sine områder.

I denne situasjonen valgte kong Birger og kong Erik Menved i 1317 å fengse og drepe hertugene Erik og Valdemar. Kuppforsøket utløste nye stridigheter og nådde i perioden 1317-1319 et voldsomt klimaks. I et omfattende opprør drev hertugtilhengerne kong Birger og hans menn fra skanse til skanse. Erik Menved foretok etter kort tid et angrep inn i det svenske riket, noe som gjorde kampene jevne noen måneder. Erik Menved fikk imidlertid problemer, ikke minst fordi hans bror Christoffer og erkebiskopen i Lund, Esger Juul, ga sin støtte til hertugtilhengerne. Fredsavtale ble inngått i november 1318, og i forhandlingene valgte Erik Menved å ofre Birger mot at hertugtilhengerne skjøv erkebiskop Esger Juul og hertug Christoffer fra seg. Dermed hindret Erik Menved at krigen fortsatte lengre inn på det danske rikets territorium. Kong Birgers dager som svensk konge var imidlertid talte. Han lyktes i å unnsnippe til Sjælland, mens hans sønn, Magnus, ble halshugget i fangenskap. I 1319 ble hertug Eriks sønn, Magnus Eriksson, gjort til konge i både det norske og det svenske riket, ved henholdsvis arv og valg. Denne norsksvenske personalunionen, eller kongefellesskapet, kan ses både som en følge av de foregående tiårs mellomnordiske politikk og som en peker fremover mot nye og større unionsdannelser i senmiddelalderen.

Siste del av 1200-tallet og første del av 1300-tallet var en periode preget av omfattende samfunnsendringer både i forhold til politikk, økonomi og militære forhold. Før den tid var handel og håndverk konsentrert i få byer som lå som små øyer i et hav av rural subsistens-økonomi. Også kongemakten var i tidlig middelalder en del av samfunnets enkle økonomiske struktur, og dens ressursgrunnlag var basert på direkte avkastning fra krongods, som i hovedsak måtte fortæres på stedet. Dette betydde at kongemakten måtte være ambulerende og at den hadde et relativt begrenset økonomisk fundament. Ifølge den svenske historikeren Erik Lönnroth var systemet likevel preget av en form for balanse:

”Hela systemet passar in i bilden av ett bondesamhälle med ett konungadöme, som i maktmedel och levnadsformer var anpassat därefter”.³⁵

Gradvis ble de svenske områdene trukket inn i det internasjonale handelsnettverket gjennom det hanseatiske system. I det svenske riket var det store regionale forskjeller og grenseområder, som Västergötland og Halland, baserte seg, i motsetning til de sentrale kulturbygdenes korndyrking, på smørproduksjon og fedrift. Nettopp smør- og kjøttproduksjon var viktig i handelen mellom Lübeck og Lödöse, og befolkningstallet i disse grenseområdene økte på 1200-tallet. Selv om byene i denne perioden var få og små i størrelse, var de sentrale som produsenter og konsumenter i den voksende europeiske varebyttehandelen.³⁶ For Lönnroth representerer derfor 1200-tallet et skille hvor gamle strukturer i forhold til krigføring, politikk og økonomi ble endret:

”Under 1200-talet har den svenska statens struktur förändrats. Ståndsamhället har fått rättslig form, riksrådet har organiserats, riket har fått ett naturligt centrum i Stockholm, ett hov, en stående krigshär och en förvaltning. Samtidigt härmed har genom stadsväsendets, handels och bergsbrukets nydaning nya ekonomiska faktorer påverkat det svenska samhället”.³⁷

Den tyske koloniseringen på 1100- og 1200-tallet i Østersjøen hadde også ført de nordiske rikene i kontakt med europeisk kultur og militærvesen. En konsekvens av dette var forbedret befestningsteknologi, og i løpet av 1200-tallet ble det bygget store steinborger med ringmurer og steinhus, som kunne romme faste besetninger og forråd for mer langvarige

³⁵ Erik Lönnroth, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, Göteborg 1940:54.

³⁶ Lönnroth 1940:41.

³⁷ Lönnroth 1940:54.

beleiringer. I tillegg til de rent militære endringene denne prosessen medførte, har Lönnroth også fremhevet hvordan de militære endringene førte til at de økonomiske forutsetningene for kongemakten ble endret. Steinborger og spesialiserte militærstyrker var kostbare, og det ble derfor mer ressurskrevende for en sentralmakt å utøve politisk kontroll over et område. Samtidig ga den nye militærteknologien økte muligheter til maktutøvelse. Den militærteknologiske utviklingen i siste del av 1200-tallet økte kostnadene for politisk maktutøvelse, men førte samtidig til at inntekspotensialet også økte markant.

Mens tidligere kongedømmer i stor grad hadde basert seg på direkte inntekter fra eget krongods, ble det i løpet av 1200-tallet innført ulike former for fast beskatning. Et eksempel på dette er leidangsordningen, som i det danske, svenske og, delvis, norske riket i siste del av 1200-tallet ble en fast økonomisk ytelse fra bondebefolkningen til sentralmakten.³⁸ Ifølge Lönnroth viser en gjennomgang av de eldste svenske skattekilder, fra rundt 1300, hvordan faste skatter avløste gjesting i den vestre del av riket og leidangstjeneste i den østre delen. Denne prosessen var en sentral overgang i svensk samfunnsorganisering og vitner om en mer ressurssterk og ambisiøs sentralmakt enn tidligere.³⁹ Lönnroth mener at overgangen ble igangsatt under Birger Jarls sønner, Valdemar og Magnus, i perioden 1266-1290, og at prosessen ble fremskyndet da konflikten mellom de to brødrene medførte bruk av ny og kostbar militærteknologi.⁴⁰

Etableringen av slott og påfølgende slottslen medførte en maktforskyvning til fordel for de som behersket befestningene, og dermed også forrådene og skatteinngangen fra lenet. Befestningene ble dermed et nytt maktmiddel for den svenske eliten, som kunne brukes mot ytre fiender, i interne oppgjør og som et middel for å kontrollere og trekke ressurser fra bondebefolkningen. Den mer spesialiserte krigføringen gjorde kongemakten mer avhengig av aristokratiet, både i forhold til befestninger og kavaleri, og resultatet ble at både fyrster og stormenn kom styrket ut av det på bekostning av den øvrige befolkningen.⁴¹ Stadig slottsbygging gjorde at fyrstene nå kunne kontrollere landskap og befolkning på en mer effektiv måte enn tidligere. På denne måten ble for eksempel store deler av Uppland og dets befolkning underlagt Stockholm slott mens den kystbaserte delen av Småland ble underlagt

³⁸ Lönnroth 1940:62. For mer om leidangen, se delkapitlene 2.9 og 3.6.

³⁹ Lönnroth 1940:107. Nivået på de faste skattene skal ikke overdrives. I krisetider meldte behovet seg raskt for ekstraordinære skatteinnkrevelser, noe blant annet hertugene Erik og Valdemar måtte benytte seg av en rekke ganger. *Diplomatarium Svecanum* III, nr. 1773, 1814, 1875, 1936, 1982, 2062, 2420.

⁴⁰ I forhold til den eksakte tidfestingen er Lönnroth her blitt kritisert for å trekke for bastante konklusjoner ut fra et spinkelt kildemateriale. C. I. Ståhle, "De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen", *Historisk Tidskrift*, svensk, Stockholm 1941:231.

⁴¹ I Lönnroths språkdrakt betydde dette den "gammalsvenska bondestatens fall". Lönnroth 1940:136.

Kalmar slott.⁴² Dette betinget imidlertid at sentralmakten hadde kontroll over slottsherrene. I hendene på opposisjonelle stormenn kunne befestningene raskt bli effektive våpen rettet mot kongemakten. Et annet grunnleggende problem var at slottslenene var et uttrykk for en militær struktur som ikke harmoniserte med det øvrige samfunnets enkle økonomiske struktur. Det svenske samfunnet hadde fremdeles rundt år 1300 en subsistensøkonomi, og manglende pengeflyt var et stadig tilbakevendende problem. Lenene ga heller ikke stor nok avkastning for å dekke krisesituasjoner, og løsningene ble ofte å ”belåne” lenene. Denne dobbeltheten gjorde at slottslenene kunne virke både styrkende og oppløsende for oppbyggingen av sterkere sentralmakter. I hendene på en sterk sentralmakt kunne slottslenene være et middel til å trekke ut flere ressurser fra samfunnet, men i hendene på motstandere av kongemakten ville slottslenene kunne utgjøre alvorlige trusler mot sentralmakten. Den aktive befestningspolitikken fra grev Jakob og hertug Erik i Nord-Halland og hertug Christoffer i Sør-Halland, er eksempler på hvordan denne nye militærteknologien kunne skape forutsetninger for regionale maktsentra. Dette førte til at nordiske fyrster i perioden 1286-1319 flere ganger ble utkonkurrert av stormenn eller stormannsgrupperinger som kontrollerte sentrale territorier økonomisk, politisk og militært.

Thomas Lindkvist har senere, og med andre perspektiv, tatt opp noen av trådene fra Lönnroths arbeid.⁴³ Også Lindkvist hevder at siste del av 1200-tallet var preget av at en samfunnselite nå var i stand til å trekke regelbundne ressurser ut fra den øvrige befolkningen. Dermed var det lagt et viktig fundament for etablering av makteliter av mer permanent karakter.⁴⁴ En forutsetning for effektiv innkreving av disse ytelsene var imidlertid den nye militærteknologien med spesialiserte og velutrustede styrker som ble innkvartert på slott og befestninger. Både forpleining og lønning av slike styrker, og ikke minst bygging og drifting av borger og slott, var imidlertid svært kostnadskrevenende. Den stadig mer internasjonalt omfangsrike handelen i grenseområdet mellom de tre rikene må dermed ha blitt ansett som en potensielt viktig finansieringskilde for både konger og stormenn i alle de tre rikene.

Mye av forskningen på krigføring i nordisk middelalder har fokusert på det norrøne sagamaterialet. Et hovedinntrykk fra denne forskningen er at direkte slag, for eksempel i de norske innbyrdesstridene i perioden 1134-1240, spilte en relativt større rolle her enn i mye av

⁴² Herman Schück, ”Sweden under the dynasty of the Folkungs” i *Cambridge History of Scandinavia* 2003:399.

⁴³ Thomas Lindkvist, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisationshistoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*, Opuscula Historica Upsaliensia 1, Uppsala 1995.

⁴⁴ Lindkvist 1995:32-35.

den krigføringen som foregikk i det øvrige Europa. Ut fra dette materialet er krigføringen tolket som forskjellig fra krigføringen i Europa for øvrig:

Strategien under borgerkrigene avvek radikalt fra vanlig krigføring i det føydale Europa i samtiden. Der var hovedmålet å erobre faste punkter, borger eller befestede byer, som kunne brukes til å kontrollere store områder. Dessuten søkte man å skaffe bytte og forsyninger gjennom plyndring. Slag var derimot noe man helst unngikk. I Norge var målet nettopp å oppsøke motstanderen og vinne over ham – forutsatt at man da var sterk nok.⁴⁵

Ifølge Sverre Bagge handlet de norske innbyrdeskrigene 1134-1240 ikke om å få kontroll over faste punkter, og dermed større eller mindre territorier, men heller om å vinne menn over på sin side gjennom militære seire på slagmarken, til lands eller vanns. Poenget med de militære konfrontasjonene var ikke å tilintetgjøre motstanderen, men å gjøre seg attraktiv for motstandernes menn.⁴⁶ Ifølge Knut Arstad er årsaken til dette å finne i geografiske og topografiske forhold.⁴⁷ Mens krigføringen på kontinentet ofte var konsentrert til et begrenset område som gjerne var tett befolket, foregikk de norske innbyrdeskrigene i et gravgrenndt territorium som i distanse strakte seg fra Oslo til Roma. I en slik type krigføring spilte kontroll over territorier mindre rolle, og kontroll over menn var det sentrale. Det viktigste virkemidlet for å styrke sin egen tilhengerskare og svekke motstanderen var derfor gjennom møter på slagmarken.

Rundt år 1300 hadde den politiske, militære og økonomiske utviklingen medført at kontroll over territorier, spesielt landskap, handelssentra og befestninger i skjæringspunktet mellom de tre rikene, nå var langt viktigere enn tidligere.⁴⁸ Den nordiske krigføringen var derfor konsentrert rundt et ressursrikt og avgrenset område, som var senter for internasjonal handelsvirksomhet og store godsansamlinger. I denne type landskap var krigføring etter kontinentalt mønster langt mer virkningsfull enn for eksempel under de norske innbyrdeskrigene. Ved å herje motstanderens territorium kunne man i større grad enn tidligere ramme fiendens økonomiske ressurser.

Krigføringen i perioden 1286-1295 besto derfor i stor grad av angrep mot handelsmarkeder og fiskemarkeder som var kontrollert av den danske kongemakten. I samme periode bygde de fredløse i samarbeid med de norske fyrstene festningen Hune Hals, som lå på

⁴⁵ Sverre Bagge, "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen", *Historisk Tidsskrift* 1986:145-197:184.

⁴⁶ For mer om dette se Sverre Bagge, "'Sårt biter sulten lus'. Sverre som militær fornyer" i *Krigføring i middelalderen* 2003:10-26.

⁴⁷ Arstad 2003:163-173.

⁴⁸ Lindkvist 1995:4-5.

erkebispesetet i Lunds eiendom, og en festning på øyen Hjelm, som lå bare en halv kilometer ut fra kysten av Nord-Jylland. Dette var militære brohoder i kampen mot Erik Menved, men samtidig ble festningene også forsøkt etablert som konkurrerende handelsmarkeder ved at tyske handelsfolk ble invitert under løfte om beskyttelse og gunstige handelsbetingelser.⁴⁹ Ett tegn på at festningene også fungerte som økonomiske brohoder i kampen mot Erik Menved er at det ble produsert dansk mynt både på Hjelm og Hunehals i denne perioden.⁵⁰ Mye tyder derfor på at kampen om kontroll over de ressursrike handelsstedene var en viktig faktor i krigføringen. Kontroll over store deler av markedene langs Öresund og Kattegat sikret nemlig den danske kongen store inntekter i form av toll og avgifter. De gjentatte norske herjingene i disse områdene må derfor, i hvert fall delvis, tilskrives et ønske om å avskjære erkefienden fra disse inntektene. På samme tid viser etableringen av markeds plasser på Hjelm og ved Hunehals at også de fredløse og de norske fyrstene var interessert i å sikre seg sin del av de økende toll- og avgiftsinntektene. Denne dobbeltheten kan også skimtes i krigstoktet i 1289, hvor en rekke markeds plasser i løpet av sommeren ble herjet og brent, men hvor krigføringen ble avsluttet samme dag som Skånemarkedet hadde sin sesongåpning.⁵¹

Den internasjonale handelens økte betydning og den generelle økonomiske utviklingen i Nord-Europa er altså en viktig årsak til det økte konfliktnivået i grenseområdet mellom de tre nordiske kongedømmene.⁵² Økonomisk og kommersiell utvikling må igjen ses i lys av den tyske Østersjøekspansjonen som, fra midten av 1100-tallet og fremover, førte til nydyrking og grunnlegging av betydelige handelssentra som Lübeck, Rostock, Wismar, Stralsund, Königsberg og Riga. Disse byene ble sentra for eksport av korn og salt og importsentra for skandinaviske produkter som tørrfisk, saltfisk (fra det norske riket), jern, kobber (fra det svenske riket), smør og okser (fra det danske riket). Handelsrutene gikk i stor utstrekning rundt Jylland, noe som ga økt betydning til kyststrekningene langs Öresund og Kattegat. Denne betydningen ble forsterket av de årlige sildefiskeriene, som bidro til stor økonomisk aktivitet, og som trakk til seg store mengder utenlandske oppkjøpere. Bakgrunnen for dette var at økt tilgang på salt fra Lüneburg gjorde nedsalting av sild til en utbredt konserveringsmetode. Mens tørking av fisk var en ypperlig konserveringsmetode for eksempel i nordlige deler av det norske riket, førte det relativt milde klimaet rundt Øresund til at fisken hadde en tendens til å råtne før den var tørket. Initiativtakere til konservering basert på salt var

⁴⁹ *RN* II nr. 683-687 og *DD* 2 rk, IV nr.77, 78 og 80.

⁵⁰ *DD* 2 rk, IV nr.184. Se også *KLNM* 12:79-86 og bind 4:158-160.

⁵¹ Se kapittel fire for en analyse av krigføringen 1289-1295. Skånemarkedet hadde sesong mellom 15.08 og 09.10. For mer om Skånemarkedet, se *KLNM* 16:68-77.

⁵² Sawyer 1993:155-162.

kjøpmenn fra Lübeck, som med sine forbindelser til saltgruvene i Lüneburg nå kunne fremstille et kvalitetsprodukt som var etterspurt over hele Europa.⁵³ Skånemarkedet, ved Skanør og Falsterbo, fikk utover på 1200-tallet økt betydning, både som utførselsmarked for saltsild, og som et knutepunkt mellom Østersjøen og Nordsjøen, hvor det også fant sted annen omsetning enn sildehandel. På begge sider av kyststrekningen langs Øresund og Kattegat vokste det den følgende tiden frem markeder, og i kjølvanet av disse byer som Malmö, Lödöse og København.

1.3 Norden som politisk og militær arena

I det følgende delkapittelet argumenteres det for at skillene mellom moderne statsdannelser og middelalderens nordiske kongedømmer er for store til at det er tjenlig å operere med et ”statsbegrep” i en analyse av denne periodens politiske enheter. Isteden vil det samtidige begrepet ”rike” bli benyttet. I tillegg argumenteres det for at det kan ha stor analytisk verdi å betrakte de tre nordiske rikene som én politisk og militær arena. Dels vil et slikt perspektiv bedre kildetilfanget, dels vil det gjøre det mulig å analysere konfliktene fra et alternativt ståsted. En konsekvens av dette er at det vil bli lagt større vekt på overordnede fellestrekk enn på de tre rikenes individuelle særtrekk. Dette betyr ikke at forskjellene mellom de tre rikene i topografi, næringsgrunnlag, politiske strukturer og så videre, som så ofte er understreket i tidligere forskning, er uten betydning. Det metodiske grepet som er tatt ved å se Norden som én arena krever imidlertid et større fokus på de likhetene som finnes enn på forskjellene. Det må også understrekes at Norden her er betraktet som en *analytisk* militær og politisk enhet, og ikke som en *reell* militær og politisk enhet skilt fra de øvrige nordeuropeiske områdene.⁵⁴

Fra vikingtid og frem mot høymiddelalderen foregikk det en sentralisering av politisk maktutøvelse i alle de tre nordiske rikene. Dette var en felleseuropeisk utvikling, og ifølge den engelske historikeren Susan Reynolds utviklet mange av disse politiske enhetene særtrekk som vi forbinder med moderne statsdannelser.⁵⁵ Middelalderens politiske enheter var imidlertid generelt sett mindre i størrelse, mindre sentraliserte, mindre byråkratiske og med mindre

⁵³ For detaljer, se *KLNM* 15:245-257 og *KLNM* 14:700-713.

⁵⁴ De tette forbindelsene mellom de nordiske og de nordtyske områdene i denne perioden er sterkt betonet i tidligere forskning og er også vektlagt i dette arbeidet. Se Rosén 1939:24-25, 128-139, 201-216, 288-289 og Andersson 1954:41-287.

⁵⁵ Se for eksempel Knut Helle, *Norge blir en stat 1130-1319*, Universitetsforlaget 1976; Rosén 1963 og Paludan 1977.

definerte grenser enn prototypen på den moderne stat.⁵⁶ Reynolds understreker at selv om store deler av det vestlige Europa ble styrt på statslignende måter, var variasjonene store. Isteden for å lage teleologiske koblinger fremover bør man, ifølge Reynolds, se på de politiske enhetene i deres historiske kontekst. At noen av de politiske enhetene fra middelalderen overlevde inn i moderne tid betyr ikke nødvendigvis at det var disse som var de best utbygde i sin samtid.

Også statsviteren Charles Tilly har i flere arbeider vært opptatt av å vise kompleksiteten i middelalderens politiske landskap i Europa som var et lappeteppes av imperier, bystater, føderasjoner av byer, nettverk av godsherrer, kirker, religiøse ordener, sammenlutninger av pirater, krigerbander og mange andre grupperinger, som alle utøvde ulike former for politisk makt og myndighet.⁵⁷ Det fantes med andre ord et uttall måter å etablere et maktpolitisk overherredømme på, alt fra løst sammensatte imperier av enorme størrelser til små selvstendige bystater. I denne vrimmelen blir oppkomsten av de territorialenhetene som på sikt skulle utvikle seg til å bli dagens stater kun en av mange former for politisk organisering. Selv etter freden i Westfalen i 1648, som gjerne er blitt regnet som det avgjørende gjennombruddet for territorialstaten, fantes det fremdeles nesten 500 statslignende enheter i Europa.⁵⁸

I tillegg har historikeren James Given vist at selv de mest utviklede territorialenhetene i middelalderen, England og Frankrike, hadde en langt løsere organisering enn det vi finner i moderne statsdannelser.⁵⁹ Ifølge Given hadde verken den engelske eller den franske sentralmakten monopol på maktutøvelse innen sine territorier. I tillegg til kongemakten ble legitim makt utøvd av aristokrati, laug, landsbyer, byer, gilder, kirken og så videre. Selv de mest utviklede kongedømmene bestod dermed av lappetepper av politisk legitimitet, hvor makten var spredt på en mengde ulike hender. Når historikere har fremhevet den engelske konge-

⁵⁶ For Reynolds er en stat "an organization of human society within a more or less fixed area in which the ruler or governing body more or less successfully controls the legitimate use of physical force". Susan Reynolds, "The Historiography of the Medieval State", i Michael Bentley (ed.) *Companion to Historiography*, London 1997:118. Reynolds definisjon har klare likhetstrekk med Max Webers kjente definisjon (se Max Weber, *Makt og byråkrati*, Oslo 1971:4), og forholder seg kun til maktutøvelsen. Definisjonen stiller derfor ingen krav til ideologisk legitimitet, lovverk, byråkrati, skattlegging, geografisk omfang eller andre faktorer som ofte inkluderes i definisjoner av den moderne stat.

⁵⁷ Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States AD 990-1990*, Oxford 1992:5.

⁵⁸ Etter vanlig oppfatning fantes det ca. 1000 noenlunde selvstendige politiske enheter i Europa på 1300-tallet. Rundt år 1500 var tallet på politiske enheter redusert til omkring 500. I 1789 gjenstod fremdeles ca. 350, mens man i år 1900 var kommet ned i 25 politiske enheter. Se Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", i Marc Greengrass (ed.), *Conquest and Coalescence*, London 1995:15.

⁵⁹ James Given, *State and Society in Medieval Europe – Gwynedd and Languedoc under Outside Rule*, Ithaca and London 1990.

makten som administrativt avansert, godt organisert og utbygd, er dette derfor kun holdbart i sammenligning med andre samtidige politiske enheter.

Ankepunktet mot bruken av statsbegrepet i denne perioden er derfor at de strukturelle forskjellene mellom middelalderens politiske enheter og moderne stater i sum er så store at bruken av begrepet fort kan tilsløre mer enn det avdekker. Koblingen mellom statsbegrepet og middelaldersamfunnet blir problematisk fordi begrepet assosieres for mye med den ideologi, konstitusjon og teknologi som vi forbinder med moderne stater. I tillegg er det et faktum at *stat* som begrep ikke eksisterte på noe kjent middelalderspråk. Statsbegrepet vil derfor ikke bli benyttet i dette arbeidet. Isteden vil begrepet *rike*, som også ble brukt i samtiden, bli benyttet. Av og til er begrepene *kongedømme* eller *kongerike* benyttet. De er da brukt som synonymer for *rike*.

I tillegg er det problematisk å skille mellom innen- og utenrikspolitikk i nordisk høy-middelalder. For det første var det til stadighet flere aktører enn den enkelte konge som hadde egne relasjoner med konger eller andre aktører i andre riker. For det andre finnes det et uttall eksempler på at medlemmer av et rikets politiske elite kunne inngå allianser med medlemmer av andre rikers makteliter rettet mot konge eller andre i ens eget rike. Dette skapte en kompleks situasjon som involverte mange, mer eller mindre autonome, grupper av aktører, og hvor grensene mellom rikene i begrenset grad var styrende for hvem man kunne inngå bindende interessefelleskap med. Ettersom det er konfliktene i Norden som helhet som er emne for denne undersøkelsen, består alle mine konfliktanalyser av konflikter som involverer aktører, eller grupper av aktører, i flere riker. Analysenes fokus er følgelig konfliktlinjer som krysset riksgrensene fremfor konfliktlinjer som kun kan spores internt i rikene. I praksis flyter disse konfliktlinjene imidlertid ofte over i hverandre, og jeg finner det derfor lite hensiktsmessig å operere med et klart skille mellom innen- og utenrikspolitikk. Begrepene innen- og utenrikspolitikk er derfor ikke blitt benyttet i denne undersøkelsen.

Nordisk politikk er i denne perioden preget av at konger, hertuger, grever og andre stormenn allierte seg på kryss og tvers av landegrensene. Den svenske hertug Erik styrte for eksempel i årene 1310-1317 et eget område som omfattet deler av både det danske, det norske og det svenske riket. Et annet eksempel er de tallrike ekteskapsinngåelsene som blant annet resulterte i at den norske kong Håkon Magnusson hadde arvekrav i det danske riket, samtidig som hans svenske svigersønn, hertug Erik, lå an til å bli reell regent i det norske riket. På samme måte resulterte kongelige giftermål i 1296 og 1298 i at kong Birger Magnusson fikk arverettigheter i det danske riket, samtidig som hans danske motstykke, kong Erik Menved, fikk arvekrav i det svenske riket. Hele Norden var på denne tiden arena for stadige stridig-

heter, forhandlinger og fredsavtaler som ble brutt nesten før ”blekket var tørt”. I 1308-1309 ble for eksempel både Viken og Jemtland utsatt for herjinger fra svenske styrker. Hvor komplisert og uoversiktlig situasjonen var viser det faktum at det var kong Håkons kommende svigersønn, hertug Erik, som stod bak angrepene.

I studiet av de mellomnordiske krigshandlingene 1286-1319 trer det frem et mønster hvor det i tillegg til fyrstene finnes grupperinger og enkeltpersoner som er i stand til å øve stor politisk og militær innflytelse. Den norske stormannen Alv Erlingsson, de fredløse danske stormennene og erkebiskopen i Lund, Jens Grand, spilte alle sentrale roller under den dansk-norske krigen 1286-1295. I tillegg fortsatte stormenn å slutte forbindelser på tvers av landegrensene. Bjarne Lodinsson er et eksempel på en fremtredende norsk stormann som i 1308 valgte å slutte seg til hertugene Erik og Valdemar. Lodinsson hadde vært kansler under formynderstyret for kong Eirik Magnusson, og i denne perioden deltok han på flere reiser utenlands som kongelig utsending. Den tidligere kansleren hadde studert i både Paris og Bologna og omtalte seg selv som ”juris civilis professor”. Det var med andre ord en av den norske kongemaktens mest sentrale og begavede støttespillere som skiftet side til fordel for de svenske hertugene. Et annet eksempel er den norske stormannen Tore Unge, som under kampen om Ragnhildsholmen i 1309-10, byttet side mellom den norske kongen og de svenske hertugene flere ganger i løpet av kort tid.

I et klagebrev fra kong Håkon til Erik Menved fra 1308 ble en rekke overgrep mot de norske fyrstenes menn fra 1289 og fremover ramset opp.⁶⁰ Disse overgrepene var alle rettet mot personer som både etter navneformen og vårt øvrige kjennskap til dem å dømme var danske.⁶¹ Det dreide seg altså om sammenstøt mellom den danske kongen og de norske fyrsters danske menn. I Håkons klagebrev, og Erik Menveds motanklage fra samme år, får man også inntrykk av at krigen i stor grad dreide seg om stormenn som kjempet mot andre stormenn.⁶² Mens fredsforhandlingene pågikk i Hindsgavl i 1295, forsøkte, ifølge Håkons klagebrev, en gruppe danske stormenn og deres følge å erobre borgen Hunehals i den danske grev Jakobs fravær. Da dette kupplignende forsøket mislyktes, gikk de danske stormennene isteden over til å plyndre grevens gods i de omliggende områdene, og med gods og flere av grevens menn som krigsbytte vendte de tilbake til det danske riket.⁶³ Dette er et av mange eksempler fra brevene fra 1308, hvor det side opp og side ned beskrives hvordan ulike

⁶⁰ *DD*, 2 rk, VI nr. 147.

⁶¹ Hørby 1977:85.

⁶² *DD*, 2 rk, VI nr. 147, 148 og 149.

⁶³ *DD*, 2 rk, VI nr. 147.

stormenn tok hverandre til fange, stilte betingelser, krevde løsepenger eller kausjon og benyttet ethvert påskudd til henrettelse eller konfiskasjon av gods.

Knut Helle har omtalt den mellomnordiske politikken i denne perioden som ”den nordiske samrøringen”.⁶⁴ Med en slik begrepsbruk impliseres det at noe som i utgangspunktet ikke hørte sammen ble blandet sammen. På samme måte blir hertug Eriks mellomnordiske rike konsekvent omtalt som ”en episode”. Det er imidlertid viktig å huske på at de nordiske kongedømmene fremdeles rundt år 1300 var relativt unge politiske konstruksjoner, hvor blant annet grenseoppgangen mellom de tre rikene ennå ikke var avklart. At fyrster og stormenn blandet seg inn i hverandres interne maktforhold var i tiden rundt år 1300 derfor ikke noe nytt fenomen, men heller en naturlig konsekvens av at de tre rikene på mange måter fremdeles var i støpeskjeen.⁶⁵ Eksistensen av et eget, delvis autonomt, område i skjæringspunktet mellom de tre rikene var heller ikke noe som oppstod plutselig ved etableringen av hertug Eriks mellomnordiske rike i 1310, men må heller ses som et uttrykk for den politiske og økonomiske utviklingen i dette området i løpet av høymiddelalderen. Linjene kan i hvert fall føres tilbake til 1276, da den detroniserte svenske kongen Valdemar Birgersson etablerte seg under norsk beskyttelse på Ragnhildsholmen.⁶⁶ Valdemar Birgersson satt sannsynligvis med kontrollen over Ragnhildsholmen, og dermed også over Konghelle, frem til festningen ble overtatt av de fredløse i 1287. Dette området grenset opp til Nord-Halland, som var under den danske grev Jakobs kontroll, og de to neste tiårene utgjorde disse områdene samlet et eget delvis autonomt maktområde. Likhetsstrekkene er dermed mange med det som fra 1310, som også inkluderte store vestsvenske området, ble til hertug Eriks mellomnordiske rike.

De tre nordiske kongedømmene var i høymiddelalderen preget av en personlig kongemakt, verdslige og geistlige stormenn med stor autonomi og få statsbærende institusjoner. I tillegg kom forleningspolitikken til å fragmentere de politiske maktforholdene ytterligere. Denne kompleksiteten og fleksibiliteten i periodens politiske kultur kommer til uttrykk både i *Erikskrönikan* og andre kilder som beskriver hendelsene i 1317-1319. Fengslingen av Erik og Valdemar i 1317 førte, ifølge *Erikskrönikan*, til rask mobilisering blant hertugtilhengerne. Hertuginnene bega seg med sine barn til Skararhus - slottet Gällkvist sør for Skara.⁶⁷ Samtidig mobiliserte befalingsmannen på Kalmar slott, herr Karl Elinason, smålendingene, herr Birger Persson upplendingene og Matts Ketilmundsson västgöterne.⁶⁸ Her er benevnelsene ”små-

⁶⁴ Helle 2001:31.

⁶⁵ Sawyer 2003:43-73.

⁶⁶ Gustav Storm, *Islandske Annaler indtil 1578*, Christiania 1888:140.

⁶⁷ Rolf Pipping, *Erikskrönikan*, Stockholm 1963.vv. 3978-81.

⁶⁸ *Ek* vv. 3982-90.

lendinger”, ”upplendinger” og ”västgötere” brukt for å vise at stormenn og deres følger sluttet opp om hertugtilhengerne i alle regioner av det svenske riket. Krønikens øvrige bruk av ”upplendinger”, ”smålendinger” og ”vestgötere” viser imidlertid at begrepene var fleksible størrelser. Andre steder i krøniken blir for eksempel ”upplendinger” brukt som motsats til folk utenfra, som ”danser” og ”nordmenn”. ”Upplendinger” blir dermed i krøniken brukt både som en benevnelse for å skille dem fra andre regioner i det svenske riket, og som en motsats til utlendinger. Samme tvetydigheten finnes i bruken av ”västgötere”, som krøniken bruker som en ren regionsbenevnelse, mens *Sjælandske årbok* derimot bruker det som en benevnelse på de styrker som kjempet mot Birger og Erik Menveds danske og tyske menn.⁶⁹ Et tredje eksempel er ”Sverige”, som i krøniken i hovedsak brukes som en benevnelse på hele det svenske riket.⁷⁰ I de *Islandske annaler* for 1319 heter det derimot at Magnus (Eriksson) ble tatt til konge over Norge, Sverige og Götaland.⁷¹ Ifølge de islandske kronikørene var ”Sverige” dermed ikke en benevnelse på det svenske riket som helhet, men derimot en betegnelse på Svealand som sammen med Götaland utgjorde det svenske riket.

Hovedårsaken til disse variasjonene er at man i denne perioden brukte identitetsbenevnelse med en annen fleksibilitet enn innenfor en moderne nasjonalstatstenkning, hvor det ”nasjonale” vanligvis er den dominerende identifikasjonsindikatoren.⁷² Ifølge statsviterne Lucien W. Pye og Sidney Verba er identitet et hovedelement i politisk kultur.⁷³ Hvordan aktørene uttrykker sin gruppelejalitet er dermed en viktig kilde til forståelsen av politisk kultur. Det er ingen tvil om at kongedømmene også i denne turbulente perioden utgjorde et sentralt politisk element, og det finnes mange eksempler i kildene hvor aktørene blir definert ut fra sin tilknytning til en spesiell konge. En annen variant, som også forekommer ofte, er at aktørene defineres ut fra sin tilknytning til et spesielt rike, som ”nordmennene” og ”svenskene” for eksempel.

Hvorvidt kildeutsagn av denne type skal klassifiseres som uttrykk for nasjonalisme er, ifølge Sverre Bagge, et spørsmål om hvordan man definerer nasjonalisme.⁷⁴ I tysk forskningstradisjon er forståelsen av nasjonalisme tett knyttet til forståelsen av den moderne nasjonalstaten. Den franske forståelsen av begrepet er derimot videre og betegner et felleskap

⁶⁹ *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:118.

⁷⁰ *Ek* vv. 425, 602, 830, 1094, 1465, 4033 og 4531.

⁷¹ *Isl. Ann.*:266-267 og 345.

⁷² Se Rolf Pipping, *Kommentar till Erikskrönikan*, Stockholm 1926:175-78.

⁷³ Lucian W. Pye, ”Introduction: Political Culture and Political Development”, i Lucian W. Pye og Sidney Verba (eds.), *Political Culture and Political Development*, Princeton 1965:9, 19 og Sidney Verba, ”Conclusion: Comparative Political Culture” i *Political Culture* 1965:529-537.

⁷⁴ Sverre Bagge, ”Nationalism in Norway in the Middle Ages”, *Scandinavian Journal of History*, 1995:1-18.

som basert på fri vilje hører sammen i en politisk enhet.⁷⁵ Eksempelene fra perioden 1286-1319 er i større grad uttrykk for gruppetilhørighet enn uttrykk for tilknytning til en bestemt politisk enhet. Forståelsen av det nasjonale i nordisk høymiddelalder er dermed nærmere den franske definisjonen enn den tyske definisjonen, men bør ikke tolkes som nasjonalisme i moderne forstand. Isteden bør benevelser som ”nordmenn”, ”svensker”, ”upplendinger” og ”dansker” ses på som uttrykk for en mer generell form for gruppetilhørighet.

Selv om det finnes mange eksempler på nasjonale identitetsmarkører i de mellom-nordiske konfliktene i perioden 1286-1319, hadde slike utsagn ikke monopol som identitetsbærere. Isteden opptrådte de sammen med en rekke andre former for identifikasjonsmarkører, som for eksempel benevelser knyttet til regioner.⁷⁶ Kildesituasjonen sett under ett levner ingen tvil om at de tre kongerikene også i perioden 1286-1319 utgjorde de viktigste og mest konstante politiske identifikasjonsmarkørene. For å få et helhetlig bilde av periodens politiske kultur, er det derfor nødvendig å også ta høyde for den fleksibilitet og kompleksitet som i rikelig monn kommer til uttrykk i kildene.

Generelt kan vi si at middelalderens politiske aktører beveget seg i et komplekst politisk landskap. De måtte på ulikt vis forholde seg til pavemakt, keiserkraft, hertugdømmer, selvstendige byer, hansaen og mektige stormenn eller grupper av stormenn som, for kortere eller lengre tid, greide å etablere autonome maktposisjoner. Målt i tid fortjener muligens hertug Eriks mellomnordiske rike betegnelsen ”episode”, men som fenomen faller det likevel naturlig inn i tidens sammensatte politiske landskap. Det samme gjør kong Erik Menveds store felttog i Sverige i 1309, hvor han endte opp med å bli sviktet av sine danske menn men ble reddet av sine tyske vasaller.⁷⁷ I 1306 var Erik Menveds bror, hertug Christoffer, involvert i hemmelige forhandlinger med fyrster og stormenn i både det norske og det svenske riket. Formålet med planene var å styrte kong Erik Menved og selv overta makten i det danske riket. Dette dobbeltspillet har av flere historikergenerasjoner blitt betraktet med moralsk forargelse. P. A. Munch sier det på følgende måte: ”naar man læser de rene og klare Ord, hvormed Christopher forbandt sig med sin Broders Fiender om at skjende og brænde i hans Lande og

⁷⁵ Bagge 1995:3.

⁷⁶ Erik Klippings håndfestning kalles ofte Danmarks første grunnlov, men regionenes sterke betydning understrekes ved at lovbestemmelsene ble forfattet i tre separate varianter; en for Skåne, en for Jylland og en for Sjælland. Arup 1937:9. Både på Jylland (opprøret mot Erik Menved i 1313) og i Skåne (deler av befolkningen sto på hertugtilhengernes side under krigen i 1318) fantes det i perioder grupperinger som stod i opposisjon til den danske kongemakten, som hadde sine ressurser konsentrert rundt Sjælland. Se også Tilly 1992; Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Second Edition, Oxford 1997 (første utgave 1984) og Harald Gustafsson, *Gamla riket, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens opplösningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000.

⁷⁷ Se Gustafsson 2000:275-320 og Reynolds, *Kingdoms and Communities* 1997:250-331 for en drøfting av ulike former for politisk identitet.

støde ham fra Tronen, da maa man forfærdes og oprøres over et saadant Overmaal av Nederdrægtighed”.⁷⁸ Både kong Erik Menved og de andre fyrstene må imidlertid ha visst at det både i og utenfor rikene fantes mektige menn som heller valgte å investere sin støtte i konkurrerende tronpretendenter.⁷⁹ Slik var vilkårene i tidens fyrstelige politikk i alle de tre nordiske rikene. Aktørene i de evinnelige brødrestridene fremstår til tider som rå og makt-syke, men konflikter innad i kongeslektene var i høyeste grad et uttrykk for politiske realiteter.⁸⁰

I den norske terrorkrigføringen i 1289, under hertug Eriks herjinger i Viken i 1308-1309 og under de tyske leiesoldatenes voldsomme herjinger både blant venner og fiender, kunne befolkningen i de krigsherjede områdene på grusomste vis bli krigens offer. Kilde-materialet viser imidlertid at de nordiske konfliktene i perioden 1286-1319 ikke var en konvensjonell krig i moderne forstand med nasjonene under våpen oppstilt mot hverandre. De samme stridighetene viser også at de tre nordiske kongedømmene på mange måter fremdeles var i støpeskjeen. Jemtland, som i 1308-1309 ble angrepet av de svenske hertugene, var under den norske kongens herredømme, samtidig som landskapet hørte under erkebiskopen i Uppsala. Dette landskapet er dermed et godt eksempel på de uavklarte forhold som fortsatt rådet om herredømmer og grensedragninger i tidens nordiske politikk. Og det var nettopp i de mer eller mindre uavklarte grenseområdene som Viken, Båhuslen, Halland og Skåne de fleste krigene ble utkjempet i denne perioden.⁸¹

⁷⁸ Munch 1859:455.

⁷⁹ Et brev fra juli 1307 viser for eksempel hvordan de danske stormennene Niels Rane og Ture Vindsen inngår et forbund mot kong Erik Menved. *DD 2 rk*, VI nr. 78.

⁸⁰ Rivalisering innad i de fyrstelige slektene var utbredt overalt i Europa. I 1440 ga kansler og erkebiskop Jean Juvéinal des Ursins Karl VIII råd: ”Jeg ønsker ikke å si at alle Deres slektninger oppfører seg dårlig eller er illojale mot Dere; men der er nokså mye misunnelse mellom dem, som ikke skaper så små vansker, og disse vil opphøre dersom De sender dem fra Dem. Send de mot fienden og finn en måte å betale dem. Det var slik den gode kong Karl (1364-80) Deres forfar gjorde; han hadde ingen av sine brødre hos seg, og når de kom til han, gav han de noen tusen ecus for at de skulle dra sin vei igjen”. Sitat hentet fra Kåre Lunden, *Europa i krise 1300-1500. Aschehougs Verdenshistorie*, 6, Oslo 1984:169.

⁸¹ Grenseproblematikken er de siste tiårene blitt viet økt oppmerksomhet innen nyere internasjonal forskning. Ved sin utstrakte bruk av komparasjon har flere av disse arbeidene bidratt til ny innsikt i middelalderens krigføring og politiske kultur. Se for eksempel Robert Bartlett og Angus MacKay (eds.), *Medieval Frontier Societies*, Oxford 1989 og R. R. Davies, *Domination and Conquest. The experience of Ireland, Scotland and Wales 1100-1300*, Cambridge 1990. Også i nordisk sammenheng er tematikken blitt diskutert. Sist i stor bredde i Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005. Av spesiell interesse for avhandlingens tematikk i dette arbeidet er artiklene Harald Gustafsson, ”Skåne som gränslandskap – en historia om gränser som frågetecken”: 223-235 og Thomas Lindkvist, ”Västsverige som medeltida gränsregion”: 252-262.

1.4 Politisk kultur

I dette delkapittelet diskuteres begrepet *politisk kultur*. Diskusjonen tar utgangspunkt i arbeidene til de svenske historikerne Harald Gustafsson og Lars Hermanson, som har brukt begrepet i analyser av henholdsvis nordisk 1500-tallshistorie og dansk historie på 1100- og 1200-tallet. Videre presenteres arbeider av den tyske historikeren Gerd Althoff og den engelske sosialantropologen F. G. Bailey. Deres analyser av politisk kultur i middelalder og andre perioder har gitt økt forståelse av politikkenes underliggende handlingsmønstre og strukturer. Disse arbeidene ikke hjulpet meg å finne svar, men de har hjulpet meg å stille spørsmål. De har dermed bidratt med både inspirasjon og analytiske verktøy. Spesielt gjelder dette Baileys fempunktliste som jeg kommer tilbake til senere i dette delkapittelet.

Politisk kultur er i slekt med mentalitetsbegrepet som ble utviklet innen den franske annaleskolen og som er blitt mye brukt som et analytisk verktøy nettopp innenfor middelalderforskningen.⁸² Innenfor annaleskolen blir mentalitetsbegrepet brukt til å beskrive grunnleggende tanke- og holdningsmessige strukturer, gjerne på tvers av alle samfunnslag.⁸³ Politisk kultur er her en betegnelse på de normer og regler, formelle og uformelle, som gjaldt innenfor den samfunnsmessige og politiske elite. Politisk kultur slik det her er brukt har altså en noe smalere betydning enn mentalitetsbegrepet. I dette arbeidet er statsviterne Lucien W. Pye og Sidney Verbas definisjon av politisk kultur lagt til grunn:

Political culture consists of the system of empirical beliefs, expressive symbols, and values, which defines the situation in which political action takes place.⁸⁴

Mens det lenge innen statsvitenskapen var utelukkende de politiske institusjoner som ble studert, førte Pye og Verbas arbeid til et økt fokus på de underliggende normer og holdninger som preget de ulike politiske landskap. Eller som Verba sier:

⁸² For en innføring i Annalesskolen, se Peter Burke, *The French Historical Revolution; The Annales School 1929-1989*, London 1990

⁸³ Den franske historikeren Jacques Le Goff definerer mentalitetsbegrepet på følgende måte: "The history of mentalities operates at the level of the everyday automatisms of behaviour. Its object is that which escapes historical individuals because it reveals the impersonal content of their thought – that which is common to Caesar and his most junior legionary, Saint Louis and the peasant on his land, Christopher Columbus and any one of his sailors". Jacques Le Goff, "Mentalities: A history of Ambiguities", i Jaques Revel and Lynn Hunt (eds.) *Histories. French Constructions of the Past*, New York 1995.

⁸⁴ Pye 1965:7-8.

It [politisk kultur] refers not to what is happening in the world of politics, but what people believe about those happenings.⁸⁵

Felles for mange av disse oppfatningene er at de er fundamentale og underforståtte – at de blir tatt for gitt og delt av alle. Av den grunn blir de sjeldent utfordret og derfor også sjeldent omtalt.

I nordisk forskning er begrepet ”politisk kultur” i første rekke knyttet til arbeidene til de svenske historikerne Harald Gustafsson og Lars Hermanson.⁸⁶ I Gustafssons arbeid er begrepet brukt for å avdekke politisk-kulturelle mønstre blant de ledende aktørene under Kalmarunionen i perioden 1512-1541. Gjennom en analyse av hvordan de sentrale aktørene argumenterte i forhold til politisk identitet får Gustafsson frem politiske og kulturelle faktorer som har vært lite påaktede i tidligere forskning.⁸⁷ I hovedsak viser Gustafssons arbeid at statsbyggingsprosessene var mer kompliserte enn tidligere antatt, og ikke minst viser arbeidet at et overordnet nordisk perspektiv kan være en fruktbar innfallsvinkel til å fri seg fra ”nationalstatens mentala tvångströja”, hvor tidligere politiske enheter hele tiden er blitt forstått i lys av den moderne nasjonalstaten.⁸⁸ Gustafssons arbeid må karakteriseres som banebrytende både i forhold til bruken av ”politisk kultur” som et redskap til å kunne forstå historien ”forfra” og i sin bruk av Norden som *en* analytisk enhet. På begge disse områdene har derfor Gustafssons arbeid vært en inspirasjonskilde for denne avhandlingen.

Innenfor nordisk middelalderforskning er begrepet ”politisk kultur” av Lars Hermanson definert som ”det mönster som präglade den politiska interaktionen mellan olika individer och grupper”.⁸⁹ I en analyse av maktforholdene i det danske riket er begrepet av Hermanson brukt som et redskap for å forstå politikk i et samfunn som i stor grad savnet institusjonelle virkemidler for maktutøvelse. Ved å erstatte et begrepsapparat knyttet til nasjonalstatsproblematikken med et begrepsapparat knyttet til politisk kultur har det blitt mulig for Hermanson å tegne et bilde av et dansk 1100-tallssamfunn som skiller seg fra tidligere forskning. I stedet for konflikter mellom ulike faste institusjoner eller partier basert på sosiale, ideologiske eller konstitusjonelle forskjeller, fremstilles den politiske maktkampen hos Hermanson som en kamp mellom ulike sosiale nettverk *innenfor* et avgrenset politisk

⁸⁵ Verba 1965:516.

⁸⁶ Gustafsson 2000 og Lars Hermanson, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000. I norsk sammenheng er begrepet brukt i en undersøkelse av Aure prestegjeld i perioden 1780-1850. Se Per Eilert Orten, ”Politisk kultur i Aure prestegjeld 1780-1850”, hovedoppgave NTNU 2002.

⁸⁷ Gustafsson 2000:39.

⁸⁸ Gustafsson 2000:28.

⁸⁹ Hermanson 2000:13.

elitesjikt.⁹⁰ Gustafssons og Hermansons arbeider viser dermed at ”politisk kultur” kan være et nyttig analytisk begrep for få frem ny historisk innsikt også i nordisk sammenheng.

I forhold til konkrete analyseredskaper er det imidlertid i hovedsak perspektivene til den engelske sosialantropologen F. G. Bailey som er lagt til grunn i denne avhandlingen. Bailey har i et klassisk arbeid fra 1969 formet det han kaller en ”sosialantropologi av politikk”, hvor målsettingen har vært å kartlegge de universelle grunnstrukturene i politisk adferd.⁹¹ Selv om Bailey ikke spesifikt gjør bruk av begrepet ”politisk kultur” gjør hans oppfatning av de grunnleggende spillereglene for politisk adferd ham interessant også i forhold til en analyse av politisk kultur i nordisk middelalder. Ifølge Bailey skiller politiske prosesser seg fra mye annen menneskelig aktivitet ved at gevinstene det konkurreres om ofte er så høye at deltakerne presser prosessen mot anarki og sammenbrudd. For å hindre at dette skjer, er det blitt utviklet regler som regulerer den politiske kampen. Bailey understreker de store forskjellene som finnes i tid og rom, men mener likevel at det under de store kulturelle forskjellene eksisterer en felles struktur. For å bruke et bilde vil Bailey si at politikk utøves på mange språk, men at alle disse språkene er basert på noen felles grunnleggende grammatiske regler. Dette regelverket gjør en del prosesser gjenkjennelige, enten det handler om politikk på den indiske landsbygden, fransk politikk i etterkrigstiden, mafiaorganisasjoner i New York eller politikk i nordisk middelalder.

Ifølge Bailey består enhver politisk struktur av følgende fem elementer:⁹²

1. Felles forståelse av hva man kjemper om. Dette vil være kulturelt definert, og det vil for eksempel være stor forskjell mellom middelalderen og moderne tid på hva som anses som attraktive politiske mål. Men gevinsten (prisen/trofeet) må være ettertraktet. Konkurransen oppstår først når det kjempes om attraktive ressurser som ikke alle kan få del i. I nordisk middelalder var kongemakt den gjeveste prisen en politisk deltaker kunne oppnå. I tillegg var det i tilknytning til både kongemakt, kirke og stormenn mulig å oppnå politisk uttelling, for eksempel i form av innflytelse eller materiell gevinst.
2. Felles forståelse av hvem som har rett til å delta, og om hvilke priser de ulike deltakerne kan konkurrere om. I dagens norske samfunn må du for eksempel være norsk

⁹⁰ Hermanson 2000:46.

⁹¹ F.G Bailey, *Strategems and Spoils. A Social Anthropology of Politics*, Oxford 1980 (første gang utgitt 1969 og relansert i 2001. Bailey har også utdypet sine synspunkter i en rekke senere arbeider).

⁹² Bailey 1980:19-34. Se spesielt s. 19-20.

statsborger for å kunne stemme ved valg eller for å kunne gjøre karriere i et politisk parti. I nordisk høymiddelalder var politikken knyttet tett til kongemakten. Kongetittelen, som var den viktigste politiske posisjonen, var forbeholdt aktører av kongelig blod. Aller helst skulle det være eldste ektefødte sønn som overtok etter sin far. Denne kunne imidlertid utfordres av yngre kongssønner, selv etter at han hadde tiltrådt som konge. I 1275 måtte kong Valdemar Birgersson oppgi tronen til sin yngre bror Magnus Ladulås. I perioden 1306-10 var kong Birger Magnusson fratatt sin kongemakt av sine yngre brødre Erik og Valdemar, og kong Erik Menved ble i store deler av sin styringstid (1286-1319) utfordret av sin yngre bror hertug Christoffer. I tillegg kunne verdslige og geistlige stormenn spille sentrale roller i den politiske maktkampen. Disse kunne imidlertid ikke konkurrere om selve kongemakten, men isteden gjøre seg forhåpninger om politisk uttelling i form av materiell gevinst eller politiske posisjoner. Dette skjedde som regel ved hjelp av kongelig tilknytning, men kunne også skje gjennom tilknytning til kirken eller til mektige stormannsslekter. Uten å være tilknyttet kongemakten, kirken eller stormenn var en utelukket fra den politiske sfære.

3. Regler for sammensetning av konkurrerende lag. Essensen her er at individuelle aktører går sammen for i samarbeid å kunne konkurrere mer effektivt om politisk gevinst enn de kan gjøre enkeltvis. Ifølge Bailey tenderer konkurrerende grupperinger mot å være relativt jevnbyrdig sammensatt. Dersom en gruppering er svært overlegen i antall og ressurser vil en politisk seier være relativt mindre verdt, fordi gevinsten da må deles på mange. I slike situasjoner oppstår gjerne misnøye innad i vinnerlaget, og det oppstår splittelse eller avskalling til motparten. Dermed oppstår en utjevning, og det gjenopprettes igjen en form for balanse mellom gruppene. Den begrensede mengden ressurser gjør derfor at en gruppering ikke vil være i stand til å monopolisere alle ressurser over lang tid. Bailey skiller mellom deltakere som har sin gruppetilhørighet basert på *kontrakt* og deltakere som har sin tilhørighet basert på *moral*.⁹³ De med moralsk tilknytning utgjør en gruppes kjernemedlemmer. Disse har ofte immaterielle motiver og flere typer avhengighetsbånd til lederskapet. De kan for eksempel ha både økonomiske og slektsmessige relasjoner til lederne, og kjernetilhengerne har derfor vanskelig for å skifte side. Kontraktstilhengerne derimot, har som regel bare investert en begrenset del av sin politiske kapital i sitt medlemskap, og kan

⁹³ Bailey 1980:28.

dermed hele tiden operere med åpne kanaler til rivaliserende grupper. De har derfor lettere for å manøvrere i forhold til hvilken gruppering som til enhver tid tilbyr best gevinst. Alle former for politiske grupperinger er avhengige av en viss mengde kjerne-tilhengere som forblir lojale, selv om en skulle oppleve temporær motgang. Kjernetilhengere har imidlertid ofte problemer med å tilpasse seg rasjonelt og hurtig til samfunnsmessige endringer. Bli kjernegruppen for stor kan dette derfor begrense manøvreringsevnen til det politiske lederskapet. En politisk leders suksess avhenger av i hvilken grad han greier å tiltrekke seg både kjernetilhengere og kontraktstilhengere og, ikke minst, i hvilken grad lederskapet greier å oppfylle forventningene fra begge tilhengergruppene.

4. Felles forståelse av hvilke virkemidler som er tillatt. Bailey deler politiske konflikter inn i *konfrontasjon* (confrontation) og *sammenstøt* (encounter). I Baileys bruk av begrepene består konfrontasjon av en utfordring av konkurrenten og en oppvisning av egne ressurser. Dette kan skje gjennom alt fra subtile budskap til spektakulære masseoppbud. Ofte blir utfallet av en politisk maktkamp avgjort på konfrontasjonsstadiet før det kommer til direkte fysiske sammenstøt. En konfrontasjon kan imidlertid også ende i direkte sammenstøt som kan foregå på flere måter og på flere arenaer, avhengig av de kulturelle og materielle forutsetningene. Også de direkte sammenstøtene er imidlertid underlagt et regelverk, og alle politiske strukturer vil inneholde bremsemekanismer slik at destruksjonen av ressurser, som alle er avhengige av, holdes innen visse grenser. Mens konfrontasjoner består av utfordringer og fremvisning av egne ressurser, betyr sammenstøt at de to gruppenes ressurser testes ut på utvalgte arenaer. Konfrontasjoner er normalt mindre ressurskrevende enn sammenstøt, og i perioden 1286-1319 finnes derfor en rekke eksempler på at store styrkeoppbygginger endte i forhandlinger før det oppsto direkte sammenstøt på slagmarken.⁹⁴
5. Felles forståelse av hvilke sanksjoner som skal iverksettes når regelverket er brutt så mange ganger at situasjonen er i ferd med å komme ut av kontroll. Gevinsten i politisk konkurranse er ofte så stor at aktørene dras mot anarkiet for å oppnå sine mål. Håtuna-

⁹⁴ Konfrontasjoner tar ulike former og kan også være svært ressurskrevende. Våpenkappløpet mellom Sovjet og USA under den kalde krigen besto for eksempel av en lang serie med konfrontasjoner, som over tid førte til at Sovjetunionen utmattet sitt ressursgrunnlag. Baileys distinksjon mellom konfrontasjon og sammenstøt har relevans for en rekke av konfliktene i perioden 1286-1319. Se for eksempel delkapittel 3.4 for en analyse av fredsslutningen i Hindsgavl 1295.

leken i 1306 og Nyköpings gjestebud i 1317 er eksempler på slike situasjoner. Gevinsten går ofte til den som greier å tøyne regelverket mest uten å bryte det helt, og den politiske struktur inneholder dermed et element av selvdestruksjon.⁹⁵ Det totale anarki inntreffer imidlertid relativt sjelden, noe som viser at det i alle politiske strukturer finnes regulerende mekanismer som trår i kraft i krisesituasjoner.

Utøvelse av politikk handler, ifølge Bailey, om å tiltrekke seg mest mulig av en begrenset mengde ressurser og å utnytte disse mest mulig effektivt. Lederskap utøves ved fordeling av ressurser til tilhengerne. En leder som ikke kan tilby beskyttelse og materielle goder vil raskt miste sin politiske kredittverdighet. I forhold til kjernetilhengere og kontraktstilhengere har imidlertid lederen større kredittverdighet hos kjernetilhengerne enn hos kontraktstilhengerne, som vil ha hurtig avkastning av sin støtte. Hovedspørsmålet for en politisk leder vil være å vurdere konsekvensen av handlinger i forhold til politisk kredittverdighet. Når skal en agere, og når er det best å avvente? De fleste beslutninger som tas innenfor en politisk kultur er basert på kjente handlingsmønstre. Innovative beslutninger innebærer uforutsette konsekvenser og tas i hovedsak kun i nødsfall. I perioder hvor politikken møter nye utfordringer som følge av strukturelle samfunnsendringer kan ikke politisk lederskap lengre baseres på handlingsmønstre fra fortiden. I slike situasjoner vil politiske beslutninger nødvendigvis innebære et element av innovasjon.⁹⁶ Slike situasjoner legger dermed stort press på det eksisterende politiske lederskapet. Men nettopp i slike situasjoner åpnes den politiske strukturen opp for både nye aktører og for endringer i spillereglene. Distinksjonen mellom krise og normalsituasjon er imidlertid ikke alltid lett å trekke. Av og til vil innføring av nye strukturer demonstrativt markeres av de politiske aktørene, mens det andre ganger er i aktørenes interesse å kamuflere endringer i spillereglene.⁹⁷

Bortsett fra kirken var det kun kongemakten som i nordisk middelalder kan kalles en politisk institusjon. Kongemakten var imidlertid vanskelig å skille fra kongens person fordi

⁹⁵ Bailey 1980:87 og 121. Spesielt oppkomlinger og nykommere vil ha en tendens til å tøyne regelverket, introdusere nye ressurser og åpne opp for nye deltakere. Kong Sverre er et eksempel på en politisk aktør som var innovativ både i forhold til de politiske og de militære spillereglene. Se for eksempel Sverre Bagge, *From Gang Leader to the Lord's Anointed. Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense 1996 og Kåre Lunden, *Norge under Sverreætten. Norges historie*, 3, Oslo 1976.

⁹⁶ Bailey 1980:59.

⁹⁷ Under den franske og den russiske revolusjon ble endringene i de politiske spillereglene markert på demonstrativt vis. Da keiser Augustus gjorde den romerske republikk om til et keiserdømme ble dette imidlertid forsøkt skjult ved retoriske og symbolske virkemidler, og ved at de gamle institusjonene ble formelt opprettholdt. Et nyere eksempel finner vi i Frankrike i 1958, da Charles de Gaulle fikk gjennomslag for en ny forfatning som innebar en utstrakt styrking av presidentembetet på bekostning av parlamentets makt. Se Bailey 1980:203.

den i begrenset grad omfattet noe politisk og byråkratisk apparat. Både kongens myndighetsområde og hans oppgaver var derfor uklart avgrenset fra hva som tillå stormenn for øvrig. I et slikt system er det problematisk å knytte en analyse av politisk kultur til bestemte institusjoner, embeter eller ideologiske stridsspørsmål. Politisk kultur i Norden på slutten av 1200-tallet og begynnelsen av 1300-tallet kan derfor vanskelig studeres utelukkende ved å se på spesifikke institusjoner. De siste tiårene har det derfor innen den internasjonale middelalderforskningen blitt utført en rekke studier hvor det er fokusert på politisk kultur og på de underliggende spillereglene for politisk praksis.

Et eksempel på slike typer studier er den økende mengden konfliktanalyser som er blitt utført de senere år.⁹⁸ Ifølge Fredric Cheyette, som må regnes som en av pionerene på dette området, ble politiske konflikter i middelalderen i liten grad løst gjennom formelle juridiske institusjoner. Isteden ble konflikter håndtert gjennom etablerte sosiale praksiser. Hovedmønsteret var at en konflikt ledet til forhandlinger, som regel assistert eller ledet av en ekstern mekler, før prosessen ble avsluttet med inngåelse av et kompromiss. Ifølge Cheyette hadde meklerne her en nøkkelfunksjon fordi de politiske aktørene vanskelig kunne forandre mening midt i en konflikt uten å ha vært gjennom et ritual hvor man ble overtalt av ”venner” eller ”gode menn”. En måtte derfor ha en viss status for å kunne fungere suksessrikt som mekler, og lyktes man kunne statusen økes ytterligere. Det betydde at meklerens oppgave ikke var å oppnå rettferdighet i forhold til abstrakte prinsipper, men å sørge for at alle ble fornøyde, og at ingen av partene gikk tomhendt ut av konflikten. Også i Baileys mer generelle perspektiv har meklerrollen en nøkkelfunksjon i den politiske struktur. Bailey understreker at meklerrollen har flere former og kan innehas av alt fra rene budbringere til sterke aktører som kan stille maktmidler bak sine løsningsforslag. Meklerrollen kan være attraktiv fordi den med bruk av relativt lite ressurser kan fungere som et springbrett til økt politisk innflytelse for mekleren selv. Den danske kongen Erik Menveds opptreden som mekler i konflikten mellom Lübeck og Holstein i 1306, endte for eksempel med at han selv ble tilbudt skytsherredømme over Lübeck året etter. Mislykket opptreden som mekler kan imidlertid være skadelig for en aktørs politiske posisjon. Dette fikk den svenske kongen Birger Magnusson erfare i 1302-

⁹⁸ Se for eksempel Fredric Cheyette, ”Suum cuique tribuere”, *French Historical Studies* 6, 1970:287-99, Wendy Davies and Paul Fouracre, *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe*, Cambridge 1986 og Warren C. Brown og Piotr Górecki (eds.), *Conflict in Medieval Europe. Changing Perspectives on Society and Culture*, Ashgate 2003. De siste tiårene med konfliktforskning har vist mangfoldet i menneskelig håndtering av konflikter, noe som har medført en økende skepsis til relevansen av 1900-tallets forståelse og bruk av begreper knyttet til stat og jus på middelalderens kildemateriale. Alle de nevnte arbeidene her kan derfor ses som en reaksjon på den jus- og institusjonsdominerte konfliktforskningen som lenge var rådende.

1303 da han forsøkte å mekle i konflikten mellom kong Erik Menved og de fredløse stormennene som oppholdt seg ved det norske hoff.⁹⁹

Utfordringen med å oppgi de statssentrerte og institusjonsorienterte modellene i arbeidet med middelalderkilder er å finne alternative perspektiver eller innfallsvinkler. Den tyske historikeren Gerd Althoff har de siste årene arbeidet med å utvikle alternative forståelsesmodeller av middelalderens politiske kultur.¹⁰⁰ I sitt arbeid har Althoff argumentert for å erstatte det statssentrerte fokuset med et fokus på middelalderpolitikkenes underliggende spilleregler.

I et samfunn hvor muligheten for voldsutøvelse involverte flere aktører enn bare fyrstene var det, ifølge Althoff, av avgjørende betydning at det fantes regelverk som kunne hindre at konflikter eskalerte ut av kontroll.¹⁰¹ Som følge av behovet for å unngå å tape ansikt, samtidig som aktørene av og til måtte inngå avtaler de var lite fornøyde med, ble det utviklet ulike former for oppførsel av demonstrativ og rituell karakter. For Althoff har analyser av middelalderens konfliktforløp derfor ledet til analyser av middelalderens offentlige kommunikasjon. I sine arbeider har Althoff vist hvordan forhandlinger, avtaleinngåelser og fredsslutninger som regel fulgte faste gjenkjennelige mønstre. Resultatene ble så kommunisert gjennom iscenesettelser, hvor både verbale og ikke-verbale handlinger inngikk. Iscenesettelsene kunne uttrykke gjensidig støtte eller underkastelse, men inngikk, uansett budskap, i en forpliktende setting hvor både deltakerne, og ikke minst tilskuerne, forsto innholdet og konsekvensene av ritualene. Althoff opererer her med et vidt ritualbegrep som innbefatter handlinger, eller serier av handlinger, som blir bevisst repetert under visse omstendigheter for å skape gjenkjennelse hos både involverte og tilskuere.¹⁰² I tillegg ville ritualer i de fleste tilfeller ha et seremonielt preg og ble ofte brukt for å bekrefte den eksisterende orden. Opprettholdelsen av gode relasjoner ble for eksempel offentlig bekreftet gjennom hilsener og avskjeder. Også eskalering av politiske konflikter var ritualisert, på samme måte som det fantes ritualer for å avslutte konflikter. Fredsslutninger ble som oftest fulgt av felles måltider

⁹⁹ Birger Magnusson og Erik Menveds bruk av meklerrollen drøftes i kapittel fem. Bailey bruker USAs suksessfulle mekling under Suez-krisen som et eksempel på hvordan vellykket mekling styrket deres krav om globalt lederskap. På samme måte påpeker han hvordan FNs mange meklingsfiaskoer har svekket organisasjonens ønske om innflytelse.

¹⁰⁰ Se for eksempel Gerd Althoff, *Spielregeln der Politik im Mittelalter: Kommunikation in Frieden und Fehde*, Darmstadt 1997.

¹⁰¹ Dette poenget er også blitt fremhevet av Geoffrey Koziol, som påpeker at i et samfunn hvor svært mange har tilgang til makt, må det spilleregler til for at samfunnets orden og primærfunksjoner skal kunne opprettholdes. Geoffrey Koziol, *Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early Medieval France*, Ithaca 1992:151.

¹⁰² Gerd Althoff, "Variability of Rituals in the Middle Ages" i Gerd Althoff, Johannes Fried og Patrick J. Geary (eds.), *Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge 2002:71-72.

og gavegiving. Som regel ble det også inngått skriftlige avtaler, men ritualene bidro til å garantere for innholdet i avtalen. Althoff understreker imidlertid at ritualene ble brukt med stor fleksibilitet, og at de ble tilpasset nye situasjoner og gitt ny mening når det behøvdes.¹⁰³

Et eksempel på offentlig iscenesettelse av politiske budskap fra de mellomnordiske konfliktene er Erik Menveds ridderfest utenfor Rostock i 1311. Ifølge tyske krøniker kom Erik Menved til Rostock ved midtsommerstid medbringende to store skarlagensrøde telt. Deretter følger en rekke detaljer om prangende festligheter, gaver, måltider servert av riddere til hest, brønner av øl og vin og skip lastet med duftende krydder. Ifølge kildene skal Erik Menved her ha gjort 20 fyrster og grever, samt 80 andre, til riddere.¹⁰⁴ Den danske historikeren Erik Arup har med bakgrunn i de overdådige festlighetene uttalt seg svært kritisk til Erik Menved og hans nordtyske politikk:

Erik 6. var, som det heraf vil ses, en taabeligt æresygt og pragtlysten mand. Han havde formodentlig tanker om, at hans fattige bondeland Danmark skulde hæves kulturelt, saa at det i det mindste kom paa højde med de nordtyske smaa fyrstendømmer, hvori han saa en rigere og fornemmere kultur udfoldet; nordtysk ridderskikk og ridderliv skulde indføres i Danmark. Dette barnlige ridderideal fulgte kong Erik hele hans liv; fester, ridderspil, turneringer var hans glæde; festen ved Rostock 1311 sikkert højdepunktet i hans liv; dær slog han markgreven Valdemar og ikke mindre end 99 af hans mænd til riddere efter dagen før at have skænket hver af dem en kostbar ridderdragt av skarlagen og graaværk og en opsadlet hest.¹⁰⁵

Festen i Rostock passer imidlertid godt inn i Althoffs vektlegging av offentlige iscenesettelser. I tillegg til å demonstrere Erik Menveds makt, hadde også festen en funksjon i alliansebyggingen mot Rostock. Blant annet ble markgreve Waldemar av Brandenburg slått til ridder, og fyrstealliansen mot bystatene ble avtalt. Oppvisningen var derfor av essensiell politisk betydning for Erik Menveds suksess. I tillegg opptrådte Erik Menved her helt i tråd med hvordan en gavmild fyrste og patron må oppføre seg for å holde på sine tilhengere og alliansepartnere. Det var trolig viktig å være spesielt sjenerøs i opptredener på bortebane, hvor Erik Menved, i motsetning til innad i det danske riket, hadde lite akkumulert politisk kapital å trekke på. Også i forhold til den nordiske maktkampen var denne type opptredener av

¹⁰³ Althoff 2002:73. Denne fleksibiliteten gjør det imidlertid vanskelig å påvise sammenheng mellom bruk av ritualer og de politiske maktkampene. Ritualanalyser er derfor en metodisk krevende øvelse med mange fallgruver slik det er understreket hos Koziol 1992:17, 289 og 308 og hos Philippe Buc, *The Dangers of Ritual. Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*, Princeton, 2001:261.

¹⁰⁴ Andersson 1954:327-331.

¹⁰⁵ Arup 1932:51.

avgjørende betydning. Ved å få kontroll over den sørlige østersjøkystens rike byer og landområder fikk den danske kongen også stor kontroll over handel og politikk i de nordiske områdene. Dette ble også oppnådd av Erik Menved, som i korte eller lengre perioder hadde direkte eller indirekte overhøyhet over Lübeck, Rostock og Stralsund. Også *Erikskrönikan* inneholder beskrivelser som kan tolkes som offentlige iscenesettelser av politiske budskap. Hertug Eriks opptreden ved julefeiringen i Oslo julen 1302 kan for eksempel tolkes som en bekreftelse på den nye alliansen mellom de norske og svenske kongehusene. Et annet eksempel er hoffet i Fagradal i 1304 hvor det politiske forbundet mellom kong Birger og Erik Menved ble gjenopprettet under overdådige festligheter.¹⁰⁶

Et annet karakteristisk trekk ved middelalderens politiske strukturer var at de var mer styrt av grupper og personlige relasjoner enn av institusjoner.¹⁰⁷ Disse sosiale nettverkene var hierarkisk oppbygd, de var arvelige, og de ga sikkerhet og støtte. Samfunnets hierarkiske oppbygging innebar at en politisk aktørs rangering og status var avgjørende blant annet for hvem en kunne ha forventninger om å gifte seg med, hvordan en skulle oppføre seg overfor andre, og hvordan en selv kunne forvente å bli behandlet. Helt sentralt i middelalderens politiske spill var rådgivernes rolle. Det var ærefyllt å tilhøre kretsen rundt mektige ledere, men det ga også lederen prestisje å ha mektige menn i sin krets. Et sentralt element var de politiske ledernes behov for å konsultere sine rådgivere før viktige beslutninger ble fattet. Dels ville dette gjøre det lettere å ta veloverveide avgjørelser, men enda viktigere var det å sikre konsensus på forhånd slik at det ble sikret at ledende menn sto bak beslutningene. Forhandlinger og avtaleinngåelser var derfor gjerne avgjort på forhånd, slik at bare den offentlige iscenesettelsen av beslutningene gjenstod.¹⁰⁸

Betydningen av slektskap på det politiske området viste seg først og fremst i en gjensidig forpliktelse til å distribuere embeter og posisjoner blant egne slektninger. Det sterke fokuset på slekt og familie medførte også arvelighet i forhold til makt og politiske posisjoner. Derfor passet ideen om at kongelige embeter skulle forbeholdes aktører av kongelig blod godt inn i tidens politiske kultur. For å etablere og sikre politisk overherredømme for en konge, måtte eldste sønn imidlertid forfordes fremfor yngre sønner. Én måte å gjøre dette på var å la yngste sønn bli innrullert i en kirkelig karriere. Minst to sønner ble imidlertid forbeholdt den verdslige sfære, og hva som skulle skje med den nesteldste sønnen kunne bli en kilde til

¹⁰⁶ Se *Ek* vv. 1832-1942 og vv. 2180-2216.

¹⁰⁷ Se spesielt Gerd Althoff, *Family, Friends and Followers. Political and Social Bonds in Early Medieval Europe*, Cambridge 2004.

¹⁰⁸ Althoff 1997:157-158 og 229-257. Althoffs perspektiver i forhold til denne tematikken er benyttet og nyansert i Suart Airlie, "Talking Heads: Assemblies in Early Medieval Germany" i *Political Assemblies in the Earlier Middle Ages*, York 2003:29-46.

konflikt. Ofte ble dette forsøkt løst gjennom posisjoner som ga høy status, men som likevel var underordnet den eldste sønnen. Hertugtittelen er et typisk eksempel på dette, og tittelen ble tatt i bruk for nest yngste kongesønner i alle de tre nordiske rikene i perioden 1286-1319. Hertugtittelen kunne være et gunstig utgangspunkt for smidige maktovertagelser, slik tilfellet ble i det norske riket da Håkon Magnusson overtok kongemakten ved Eirik Magnussons død i 1299. Samtidig kunne hertugtittelen være en potensiell kilde til konflikt slik den ble i striden mellom kong Birger Magnusson og de yngre brødrene hertug Erik og hertug Valdemar, og i den danske konflikten mellom Erik Menved og hans yngre bror hertug Christoffer.

En annen form for personlige relasjoner var vennskap. Ulikt moderne tid var vennskap i middelalderen ikke en relasjon basert på følelser. Vennskap fungerte snarere som en kontrakt med gjensidig forpliktelse til hjelp og støtte. I likhet med slektskap kunne slike relasjoner arves, og de ble gjerne inngått ved hjelp av seremonielle ritualer som edsavleggelse.¹⁰⁹ Man avla ed til fyrsten, ikke til embetet, noe som illustrerer at vi ikke har å gjøre med statsdannelser i moderne forstand.¹¹⁰ En fyrste kunne ikke overleve lenge uten støtten fra sine rådgivere, som til gjengjeld forventet å bli involvert i politiske beslutninger. Rådgiverne fungerte som et filter og bestemte hvem som skulle få tilgang til kongen. For å komme inn i den innerste krets hvor beslutninger ble fattet måtte en dermed være en del av denne type nettverk. Gruppen nær kongen kunne slik sett utøve stor makt for sine forbindelser. Det store strukturelle problemet for middelalderfyrstene var å skaffe nok ressurser til stadig å kunne oppfylle forpliktelsen til å belønne sine støttespillere. Kongen kunne ikke selv velge fritt blant sine rådgivere og det fantes familier og maktgrupperinger som gjennom sine posisjoner kunne kreve sin del av ressurstilgangen. Her ble det ofte konflikt mellom de alliansepartnerne kongen ut fra politiske motiveringer ønsket å belønne og de etablerte maktstrukturene som la føringer på hvordan posisjoner og materielle verdier skulle fordeles.

5.1 Avhandlingens oppbygging

I tillegg til denne innledningen består avhandlingen av fem kapitler og en konklusjon. Kapittel to inneholder en analyse av politisk kultur slik den fremstår i den svenske *Erikskrönikan* fra første del av 1300-tallet. Kapittel tre er en gjennomgang av sentrale trekk i den internasjonale forskningen på krigføring i middelalderen. Denne gjennomgangen utgjør en

¹⁰⁹ Althoff 2004:66.

¹¹⁰ Althoff 2004:105.

viktig bakgrunn og et viktig komparasjonsmateriale for de empiriske analysene som følger i de neste kapitlene.

Kapittel fire, fem og seks er analyser av de militære og politiske konfliktene i perioden 1286-1319.¹¹¹ Kapittel fire analyserer konfliktene som begynte med mordet på kong Erik Klipping i 1286 og den påfølgende dommen, som førte til en allianse mellom sentrale deler av det danske aristokratiet og de norske fyrstene kong Eirik Magnusson og hertug Håkon Magnusson. Hovedvekten er lagt på de mange angrepene mot danske mål i Öresund og Kattegat. Kapitlet avsluttes med fredsavtalen i Hunevals i 1295. Kapittel fire tar for seg konfliktene i perioden 1302-1314. Dette er en periode preget av store politiske skiftninger, hvor de nordiske kongene Erik Menved, Håkon Magnusson, Birger Magnusson, hertugene Erik og Valdemar, den danske hertug Christoffer, de danske fredløse og de tyske sjøbyene er de mest sentrale aktørene. Kapittel fem begynner med kuppet under Nyköpings gjestebud i 1317, hvor hertugene Erik og Valdemar ble fengslet og drept. Deretter følges utviklingen gjennom en periode med intens krigføring frem til inngåelsen av det norsk-svenske kongefelleskapet i 1319. Kapittel sju er avhandlingens konklusjon.

¹¹¹Innfallsporten til å koble krigføring og politisk kultur har vært en analyse av utvalgte militære konflikter i perioden 1286-1310 utført i 2002. Analysene er i dette arbeidet utvidet til 1319. I tillegg er de militære konfliktene her koblet opp mot politiske, samfunnsmessige og økonomiske forhold. Se Tor Einar Fagerland, *Krig og diplomati i nordisk middelalder, Forsvarsmuseets småskrift nr. 29*, Oslo 2002.

Kap. 2 Kilder til politisk kultur og krigføring

2.1 *Erikskrönikan* som kilde til politisk kultur

Erikskrönikan representerer i nordisk sammenheng en ny litterær sjanger, hvor et stort episk-historisk stoff blir presentert på vers. Fra før fantes det i det nordiske språkområdet to litterære fremstillingsmåter av fortiden. Den ene var den islandske og norske sagaprosen, og den andre var de danske krønikene skrevet på latin. Rimkrøniken ble utviklet på kontinentet, og denne måten å skrive historie på ble raskt populær og spredde seg fra sør til nord. På slutten av 1200-tallet bredde nådde den de nordtyske områdene og til Østersjøkysten. *Erikskrönikan* må ses som en del av denne utviklingen, og den har klare likhetstrekk med flere krøniker fra dette området.¹¹² De fleste forskere er enige om at *Erikskrönikan* er blitt til en gang i løpet av 1320-tallet, og at krøniken dermed er en relativt samtidig skildring av hendelsene for perioden 1300-1319.¹¹³ Når det gjelder forfatterens identitet kan man fastslå at han, ut fra språkbruk og litterære virkemidler å dømme, må ha hatt et visst kjennskap til latin og litterære genrer. I krønikens første del har han trolig benyttet både skriftlige og muntlige kilder, mens han i krønikens andre del er så godt informert om hendelsesforløpet at han må ha vært nær begivenhetenes sentrum. Det hersker også relativt bred enighet om at han må ha vært å finne i Västergötland i kretsen som stod hertug Erik nærmest, men om han selv var deltaker i stridighetene er mer tvilsomt.

Hendelsene *Erikskrönikan* skildrer strekker seg fra ca. 1240 til kroningen av Magnus Eriksson i 1319. Handlingen kretser rundt kampen om makten i det svenske riket, men omhandler også de mellomnordiske stridighetene som pågikk i dette tidsrommet. *Erikskrönikan* er i sin form gjennomsyret av kontinentets ridderlige idealer. Heltene blir fremstilt som høviske og tapre, og mye av innholdet dreier seg om fester og detaljerte skildringer av slag-scener. *Erikskrönikan* inneholder alle de typiske trekkene ved middelalderens rimkrøniker, hvor historiske hendelsesforløp blir kronologisk skildret gjennom ytre situasjonsbeskrivelser. Menneskene spiller sine roller i strid, overfall, ridderturneringer og fester. Litteratur av denne type ble skrevet lenge før boktrykkekunsten ble oppfunnet og var derfor hovedsaklig beregnet på høytlesning når medlemmer av aristokratiet var samlet. Selv om utfoldelsen av den skriftlige kultur i denne perioden i hovedsak var konsentrert til kirker og klostre, hadde den

¹¹² Ingvar Andersson, *Erikskrönikans författare*, Stockholm 1958:7.

¹¹³ Se Andersson 1958:138-158 for en utfyllende diskusjon om tidspunktet for krønikens tilkomst. Se ellers Rosén 1939; Pipping 1926 og Ingvar Andersson, *Källstudier till Sveriges Historia 1230-1436*, Lund 1928 for mer om *Erikskrönikan*. For mer om rimkrøniker generelt, se Sven-Bertil Jansson, *Medeltidens rimkrönikor*, Stockholm 1970.

økonomiske og politiske utviklingen på 1200-tallet skapt bedre forutsetninger for en verdslig skriftkultur. Det er som et uttrykk for den nye aristokratiske kulturen krøniken må ses. Innenfor litteraturvitenskapen er det bred enighet om at *Erikskrönikan* litterært sett er den beste rimkrøniken som ble produsert i Sverige i middelalderen. Frem til begynnelsen av 1900-tallet ble sannhetsgehalten i *Erikskrönikans* dramatiske hendelsesforløp tatt for gitt. For 1800-tallets romantiske historieskrivning var *Erikskrönikan* både poetisk litteratur og kilde til en historisk virkelighet, uten at det bød på problemer å forene disse synspunktene. Etter kildekritikkens gjennombrudd ble det imidlertid vanskelig å kombinere disse synspunktene, og utover på 1900-tallet ble avstanden mellom filologien og historievitenskapen gradvis større. Dermed ble fokus for forskningen flyttet fra *Erikskrönikan* som historisk kilde, til *Erikskrönikan* som et litterært diktverk.

Selv om *Erikskrönikan* i visse passasjer gir en ukorrekt fremstilling av de faktiske hendelsene, er dette mer et unntak enn en regel. Spesielt gjelder dette siste del av krøniken som skildrer Nyköpings gjestebud og de påfølgende hendelsene. Jerker Rosén oppsummerer krønikens beskrivelse på følgende måte:

Vi får nöja oss med att konstatera att krönikan i de fall då kontroll är möjlig, i stora drag återger det faktiska händelsesförloppet riktigt.¹¹⁴

Erikskrönikan er derfor blitt brukt som en av hovedkildene til analysene i kapittel fem og seks. Gjennomgangen av hendelsesforløpet i perioden 1317-1319 baserer seg i særlig stor grad på *Erikskrönikan*. Krønikens sammenhengende beretning har imidlertid også et stort, og relativt uutnyttet, potensial som kilde til tidens politiske kultur.¹¹⁵ Grunnleggende oppfatninger av hva som er rett og galt i et samfunn, eller innenfor en gruppe i samfunnet, blir sjelden utfordret eller diskutert i det offentlige rom. Slike strukturer er dermed vanskelige å få øye på, spesielt i en så kildefattig periode som middelalderen. Det er dette som gjør en helhetlig tekst som *Erikskrönikan* så verdifull. I dette kapittelet vil derfor krøniken bli brukt som levning til hvordan politikk og krigføring ble oppfattet av middelalderens historieskrivning i Norden på 1300-tallet. Ved å analysere beskrivelser av politisk handling i *Erikskrönikan* vil det være et mål å si noe om hvordan man ble forventet å handle samt hvilke reaksjoner man normalt ventet seg som følge av sine handlinger. Jeg vil med andre ord prøve

¹¹⁴ Rosén 1939:283.

¹¹⁵ For et forsøk på dette, se Tor Einar Fagerland, "Arme riddere og halte helter. Erikskrønikens politiske mentalitet", hovedoppgave UiB, Bergen 1995.

å få et innblikk i *Erikskrönikans* skildring av politisk kultur, med dens univers av regler og normer for riktig og gal oppførsel.

Ifølge den amerikanske historikeren William Brandt er nettopp middelalderens verdslige krønikeskrivning en ypperlig innfallsport til denne tidens mentale univers.¹¹⁶ Et sentralt punkt for Brandt er at forfatteren av et aristokratisk hyllingsdikt ikke er en sosialt løstrevet person som skriver ned en fortelling etter sitt eget hode. Dagens forfattere skriver bøker som via forlag og bokhandlere blir utgitt og spredd på det åpne marked, hvor de leses av et for forfatteren ukjent publikum. Et vanlig ideal for moderne forfattere er å realisere sitt indre liv, tanker og ideer, gjennom sitt forfatterskap. Krønikeforfatterne i middelalderen skrev derimot for et publikum og et miljø de selv var en del av. Det dreide seg som regel om bestillingsverk, hvor forfatteren sannsynligvis kjente både oppdragsgiver og det miljø som krøniken ville bli gjort kjent i. Krønikeskrivningen blir derfor mer et uttrykk for et miljøes kollektive forestillinger og verdier, enn en enkelt forfatters ideer og tankegods.

I tillegg er det tre andre aspekt ved krønikeskrivningen som, ifølge Brandt, gjør den spesielt godt egnet som kilde: For det første er krønikene lite originale. De følger faste mønstre og er forfattet av personer som er typiske for sitt miljø.¹¹⁷ Krønikeskrivningen blir dermed uttrykk for noe typisk i en spesiell historisk kontekst. For det andre er krønikene skrevet for samtiden, i motsetning til for eksempel en del geistlig litteratur, som ofte var en dialog med fortidens lærde autoriteter. Faren for at de verdier og holdninger som kommer til uttrykk i teksten egentlig tilhører en annen tid er derfor mindre innenfor krønikeskrivningen enn innenfor en del andre kildetyper.

Det tredje aspektet ved krønikeskrivningen er at krønikene er fortellende kilder som kun er opptatt av å skildre et historisk hendelsesforløp. Uansett tid og rom har menneskenes mentale univers sitt grunnlag i hvordan vi organiserer og behandler den strøm av inntrykk og kunnskap som vi mottar fra våre omgivelser. Denne organiseringen eller utvelgelsen har sitt utspring i en oppfatning av hva som er inntrykk eller viten av betydning. Oppfatningen av hva som er av betydning og hva som ikke er det bygger i sin tur på samfunnets verdisyn. Det middelalderens aristokrater sa, gjorde og skrev er forskjellige typer uttrykk for hvordan denne gruppen mennesker forstod og tolket verden rundt seg. Disse basisholdningene om hva som er

¹¹⁶ William Brandt, *The Shape of Medieval history*, New Haven 1966. I siste del av 1900-tallet vokste igjen interessen for å utnytte middelalderens litterære kilder i historieforskningen. Spesielt gjelder dette innenfor sagaforskningen, hvor det de siste tiårene er utført en rekke antropologisk inspirerte og mentalitetshistoriske studier.

¹¹⁷ Dette er et moment som forringer krønikeskrivningens verdi som høyverdig litteratur, men som øker deres verdi som mentalitetshistoriske vitnesbyrd. Nyskapende og genuint original litteratur vil dermed ha lavere verdi som mentalitets- eller kulturhistoriske kilder, på samme måte som for eksempel filosofen Søren Kierkegaards skrifter neppe er egnet til å gjenspeile det typiske ved danskers tenkemåte i det 19. århundre.

viktig og ikke viktig kommer antakelig bedre til uttrykk i en type litteratur som kun er opptatt av å skildre et hendelsesforløp, enn i litteratur med mer filosofiske temaer. I tillegg til de verdisyn som måtte komme eksplisitt til uttrykk, er teksten også i seg selv et vitnesbyrd. Gjennom sin fortellerstruktur, begrepsbruk, fremstilling og vektlegging av hendelser avslører forfatteren sitt miljøes verdensbilde og verdisyn.

Studier av sagalitteraturen indikerer at suksess eller fiasko var et viktig kriterium på hva som ble akseptert som rett og galt i det norrøne samfunn på 1100- og 1200-tallet.¹¹⁸ Det å vinne ble derfor overordnet de normer og regler som fantes, ettersom disse endret seg i takt med hva som ga suksess. *Erikskrönikans* harde moralske dom over Birger ved skildringen av Nyköpings gjestebud skulle indikere at kriteriet for bedømmelsene i krønikens verden var hvorvidt handlingene var i tråd med normer og regler for korrekt opptreden. Dette er imidlertid langt fra noe gjennomført trekk i krønikens beretning. Selv om normative regler flere steder i krøniken spiller en rolle for bedømmelsen, har forfatteren likevel et pragmatisk forhold til disse normene. Det avgjørende er hele tiden hvem som utfører handlingene. Forfatterens ulike vurdering av Håtunaleken og Nyköpings gjestebud viser dette med all tydelighet. Hertugtilhengerne gikk seirende ut av konflikten med Birger og kunne derfor fordømme Birgers handlemåte, mens hertugene ved skildringen av Håtunaleken unngikk enhver kritikk.

29. september 1306 dukket Erik og Valdemar uventet opp på gården Håtuna, hvor Birger holdt gjestebud i anledning erkeengelen St. Mikael's dag. Krøniken skildrer utførlig hvilken flid hertugene gjorde for å skjule sine bevegelser slik at de kunne overrumple Birger:

tha haffdo hertogane sänt
Sina men vp i Swerike
ok ridhu mz faa men hemelika
swa at ther skulle enkte ord aff gaa
Ok loth sina men thz forstaa
huilkin stad the skullo honom möta

konungen loot them ekki biwdha
Tho willo the konungen gerna see
For then skuld tha ridho thee
Til hwnhamar thera gardh
han ligger / langt owan kolmardh
Ther lotho the thera hästa staa
ok toko the skip the kunno faa
Swa mang som them wäl baar
ok rodho tiit som konungen war
konungen war i hatuna

¹¹⁸ Sverre Bagge, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley 1991:96

ok hertoghin kom rät i then luna
som konungen willi til bordz gaa

tha ward konung birger fangen
Ok drotning märita med honom¹¹⁹

I krønikens beretning lot hertugene hovedstyrken ri i forveien, for selv senere å følge etter med en mindre styrke. Deretter byttet de fra hest til båt, før de dukket opp på kong Birgers gård Håtuna. Alt dette skjedde fordi hertugene ville hemmeligholde sine bevegelser. Dette lyktes tilsynelatende godt, og Birger var akkurat i ferd med å gå til bords da hertugene dukket opp. Sammen med sin dronning, seks riddere og 16 væpnere ble han tatt til fange. Med unntak av at Birgers sønn Magnus unnslopp, blir Håtunaleken skildret som en ubetinget suksess for hertugene. Deretter legitimerer krøniken hertugenes handlinger med at de nå fikk gjort opp for den uretten som ble begått mot dem da de året før var blitt landsforvist. Birger ble på grunn av hertugenes handlinger fratatt sin maktposisjon, han ble frarøvet sin personlige frihet, og kongeparets mindreårige sønn måtte søke landflyktighet i det danske riket. Likevel legger krøniken størst vekt på den gode forpleining som kongeparet kunne nyte godt av i sitt fangenskap: ”Ikke sultet man dem i hjel”¹²⁰ Vi får ingen indikasjoner på at det eksisterte noen krigserklæring eller noen form for krigstilstand mellom hertugene og kong Birger. Likevel går det tydelig frem av beretningen at Håtunakuppet er et resultat av nøye planlegging fra hertugenes side. Dette skulle en kanskje forvente at krøniken valgte å beklage eller forsøkte å dysse ned, ettersom hertug Erik er krønikens helt. Isteden ser vi at hertugenes taktiske manøvreringer blir beskrevet ned til minste detalj. Etter det vellykkede kuppet i Håtuna satt hertug Erik og hertug Valdemar ved utgangen av 1306 med kontrollen over hele det svenske riket. I tillegg kontrollerte de områder i både det norske og det danske riket. Situasjonen blir oppsummert på følgende måte:

¹¹⁹ En del passasjer fra *Erikskrønikan* er gjengitt i hovedteksten i original språkdrakt. Disse er hentet fra Rolf Pipping, *Erikskrønikan*, Stockholm 1963. Dette er gjort for å gi et innblikk i krønikens språkdrakt og tidsånd. Oversettelsene i noteteksten er mine egne. / da hadde hertugene sendt / sine menn opp i Swerike [Nord Sverige] / og red med få menn i hemmlighet / slik at det ikke skulle bli kjent / og lot sine menn forstå / hvor de skulle møte dem / ... / kongen lot dem ikke be / de ville gjerne kongen se / derfor red de til Hundhamar sin gård / den ligger langt ovenfor Kalmar / der lot de sine hester bli stående / og tok de skip de kunne få / så mange som de behøvde / og rodde dit som kongen var / kongen var i Håtuna / og hertugene kom i samme stund / som kongen skulle til bords gå / ... / da var kong Birger tatt til fange / og dronning Märita sammen med han /. *Ek* vv.2559-2590.

¹²⁰ ”ekke swelte man them j håll”, *Ek* v. 2641. Historier om god behandling av fanger finnes det mange av i krøniken. Dette gjelder i tillegg til Birger kong Valdemar (vv. 1282-1312), Johan Brunkow (vv. 4249-4251) og Magnus Birgersson (vv. 4328-4333). For å kontrastere den senere skildringen av Nyköpings gjestebud brukes i samtlige tilfeller formuleringen: ”ekke swelte man them j håll” (vv. 1299, 1321 og 4251).

riket gik hertoghan alt a hender
riddare oc swena och thera frender
Ther fölgdo honom ä huart han wilde¹²¹

Det hersker bred enighet blant historikere og filologer om at *Erikskrönikan* ble skrevet innenfor den krets som stod hertug Erik nær. Som så ofte er det derfor seierherrenes historie vi leser. Hertugenes kupp ved Håtunaleken blir i motsetning til Nyköpings gjestebud berømmet fordi det ble utført med kløkt og sluhet. Den store forskjellen på brødrenes handlemåter er likevel at Birger lot sine fanger sulte i hjel, mens det ifølge krøniken nesten ikke er måte på hvor god behandling Birger fikk når han var i hertugenes varetekt. Ser vi på tiden før Nyköpings gjestebud er hovedinntrykket at det meste er tillatt. Hertug Eriks lange rekke av brutte løfter og avtalebrudd illustrerer dette med all tydelighet. Under skildringen av Nyköpings gjestebud forandrer krønikens beretning karakter. Kong Birgers handlinger blir fordømt på det sterkeste av en moralsk indignert forfatter. Selv om brødrekonflikter historisk sett er en vanlig foreteelse, har brodermord blitt regnet som en forkastelig handling helt fra Kain og Abels dager. Ifølge den amerikanske historikeren William Ian Miller er brodermord i de fleste samfunn en utilgivelig handling som skiller seg fra andre overtredelser og fornærmelser.¹²² Drapet på Erik og Valdemar ble slutten på kong Birgers politiske karriere. Den samme fordømmelse møtte også den danske kong Abel og alle hans etterfølgere, som etter mordet på kong Erik Plovpenning i 1250 ble omtalt som en slekt av brodermordere.

Selv om hovedvekten av krønikens skildring av hertug Erik omhandler hertugen på den politiske arena, fremstår han i krønikens ulike deler både som fullkommen ridder, intriguemaker, feltherre og til slutt som lidende martyr. Forfatterens fremstilling kan derfor vanskelig karakteriseres som noe helstøpt og enhetlig portrett av hertugen, verken som menneske eller politiker. Vi ser for eksempel at hertug Erik aldri blir vurdert ut fra sin personlighet, men alltid ut fra hva han faktisk gjør. Det å opptre ridderlig og galant i enkelte situasjoner og taktisk kalkulerende i andre blir dermed to sider av samme sak. Den dyktige politiker prøver hele tiden å gjøre det som situasjonen og den sosiale konteksten tilsier at man skal gjøre. Hertug Eriks heltestatus og Birgers syndebukkstatus er derfor betinget av hva de faktisk gjør, og ikke av at den ene har en staselig karakter og den andre en fordervet karakter. Jeg vil nå gi et eksempel på hvordan krøniken bruker ytre hendelsesforløp til å beskrive hertug Eriks dyktighet som politiker og kong Birgers manglende evner som politiker:

¹²¹ hele riket kom på hertugens hender / riddere, svenner, og deres venner / fulgte han hvor han ville /. *Ek* vv. 2642-2644.

¹²² W. I. Miller *Humiliation*, Ithaca 1993:180.

m paschane giorde han eth hoff
i lödesom mz mykit loff
han aff mangom manne fiik
fore then tokt han ther begik
han giorde manga riddare aff them
ok sende them wäl til landa heem
med gul ok söloffuer ok dyra kläder
thz er thz gotz man wäl städer
thz man giffuer en dugande man
them som thz forskylla kan
The gyrende wordo ther alle rike
seent tha föddis hans like tess milla hertugh Erik
ther swa mykla dygd hauer mz sik

tha wände kongungin sik om
Ok sagde til herra knwt swa
wilin i mik hielpa myna bröder at faa
Herra knut swarad tessa leedh
herra i skulin ey wardha vredh
ganger ider siälffwom nakot vpa
thz wil jak werya ä måadhan iak ma
Thzta malit er mik nyt
jak weyt ey huro i hawin thz byt
jak hörde här aldreg förre aff
hwa ider thzta radith gaff
han hauer ider radith mykla wro
Hwat wilin i swika idra bröder I tro
The era hiit kompne a ider ordh
i maghin a them beganga eet mord
haffwer diäfflen ider swa wilt
jak tror thz warder ider siälffwom ilt
ther wardeom vreder hwo som wil
aldregh hielper iak ther til¹²³

Personlig tilslutning fra ens menn var helt avgjørende for å lykkes på den politiske arena på denne tiden. Uten formelle organisasjoner og institusjoner å støtte seg på ble den enkelte leders personlige handlingsmåter avgjørende for å verve og holde på tilhengere. Hertug Erik opptrer her helt forbilledlig og sørger med gaver og hedersbevisninger for å

¹²³ i påsken gjorde han [hertug Erik] i stand et hoff / i Lödöse og mye skryt / han av mange fikk / for det han der utrettet / han slo mange til ridder / og sendte dem hjem igjen med gull, sølv og dyre klær / det er verdier vel anvendt / som man gir til dyktige menn / som fortjener det / gjøglerne ble også rike / sjelden fødes hans like / den milde hertug Erik / som har så mange dyder / ... / da snudde kongen seg / og sa til herr Knut: / vil du hjelpe meg å ta mine brødre / herr Knut svarte slik: / herre du skulle ikke bli sint / kommer du selv i fare / da vil jeg verge deg med alt jeg har / denne saken er meg ny / jeg vet ikke hvor du har kommet på noe slikt / ... / vil du svike dine brødre / som er kommet her på ditt ord / ... /den kan bli sint den som vil / men aldri hjelper jeg til / *Ek* vv. 3424-3437 og vv. 3801-3819.

knytte bånd til sine menn.¹²⁴ Dette gir seg utslag i at hertugtilhengerne i slutten av krøniken heller vil ha Eriks mindreårige sønn enn Birger som leder fordi "sønn blir gjerne far lik." Birger derimot har tydeligvis ikke opparbeidet de nære båndene som gjør at hans menn er villige til å støtte ham uten reservasjoner. Han feilbedømmer derfor situasjonen og blir til slutt nødt til å fengse sine egne menn for å få gjennomført sin plan.

Ved første gangs lesning kan det være vanskelig å få øye på vurderinger og stilling-taken til politiske hendelser eller beslutninger. Isteden bruker krøniken stor plass på skildringen av fester, turneringer, høvisk opptreden og slagscener hvor fokus hele tiden er på enkeltindivider som utmerker seg på forskjellig vis. Den moderne historieskrivningen kan til tider mistenkes for å gjøre politikere mer rasjonelle enn de egentlig er, og for å konstruere langsiktige planer der det mer trolig dreier seg om spontane reaksjoner på problemer som plutselig dukker opp.¹²⁵ Når krønikens forfatter derimot synes å være atskillig mer opptatt av å feire enkelthandlinger fremfor å analysere det politiske spill, skyldes dette at krøniken i seg selv representerte en form for politisk verdi. Når krøniken skildrer hvordan hertug Erik etter en politisk triumf brukte alle sine ressurser på å stille i stand en storslagen fest og overøste sine menn med storslagne gaver, kan dette, ut fra en moderne tankegang, leses som et eksempel på at middelalderens mennesker sløste uhemmet og levde i nuet. Ut fra moderne logikk hadde det vært mer fornuftig å bruke ervervede ressurser på å forsterke sine festninger, eller anskaffe det beste som tidens våpenteknologi kunne tilby. Krøniken velger isteden å skildre en politisk leder som i pakt med tidens logikk vet å vise den nødvendige sjenerøsitet overfor sine tilhengere. Gaveutvekslingens logikk gjorde at politiske ledere ved å dele ut gaver sikret seg en gjengave i form av politisk støtte ved neste korsvei.

Krøniken er å betrakte som et uttrykk for en samfunnsmessig utvikling i det svenske riket som hadde vart en god stund ved krønikens tilblivelse. Utviklingen gikk i retning av at det verdslige aristokratiet fikk en stadig sterkere posisjon i samfunnet. Det svenske riket fikk med andre ord en samfunnsform som ble mer lik den samfunnsformen som var dominerende på de sentrale delene av kontinentet. En følge av denne utviklingen var et skarpere skille mellom aristokratiet og befolkningen forøvrig. Samfunnet ble derfor etter hvert et mer utpreget klasse- eller standssamfunn. *Erikskrönikan* er uten tvil blitt til innenfor det

¹²⁴ Denne logikken blir også bekrevet i *Lukas* 7.41-43. Den som for eksempel har fått ettergitt mye gjeld er mer takknemlig overfor kreditoren enn den som har fått ettergitt lite gjeld. Dette er samme logikk som i gaveutvekslingen, skildret av Marcel Mauss, *Gaven*, Oslo 1995 (første gang som *Essai sur le don*, Paris 1925). Se også Kåre Lunden, *Økonomi og samfunn*, Oslo 1972:38-49.

¹²⁵ Det er en utbredt idealforestilling at dagens politikere skal være rasjonelt kalkulerende, og gjerne la kortsiktige triumfer fare til fordel for mer langsiktige gevinster. For en diskusjon om politisk handling og adferd i ulike historiske kontekster, se Fagerland 1995:1-8.

aristokratiske miljøet, og en kan slå fast at både forfatter og publikum som krøniken rettet seg mot befant seg innenfor dette miljøet. Den store massen av befolkningen bestod på denne tiden av bønder som brukte sin tid på andre ting enn politisk maktkamp. De holdninger som kommer til uttrykk kan derfor si oss svært lite om hvilke forestillinger og verdier som preget det overveldende flertallet av befolkningen på denne tiden. Flere steder i krøniken er vi riktignok vitne til at bøndene i både det norske og det svenske riket blir drept og får sine eiendommer ødelagt og brent. Krønikens omtale av bøndene begrenser seg likevel stort sett til å nevne at bøndene ofte ble skadelidende når de stridende parter passerte deres områder:

ärtogh valdemar foors pelagrims ferd
ok hedrade varfrw som hon war werd
mädhan loot han soldera
atta hundrat örss ok än mera
The epter honom til swerighis foro
mange wise men thz sworo
at the the haffdo ey seet en vänare här

kongungsins broder ther foor saa
mz hundradha örss han ther laa
han ward ther fangin at andre flere
thy at hertogans makt war tha mere
The brendo alt thz the ower foro
badhe sma bya ok swa stora
j gräwia waro the jwla dagh
The bönder haffdot gerna haft fordragh
the tha lupö i skogh ok skwl
jak tro the haffdo en krank jwl
Sidhan drogho the gönom halland
medh godhan friid ok vtan brand
for thz hörde cristoffer til¹²⁶

At krønikens forfatter ikke ser noen motsetning i å kombinere en pilegrimsferd med rekruttering av leiesoldater er et uttrykk for et manglende skille mellom krigføring og det som vi i dag oppfatter som ”det sivile samfunn”. Det nevnes også spesifikt at hertugene, på grunn av vennskapet mellom hertug Erik og den danske hertug Christoffer, unnlot å sette fyr på omgivelsene når de red gjennom Halland. Dette forsterker inntrykket av at brenning av mot-

¹²⁶ hertug Valdemar reiste på pilegrimsferd / og hedret jomfruen [Maria] slik hun var verdt / samtidig hentet han soldater / mer enn åtte hundre / som ble med han til Sverige / mange kloke menn har sverget / at de aldri har sett en flottere hær / ... / kongens bror [Erik Menveds bror Christoffer] hadde oppsyn over området / han hadde hundre menn med seg / han ble der sammen med mange andre tatt til fange / fordi hertugenes makt var større / de brente alt de kom over / både små og store byer / dette var om julen / bøndene prøvde å unnsnippe / de gjemte seg i skogen / jeg tror de hadde en vond jul / siden dro de gjennom Halland / med fred og uten brenning / fordi det hørte Christoffer til /. *Ek* vv. 2704-2754.

standernes territorier var en vanlig form for krigføring. Forfatteren konstaterer videre at bøndene neppe fikk noen trivelig jul, men prøver verken å bortforklare eller fordømme hertugenes handlinger. Selv om krøniken inneholder flere eksempler på at uskyldige bønder lider overlast som følge av stridighetene, synes det som om forholdet til befolkningen utenfor ridderstanden var mer preget av likegyldighet enn av grusomhet:

swa foor han til landa heem
mz sith folk ok med sin här
the tyzsko han haffde thär
Them satte han nidh i köpstadha
swa at the skullo göra engom manne skada
Ok satte them en forman
hwat them war faat thz kraffde han
köpmen reddo them öll ok maat
hwar epter sin empne som han gaat
bönder skullo thera hasta födha
ok fördo them foder mz dygher mödha

then gör ä illa som litet weet
Ok toko hwat them wart til radha
oc giordo them wald ok mykin vnade
bondomen took tha wider at ledhas
ok toko at stikna wider ok vredas
Ok slogho en titzskan swa vmsider

Tha wordo the tyzsko alle vrede
ok tutto illa vara at thz skedhe
Ok drogho thera tygh vpa
ok willo bondomen bestaa
med enne stridh vm the gatho
the salighe bönder tha hema satho
skäpto thera kölwor ok thera lee
The tyzsko tha sigherin wnno
bönderne fiollo ok summi rwno¹²⁷

I *Erikskrönikans* univers er det stor forskjell i oppførsel overfor standsfeller og befolkningen forøvrig. Tyske leiesoldater får herje uhindret med befolkningen uten at dette beklages eller kritiseres av forfatteren. Når en ridder faller i strid, blir det derimot viet stor plass

¹²⁷ så reiste han [hertug Erik] hjem / med sine menn og sin hær / tyskerne som han hadde med / plasserte han i en kjøpstad / slik at de ikke skulle gjøre skade / og satte en mann over dem / han skulle skaffe det de krevde / kjøpmenn forsynte dem med øl og mat / så mye som enhver var istand til / bøndene skulle fø deres hester / og brakte dem för med mye strev / ... / de gjør ille som lite vet / de tok det de ville ha / og gjorde dem vold og mye vondt / bøndene ble da lei av dette / og ble sinte og vrede / og slo ned en tysker / ... / da ble tyskerne vrede / og syntes ille om det som hadde skjedd / og tok sine rustninger på / og ville bøndene straffe / med en strid som de gikk til / de stakkars bøndene som hjemme satt / satte skaft på sine køller og sine ljaer / striden tapte de / tyskerne vant seier / bøndene falt eller rømte /. *Ek vv.2759-2793.*

og beklaget på det sterkeste. Det er konger, riddere og stormenn som er beretningens hovedanliggende, og politikken som skildres er en sak mellom toppene i samfunnet som kjempet om et begrenset antall maktposisjoner. Det er derfor vanskelig å finne prinsipielle forskjeller mellom konge, kirke og aristokrati i krønikens beretning. I krønikens skildring av politikk opplever vi heller aldri at allianser blir inngått mellom parter basert på politiske programmer eller ideologisk ståsted. Allianserinngåelser har hele tiden utgangspunkt i personlig tilslutning eller slektsbånd, ofte i form av ekteskapsinngåelser. Ekteskapsinngåelsenes politiske betydning går derfor som en rød tråd gjennom krønikens beretning. Mer generelt er det også et typisk trekk ved før-industrielle samfunn at rammebetingelsene for politikk ofte er basert på personlige bånd. At venn og alliert er samme ord på både latin (*amicus*) og gammelnorsk (*vinr*) er et tegn på at personlige bånd spilte en større rolle for allianserinngåelser enn partier og ideologiske skillelinjer. I tillegg er det et tegn på at skillet mellom det offentlige og det private var langt mer flytende enn i moderne samfunn, som ofte opererer med en egen politisk sfære som er skilt fra resten av samfunnet. Generelt kan man si at kong Birger, kong Håkon og Erik Menved sammen med hertug Erik, hertug Christoffer og grev Jakob var deltakere i det samme spillet. De benyttet seg av de samme midler og var ute etter å vinne de samme gevinstene. Det finnes derfor mange tegn på at konfliktene var preget av faste mønster, mer enn uhemmet råskap. Selv om alliansene skiftet, var antall deltakere relativt stabilt, og samfunnets hierarkiske orden ble sjelden truet. Konger, stormenn og riddere kjemper i krøniken mot hverandre, men vi opplever aldri at grupperinger fra lavere samfunnslag gjør alvorlige forsøk på å forandre den eksisterende orden.

Regler og normer i middelalderens krigføring er et sentralt tema i den internasjonale forskningslitteraturen.¹²⁸ Spesielt er det den kirkelige læres innflytelse på krigføringen som har vært undersøkt. Det knappe kildematerialet til krigføringen i Norden i perioden 1286-1319 er dessverre kun i små glimt egnet til å belyse denne interessante problematikken. *Erikskrönikan* siste del utgjør her et unntak, og det gjelder spesielt den fyldige skildringen av Nyköpings gjestebud og dets følger. Selv om krøniken i sin skildring tar lett på diverse svik og avtalebrudd, tyder den voldsomme fordømmelsen av Birger etter drapet på hertugene Erik og Valdemar på at det trolig var regler som ble anset for å være verre å bryte enn andre. Kontroll over kongemakten har alltid vært en kime til konflikt, ettersom man som regel kvier seg i det lengste for å formelt dele opp et kongerike. Nordisk middelalderhistorie er da også full av konflikter mellom brødre og andre nære slektninger som kjempet om den samme

¹²⁸ Se delkapittel 3.6.

tronen. For eksempel inneholder sagaen om Magnus Blinde og Harald Gille klare paralleller til krønikens skildring av Håtunaleken og Nyköpings gjestebud. I perioden 1130-35 delte Magnus Blinde kongemakten i Norge med sin onkel Harald Gille. I 1134 brøt det ut åpen krig mellom de to, og i Bergen året etter led Magnus et avgjørende nederlag. I fangenskap hos Harald ble, ifølge sagaen, Magnus sin videre skjebne bestemt på følgende måte:

Så holdt kong Harald møte med rådgiverne sine og bad dem om råd, og da dette møtet sluttet, ble det avgjort at de skulle avsette Magnus, så han ikke kunne regnes for konge fra da av. Så ble han overgitt til kongens treller, og de lemlestet ham, stakk ut øynene på ham og hogg av den ene foten, og til sist ble han gjeldet.¹²⁹

Ifølge sagaen ga hele landet seg etter dette under kong Harald. I 1136 ble imidlertid Harald Gille utfordret av en ny tronpretendent, en til da ukjent bror ved navn Sigurd Slembe. Ved hjelp av noen av Haralds menn greide Sigurd om natten å ta seg inn i kongens herberge og drepe han. Da det grydde av dag rodde Sigurd ut på Vågen i Bergen for å tale til folket:

Så stod Sigurd opp og talte til dem som stod på kongsbrygga, og han lyste drapet på kong Harald på seg, og bad at de skulle ta imot ham og ta ham til konge, slik som hans byrd gav ham rett til. Da samlet det seg mange menn fra kongsgården der på bryggene, og alle svarte som med én munn at det skulle aldri hende at de gav seg under den mann som hadde myrdet sin bror. ”Men om han ikke var din bror, da har du ingen rett til å være konge”.¹³⁰

Både Harald Gille og Sigurd Slembe greide å sette sine motstandere ut av spill og lyktes dermed med sin taktikk. Den politiske uttellingen ble likevel mildest talt forskjellig. Harald oppnådde enekongedømme over det norske riket, mens Sigurd ble dømt fredløs. Da hertugene Erik og Valdemar med sitt kupp i Håtuna i 1306 satte sin bror kong Birger ut av spill, ga dette også stor politisk uttelling i form av kontroll over hele det svenske riket. Da Birger i 1317 forsøkte å gjøre det samme, endte han, ribbet for all makt og ære, opp i eksil på Sjælland. Selv om Harald Gille mishandlet sin nevø på det grusomste, valgte han altså å spare hans liv. Det samme gjorde hertugene, som isteden, i flere år, holdt sin bror innesperret på Nyköping slott. Sigurd Slembe og Birger Magnusson tok livet av sine brødre og politiske motstandere og fikk svi for dette.

¹²⁹ ”Magnus og Harald Gilles saga”, i *Norges kongesagaer*, 2, Oslo 1979:kapittel 8:271.

¹³⁰ ”Magnus og Harald Gilles saga” 1979:kap. 16:281.

En del av Birgers skjebne kan selvfølgelig tilskrives dårlig politisk håndverk og manglende oppslutning. Fiaskoen i Stockholm i januar 1318 skjedde for eksempel før hertugenes skjebne i fangenskapet var kjent. Likevel viser krønikens voldsomme fordømmelse og hertugtilhengernes kompromissløshet i forbindelse med beleiringene av Nyköping slott og Stegeborg at broderdrapene ga striden et moralsk innhold. Et uttrykk for dette er krønikens behov for å distansere stormannen Knut Jonssons fra enhver medvirkning til kuppet i Nyköping. Hyppige sideskift var som vi har sett et typisk trekk ved tidens politiske konflikter, og hukommelsen til nye alliansepartnere overfor tidligere fienders "synder" var ofte kort. Medvirkning til den skjendige handlingen ved Nyköpings gjestebud var det derimot umulig å kombinere med den sentrale rolle som Knut Jonsson skulle få under det nye regimet. Selv om krønikens fremstilling av Knut Jonssons rolle i Nyköping ikke er realhistorisk korrekt, er den interessant fordi den viser at det også innenfor denne periodens turbulente politiske situasjon fantes regler som ikke måtte brytes. Og skulle en som deltaker i det politiske spill være involvert i slike regelbrudd, måtte deltakeren altså "renses", slik krønikens fremstilling er med på å gjøre med Knut Jonsson, før deltakeren igjen fullt ut kunne delta i det politiske spill.¹³¹

Åttende juli 1319 ble hertug Eriks tre år gamle sønn Magnus valgt til konge i det svenske riket.¹³² Ifølge krønikens kronologi var Birgers sønn Magnus på dette tidspunkt ikke lengre i live. Ifølge andre kilder ble imidlertid Magnus Birgersson ikke henrettet før andre juni 1320 og var derfor i live da valget skjedde.¹³³ Dette er ett av relativt få eksempler hvor krøniken bevisst manipulerer med det faktiske hendelsesforløpet. Flere forskere har ment at dette skyldes estetiske hensyn, slik at krønikens beretning kunne avsluttes med valget av Magnus Eriksson til ny konge i både det norske og det svenske riket.¹³⁴ En mer sannsynlig forklaring, som det er argumentert for i delkapittel 6.7, er at krøniken ønsket å skjule det faktum at det på det tidspunkt valget fant sted fantes en kongesønn i live på svensk jord som i tillegg var voksen.

¹³¹ Se delkapittel 6.6 for en utførlig diskusjon omkring stormannen Knut Jonsson.

¹³² *Ek* vv. 4440-4504.

¹³³ "Efter Vår Herres börd ett tusen trehundra tjuo år, onsdagen näst efter att junker Magnus blev halshuggen, åtta dagar efter Heliga Trefaldighets dag, i Stockholm, därför att ärkebiskop Olov klagade över att järnbörd åter hade kommit i bruk i Hälsingland, sedan den var avskaffad i konung Magnus' och konung Birgers dagar, så stadgades detta i Stockholm av hela konung Magnus' råd, som är konung både i Sverige och Norge, att järnbörd aldrig mera skulle brukas, och vidtogs därför samma rätt, som förr var stadgad för de mål, som voro järnbörds mål, tolvmananämnd, och skola böter gäldas för varje mål, som nämnden fäller, såsom om han hade blivit fälld genom järnbörd". *Åke Holmbäck och Elias Wessén, Hälsingelagens "Ärvdabalk", kap. XVI "Om järnbörd", Svenska Landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar., Tredje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen, Stockholm 1979:309.*

¹³⁴ For mer om denne diskusjonen, se Rosén 1939:355-365.

Selve henrettelsen av Magnus Birgersson ga også krønikens forfatter visse forklaringsproblemer. Henrettelsen var i strid med fredsavtalen fra november 1318, og henrettelse av kongesønner har heller aldri vært det enkleste å legitimere. Løsningen som ble valgt var dels å legge skylden for hele situasjonen på faren Birger, dels å vektlegge at Magnus ble behandlet med ryddighet og respekt både foran, under og etter henrettelsen.¹³⁵ Ifølge krøniken fikk han før henrettelsen holde en forsvarstale hvor han bedyret sin uskyld i drapet på hertugene.¹³⁶ Deretter ble han henrettet på denne tidens mest ærefulle måte, som var halshugging. Til slutt ble han begravd i Riddarholmskirken i Stockholm, som var den samme kirke som hans farfar, kong Magnus Ladulås, lå begravd i. Forut for halshuggingen ble det, ifølge krøniken, lagt et teppe under Magnus som han etterpå ble svøpt i. Pipping spekulerer i om dette har å gjøre med at kongelig blod ble ansett for å være hellig og dermed ikke måtte komme i kontakt med bakken, som gjerne ble ansett for å være uren.¹³⁷ Ble det kongelige blod ansett som hellig, kan dette være med på å forklare at de svenske hertugene ble sultet i hjel fremfor å bli drept på annen måte, og at den danske kong Erik Plovenning i 1250 ble druknet. På den annen side må drapet på kong Erik Klipping i 1286, hvor han ble drept av 56 knivstikk, sies å svekke en slik teori.

Uansett er det tydelig at det i krønikens forståelse finnes to måter å dø på: en ærefull og en æreløs. Den ærefulle ble Magnus Birgersson til del, i likhet med for eksempel marsken Torgills Knutsson, som også ble halshugget.¹³⁸ Birgers nærmeste menn, med Johan Brunkow i spissen, fikk derimot en æreløs og grusom død, da de ble henrettet på steile og hjul.¹³⁹ I tillegg til å beskrive ulike måter å dø på, har også krøniken oppfatninger av hvilke skjebner som vil møte de enkelte aktørene i det kommende dødsriket. Kong Birger og grev Jakob, lederen for de fredløse og gjennom mange år en av hertug Eriks argeste rivaler, skulle for eksempel etter sin død, ifølge krøniken, begge få sin velfortjente lønn i helvete.¹⁴⁰

Selv om det politiske spill på mange måter er en forutsetning for mye av krønikens innhold, er forfatteren lite opptatt av å beskrive dette spillet. De gangene politiske forhandlinger blir nevnt i *Erikskrønikan*s beretning er de som regel "pakket inn" i beskrivelser av gjestebud, ridderturneringer eller brylluper. Krøniken er et hyllingsdikt ment for høytlesning når aristokratiet kom sammen ved festlige anledninger. Lange skildringer av festligheter,

¹³⁵ Ek vv. 4396-4439. Se også diskusjon delkapittel 5.7.

¹³⁶ Dette på tross av at Magnus Birgersson fra sin posisjon ved det danske hoff, og senere sentrale plassering i kamphandlingen vanskelig kan ha vært perifer i forhold til kupplanene.

¹³⁷ Pipping 1926:688-89 og 712-13.

¹³⁸ Ek vv. 2479-2539. Henrettelsen av den til da mektigste mann i det svenske riket fant sted i januar 1306. Også Torgills Knutsson ble etter henrettelsen begravd i Riddarholmskirken. Se delkapittel 5.2.

¹³⁹ Se delkapittel 6.7.

¹⁴⁰ Ek vv. 2909-2917 og 3771. Se også delkapittel 5.4.

høviskheter og pomp og prakt står derfor i skarp kontrast til moderne historikers konfliktoverorienterte framstillingar av nordisk politikk i denne perioden.¹⁴¹ Ifølgje Ingvar Andersson er også krønikens forfatter bevisst konfliktutjevner.¹⁴² Et klart eksempel på denne konfliktutjevner tendensen er henrettelsen av Magnus Birgersson, hvor selv henrettelses scenen er beskrevet i stemningsfulle og poetiske vendinger. I forhold til ønsket om å bevare den skjøre alliansen som sto bak valget av Magnus Eriksson er det både tydelig og logisk at krønikens framstilling forsøker å glatte over motsetningar i den svenske eliten. En reprise av splittelsen i det svenske riket fra tiden 1304-06 må ha vært det formynderstyret i tiden etter 1319 minst av alt trengte.

I krøniken, som spenner over perioden 1220-1320 og inneholder 4543 vers, får et stort antall konflikter likevel til dels fyldig omtale. I noen av disse konfliktene skifter aktørene stadig side, i andre er allianseforholdene svært stabile. I noen av konfliktene blir snedig og utspkulert oppførsel, som ved Håtunaleken, vurdert på en positiv måte. I andre tilfeller, som ved Nyköpings gjestebud, blir brudd på ”spillereglene” fordømt på det sterkeste. Det generelle hovudinstrykket er derfor at krøniken i større grad er kjennetegnet av en fleksibel holdning til konflikter enn en konfliktutjevner tendens.

2.2 Øvrige kilder

For perioden 1286-1319 finnes det, spesielt i forhold til tidlig middelalder, relativt lite berettende kildemateriale som skildrer det politiske og militære hendelsesforløpet i sammenheng. Mens danske historikere for perioden frem til 1185 har kunnet benytte seg av Saxo Grammaticus sitt monumentale arbeid, har norske historikere for perioden frem til midten av 1200-tallet hatt et rikholdig sagamateriale til rådighet. For siste del av 1100-tallet og første del av 1200-tallet finnes i norsk sammenheng samtidige kongesagaer som *Sverres Saga* og *Håkon Håkonssons saga*. For de to siste kongene i Sverreætten, Eirik Magnusson og Håkon Magnusson, finnes det derimot ingen bevarte sagaer. Vi må derfor anta at denne formen for historieskrivning tok slutt med *Magnus Lagabøtes saga*, som det kun er bevart noen få sider av. For tiden etter 1280 må vi derfor for danske og norske forhold forholde oss til andre kilde typer som diplomater, annaler og krøniker. Disse er ofte kortfattede og informasjonen som blir gitt om politisk kultur og krigføring kan være vanskelig å fortolke.

¹⁴¹ Ifølgje Andersson gjør dette krønikens forfatter til ”en diktare mer än en historiker”. Andersson 1958:132.

¹⁴² Andersson 1958:119.

I Sverige er situasjonen omvendt i og med at det finnes svært få berettende kilder som omtaler svensk historie før 1300. For politisk kultur og krigføring i perioden 1300-1319 derimot, er *Erikskrönikan* den desidert mest innholdsrike kilden til både svensk og nordisk historie. Spesielt i forhold til studiet av perioden 1302-1319 står *Erikskrönikan* i en særstilling.¹⁴³ I tillegg finnes noe svensk krønike- og årbokmaterialet som i hovedsak er basert på forelegg fra danske årbøker. Disse er samlet og trykt i Göte Paulsson, *Annales Suecici Medii Aevi*.

Det danske krønike- og årbokmaterialet er trykt i Erik Kroman, *Danmarks Middelalderlige Annaler* og i Ellen Jørgensens *Annales Danici Mediiævi*. I dette arbeidet er Kromans utgave benyttet. Mye av det sentrale kildematerialet er samlet og oversatt i Ellen Jørgensens *Erik Klipping og hans sønner. Udvalg av kilder til tidsrummet 1275-1340*. I tillegg vil Arild Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike* I-II bli benyttet. Grunnen til at en såpass sen kilde som Huitfeldt her tas med skyldes at han hadde tilgang på en rekke dokumenter fra 1200- og 1300-tallet som gikk tapt under brannen i Københavns bibliotek i 1728. Huitfeldt hadde blant annet tilgang til det materialet den svenske kong Birger Magnusson tok med seg da han, etter fiaskoen ved Nyköpings gjestebud, i 1319 flyktet til det danske riket.

I det norske riket finnes det ikke noe berettende kildemateriale for denne perioden. Det rike, berettende kildematerialet for perioden forut vil imidlertid bli trukket inn som bakgrunnsmateriale. Dette gjelder *Heimskringla*, *Sverres saga* og *Håkon Håkonssons saga*, samt kilder som *Kongespeilet* og *Hirdloven*.

Det dokumentariske materialet for det norske riket er samlet i *Diplomatarium Norvegicum*. Dette materialet er kronologisert, systematisert, kommentert og delvis oversatt i *Regesta Norvegica* I-III. Det dokumentariske materialet for det svenske riket finnes i *Diplomatarium Svecanum* og i *Sveriges Traktater med främmande Magter*, I, 822-1335. Det danske materialet for perioden er samlet i *Diplomatarium Danicum*, 2 rk, III-VIII og finnes oversatt i parallellutgaven *Danmarks riges breve*, 2 rk, III-VIII.

Når det gjelder kilder utenfor de tre nordiske kongedømmene er den mest sentrale kildesamlingen Gustav Storm, *Islandske annaler indtil 1578* som inneholder stoff om islandske og norske forhold. I tillegg benyttes *Árna Saga biskups* og *Laurentius saga biskups*. Disse sagaene omhandler islandsk historie i henholdsvis perioden 1270-90 og første del av 1300-tallet, men inneholder også passasjer som angår nordiske forhold i samme tidsrom. Når det gjelder forholdet til de nordtyske områdene, er de mest sentrale passasjene fra *Årboken fra*

¹⁴³ I tillegg finnes enkelte sammenhengende passasjer i *Årboken fra Lund* og *Jyske krønike*. Se delkapitlene 4.2 og 5.5.

Lübeck og Detmars krønike samlet og oversatt i Erik Klipping og hans sønner. Udvalg av kilder til tidsrummet 1275-1340.

Som vist i delkapittel 2.1 kan middelalderens krøniker være verdifulle levninger til periodens politiske kultur. Dette på tross av at de som oftest er preget av en politisk tendens til fordel for en av partene i de politiske konfliktene som skildres. I analysene av periodens militære konflikter i kapittel fire til seks er krønikene i større grad brukt som beretninger og da utgjør kildenes politiske tendens et større metodisk problem. Dette problemet er forsøkt redusert ved å samstille de ulike krønikene i de tilfeller dette er mulig. Et annet metodisk problem er spørsmålet om kildenes representativitet. Både i forhold til krønikematerialet og i forhold til diplomaterialet kan skjev representativitet utgjøre en alvorlig feilkilde. I forhold til middelalderforskning generelt er dette et problem som aldri fullt ut kan løses. I dette arbeidet er problemet forsøkt redusert ved å trekke inn dokumentarisk og berettende kildematerial fra alle de tre nordiske rikene. I tillegg til å øke det totale omfanget av kilder betyr dette også at analysene vil basere seg på kilder fra flere ulike miljøer. Dette vil øke muligheten for at de mest sentrale militære og politiske hendelsene i perioden 1286-1319 er omtalt i kildematerialet. I tillegg vil det i enkelte av analysene være mulig å finne kildebelegg fra flere ulike miljøer.

Kap. 3 Middelalderkrigen i internasjonal forskning

3.1 Krigføring

En vanlig måte å definere krig på er å si at det er organisert bruk av våpenmakt mellom grupper av mennesker i den hensikt å tilintetgjøre motparten eller påtvinge ham sin vilje. Gjelder det en konflikt mellom stater, taler man om internasjonal krig. Står striden mellom den lovlige regjering i en stat og en mer betydelig, fastere organisert gruppe av undersåttene, foreligger borgerkrig. I moderne samfunn er krigen uløselig knyttet til staten, og etter folkeretten er krig en rettslig tilstand mellom stater.¹⁴⁴ Også i middelalderen ble det gjort forsøk på å definere krigen, i første rekke ved å drøfte dens legitimitet i forhold til kirkens lære. Rettferdig krig ble her et sentralt begrep. Hvorvidt krig var rettferdig eller ikke ble gjerne fastslått på grunnlag av hvorvidt det dreide seg om forsvars- eller angrepskrig. I tillegg var det avgjørende for krigføringens legitimitet at krigen skulle være ledet av en fyrste. I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* regnes det som vanskelig å skille krig fra andre konflikter før år 1000, men at det etter den tid kan foretas visse skiller basert på kirkelig teori og tenkning.¹⁴⁵

Selv om det finnes klare paralleller mellom middelalderens tenkning omkring fyrstens rolle i krigføring og tenkning omkring statens rolle i moderne krig, er det ikke uproblematisk å forholde seg til middelalderens militære konflikter ut fra moderne definisjoner av krig. Innen sagaforskningen er derfor "feiden" (the feud) innført som analytisk begrep for å beskrive konfliktmønstrene i det islandske samfunnet i tidlig middelalder.¹⁴⁶ Ifølge denne forskningen skiller "feiden" seg fra rent juridiske konflikter ved at "feiden" involverer bruk av vold. Men i motsetning til krig foregår feiden mellom grupper innenfor et avgrenset samfunn, noe som betyr at de ofte tar en mer moderat form og blir utført i henhold til strenge regler for hvem som skal delta, hvilke virkemidler som kan brukes, hvordan feidene skal startes og hvordan de skal avsluttes.

De nordiske konfliktene i perioden 1286-1319 har i likhet med feiden nettopp som et av sine kjennetegn at hovedaktørene befant seg innenfor en liten elitegruppe i samfunnet. I dette arbeidet er likevel det mer generelle krigsbegrepet brukt. Dette fordi de militære

¹⁴⁴ *Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon*, bind 7, Oslo 1980:288-289. Al Qaidas terrorangrep ellefte september 2001 og George W. Bushs påfølgende "War on Terror" kan være et tegn på at epoken med i hovedsak statssentrert krigføring igjen er i ferd med å gå over i en mer kompleks periode.

¹⁴⁵ *KLNM* 9:256-67

¹⁴⁶ For en innføring i feidebegrepet, se William Ian Miller, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chicago 1990:179-189.

konfliktene i denne perioden ikke foregikk innenfor en lukket kulturkrets, som det førstetlige Island til en viss grad må karakteriseres som, men over et større område med betydelige geografiske og kulturelle variasjoner. Konfliktene involverte aktører fra tre kongedømmer, i tillegg til tidvis deltakelse fra engelske og spesielt tyske aktører. Min definisjon av krig i middelalderens Norden er derfor en vid definisjon som inkluderer alle konflikter mellom mektige aktører eller grupper av aktører som ble løst, eller forsøkt løst, ved bruk av våpenmakt. En følge av dette er at de fleste større konflikter mellom 1286 og 1319 som involverte sentrale aktører fra mer enn ett av de tre kongedømmene, faller inn under min definisjon av mellomnordisk krig.

For å få mer ut av et spinkelt og tilsynelatende ganske uttømt kildemateriale har det vært nødvendig å hele tiden sette enkeltfunn i sammenheng med det vi vet om militære konflikter ellers i Europa på denne tiden. I dette kapittelet gjennomgås hovedtrekkene ved den internasjonale forskningen på feltet. Deretter vil noen av de sentrale problemene bli belyst i en tematisk gjennomgang. Temaene er valgt på grunnlag av hvor sentrale de har vært i den generelle forskningsdebatten, og ut fra hvor relevante disse problemene er for de mellomnordiske konfliktene 1286-1319.

3.2 Den tidlige forskningen

De første større historiefaglige arbeidene på middelalderens krigføring ble utført av Hans Delbrück og Sir Charles Oman på begynnelsen av 1900-tallet.¹⁴⁷ Tidligere undersøkelser hadde gjerne vært av ren fagmilitær karakter, og manglet mye av den innsikt i de metodiske og kildemessige problemer som studier i middelalderhistorie krever. Mens Oman førte forskningen fremover med sin store detaljrikdom, er det syntesebyggingen som er styrken hos Delbrück.

I sitt arbeid definerte Delbrück den militærhistoriske utviklingen inn i epoker. Epokene skilte seg fra hverandre ved at de krigførende parter i enkelte av epokene opererte med taktiske enheter, mens krigføringen i andre epoker var karakterisert av krigere som opererte individuelt. Med taktiske enheter mente Delbrück disiplinerte enheter i en slagformasjon, som i enhver situasjon adlød og opptrådte som en samlet enhet. Dette fordret en

¹⁴⁷ Hans Delbrück, *History of the Art of War. Within the Framework of Political History*, volume III, *Medieval Warfare*, oversatt av Walter J. Renfroe Jr., University of Nebraska Press 1982 (første gang utgitt under tittelen *Geschichte der Kriegskunst: im Rahmen der politischen Geschichte*, bind I-III, 1900-1907); C. W. C. Oman, *A History of the Art of Warfare in the Middle Ages, 387-1485*, 2 vols., London 1924, opptrykk Ithaca 1960 og Oxford 1991.

type oppførsel hvor personlige ambisjoner og ønsker måtte vike til fordel for gruppens overordnede målsettinger. Ifølge Delbrück utgjorde ikke middelalderens rytterkrigere taktiske enheter. De var individuelle krigere som satte personlig ære, berømmelse og ry over alt annet. Mot og dristighet var det som ga status, og disiplin og taktiske evner ble lite vektlagt.

I motsetning til romerrikets disiplinerte infanterilegioner var det derfor den individuelle kriger som utgjorde basisen i middelalderens krigstaktikk. Stridsformasjoner var mindre viktig, og disiplin og krigskunst i ordenes egentlige betydning spilte en underordnet rolle. Sammenlignet med antikken ble derfor middelalderen betraktet som en nedgangstid for ekte krigskunst med fravær av både et effektivt infanteri og strategisk tenkning på storskalanivå. Omans og Delbrücks pionerarbeid rådet lenge grunnen alene, og deres synspunkter har helt frem til i dag influert mer generelle historieoversikter.¹⁴⁸ En av vår tids mest kjente militærhistorikere, John Keegan, har for eksempel betvilt at hærledelse og militær planlegging er begrep som kan anvendes på krigføringen i middelalderen.¹⁴⁹ Dette synet er blitt delt av Michael Howard, som har hevdet at profesjonell militær kompetanse ble en del av krigføringen først på 1400- og 1500-tallet.¹⁵⁰

3.3 Verbruggen og Contamine

Nederlenderen J. F. Verbruggens arbeid *The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages* førte til et gjennombrudd for nye synspunkter og ikke minst til fornyet interesse for middelalderens krigføring.¹⁵¹ Verbruggens arbeid er i første rekke preget av grundige empiriske studier hvor det er lagt ned et enormt arbeid, blant annet gjennom oppmåling av slagsteder, for å kvantifisere og klassifisere de slagenhetene som deltok. Utviklingen av krigføringen blir også satt i sammenheng med statsutvikling og samfunnsutvikling for øvrig. Gjennom sine empiriske belegg og sitt samfunnsmessige perspektiv spiller arbeidet derfor fremdeles en sentral rolle i forskningen på feltet.

¹⁴⁸ Noe av årsaken til dette kan trolig spores tilbake til at krig utover på 1900-tallet ble et suspekt og lite anerkjent felt innen historiefaget. Militærhistorikeren John Lynn har sagt det på følgende måte: "Certainly after the catastrophic massacre of the First World War, the discipline became unrespectable in academia, and among intellectuals in general. War being seen as murderous stupidity and nothing more, it was not deemed a fit subject for scholarship". John Lynn, *Feeding Mars*, Oxford 1993:5.

¹⁴⁹ John Keegan, *Face of Battle*, Harmondsworth 1978:336.

¹⁵⁰ Michael Howard, *War in European History*, London 1976:29.

¹⁵¹ J. F. Verbruggen, *The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages: from the eighth century to 1340*, Amsterdam 1977.

I 1980 utga den franske historikeren Philippe Contamine boken *La Guerre au Moyen Age* (utgitt på engelsk i 1984 under tittelen *War in the Middle Ages*) som i enda sterkere grad enn Verbruggen kobler middelalderens krigføring opp til politiske og samfunnsmessige forhold i perioden. Contamine har i forhold til Verbruggen vært mindre inngående i sine empiriske undersøkelser av faktiske stridigheter, men har i enda større grad enn Verbruggen vært opptatt av å se middelalderens krigføring i et bredt politisk, samfunnsmessig og komparativt perspektiv. Tross ulikhetene representerer Verbruggen og Contamines arbeider, i kontrast til Delbrück og Oman, en kraftig oppvurdering og nytolkning av middelalderens krigføring. Eller som Contamine sier det:

To deny the existence of a medieval art of war, with its variations and its evolution, springs in the end from a simple lacuna in information. It is pure blindness to leave a medieval gap in a list of military talents from Caesar to the sixteenth century.¹⁵²

Verbruggen har i likhet med Delbrück skissert en utvikling fra antikken, hvor romerske infanterilegioner dominerte slagscenene, til middelalderen, hvor krigføringen ble dominert av krigere til hest. I motsetning til den tidligere forskningen ser ikke Verbruggen dette som et militærteknisk tilbakeskritt, men som en utvikling som brakte krigføringen opp på et høyere nivå. Verbruggen begrunner dette med teknologiske nyvinninger som stigbøylen og hesteskoen, og ikke minst utviklingen av nye formasjoner og taktikker for å utnytte rytteriet effektivt i kamp.¹⁵³ Et hovedpoeng for Verbruggen er dermed at bruken av taktiske enheter ikke forsvant i middelalderen, men tvert imot ble utviklet i nye og originale retninger, tilpasset de muligheter som eksistensen av et tungt utrustet kavaleri ga. I motsetning til Østens lette kavaleri utviklet det tunge kavaleriet en taktikk som gikk ut på å bryte gjennom i et voldsomt førstestøt. Gjennom hele middelalderen foregikk en utvikling hvor bevæpning og rustning ble stadig tyngre og krevde stadig større og sterkere hester. Utviklingen av kavaleriet ble drevet frem av krigføringen mot muslimene i Palestina og gjennom sammenstøt med fotsoldater i Vest-Europa. Ridderstanden fikk gjennom sine ressurser, sitt ideologiske hegemoni, sin enorme utrustning og sine spesialtrente ferdigheter et tilnærmet monopol på

¹⁵² Philippe Contamine, *War in the Middle Ages*, Oxford 1984:237.

¹⁵³ Stigbøylens betydning som en teknologisk revolusjon ble første gang fremmet av historikeren Lynn White jr. i boken *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1940. I ettertid har synspunktet fått mye kritikk for sin monokausale teknologideterminisme og regnes i dag som foreldet. Se ”Technical Determinism: The Stirrup and the Plough” av R. H. Hilton og P. H. Sawyer, *Past and Present*, 24, April 1963 og Kelly De Vries, *Medieval Military Technology*, Toronto 1992:95-122.

krigføring.¹⁵⁴ Denne profesjonaliserte krigerklassen dominerte dermed krigføringen gjennom store deler av middelalderen. De organiserte fotsoldatene fikk betydning først fra 1300-tallet og utover. For Verbruggen utgjør borgen og den tungt utrustede ridderen en mektig og dominerende symbiose gjennom hele middelalderen.

Militær organisering var i romersk tid dominert av stående byråkratiske arméer, basert på et organisert infanteri som hadde som hovedoppgave å sikre freden innenfor imperiets grenser.¹⁵⁵ I denne perioden bestod den militære trusselen i hovedsak av stammer og grupperinger utenfor det romerske territoriet. Militære ressurser ble derfor i hovedsak kanalisert mot grensevern i form av et nettverk av garnisonsbyer med stående styrker, murer og andre typer befestninger. I tidlig middelalder gikk sikkerhet for den enkelte over fra å være et offentlig anliggende til å bli privatisert. Enhver gruppe eller familie måtte altså selv sørge for egen sikkerhet. I perioden 800-1100 var Vest-Europa først og fremst preget av fragmentering av politisk makt og hyppige kriger i mindre skala. I middelalderens komplekse politiske landskap var militære konflikter oftere et resultat av konflikter innen det vesteuropeiske kjerneområdet enn av trusler utenfra.¹⁵⁶

Med unntak av korstogvirksomheten dreide militære konflikter i europeisk høymiddelalder seg nesten utelukkende om stridigheter innenfor det europeiske området. I motsetning til andre sivilisasjoner, som for eksempel Ming-dynastiet i Kina, valgte derfor den vestlige kristenhet ikke å omgi seg med langtrekkende forsvarsmurer. Isteden befestet man små, innvendige enheter. En stor del av de militære ressursene gikk følgelig med til bygging av borger som hadde gode forutsetninger for å kontrollere og utnytte et begrenset omland. De første steinborgene ble oppført i dagens Frankrike rundt år 1000. Utover i høymiddelalderen vokste steinborgene opp som paddehatter på det europeiske kontinentet. Sammen med kirkene er dermed steinborgene middelalderens dominerende arkitektoniske uttrykk.¹⁵⁷ Selv om Contamine tillegger det tungt utrustede kavaleriet stor militær betydning, understreker han også at fotsoldatene gjennom hele middelalderen utgjorde en viktig, og i antall som regel den største, del av fyrstenes stridsmakt. Spesielt i randområder med variert topografi som Sveits,

¹⁵⁴ Ifølge Verbruggen tilsvarte en full ridderutrustning prisen på 23 okser. Selv om tallene er usikre viser Verbruggens anslag at det her er tale om et elitefenomen som kun kunne gjelde et lite antall av middelaldersamfunnets mektigste og mest velstående menn. Verbruggen 1977:25.

¹⁵⁵ Innenfor det romerske området var det bygd opp et sinnrikt vernepliktsystem, og store deler av imperiets mannskapsressurser ble kontinuerlig utskrevet.

¹⁵⁶ Tidlig middelalder var delvis et unntak fra dette med angrep fra vikinger fra nord, ungarske nomadefolk fra øst og sarasener fra sør. Se for eksempel Contamine 1984, og Marc Bloch, *Feudal Society*, London 1961 (første gang utgitt som *La Société Féodale* i 1940).

¹⁵⁷ Contamine 1984:47, 109. Denne økningen kommer tydelig til syne både i skriftlig og arkeologisk materiale. Fra 1150 og utover gikk man systematisk over fra tre til stein som byggemateriale.

Skottland, Wales og Spania kunne fotsoldater ha stor militær suksess i høymiddelalderen.¹⁵⁸ Høymiddelalderen var generelt en noe mindre krigersk periode i Europa enn tidlig middelalder, noe som medførte både økonomisk og demografisk vekst. Høymiddelalderens voksende økonomiske aktivitet førte til at pengemengden i samfunnet økte betraktelig. Dette førte igjen til en kommersialisering av krigføringen og en dramatisk økning av leiesoldater fra høymiddelalderen av og utover i senmiddelalderen.

Middelalderssamfunnet er ofte blitt beskrevet som et militarisert samfunn fordi de militære aspektene i klesdrakter, bygninger og så videre ikke ble forsøkt skjult, men heller fremhevet. Ifølge Contamine var da også middelalderen et krigersamfunn hvor det militære ikke var atskilt fra samfunnet for øvrig. I motsetning til i antikken var ikke krigens fysiske tilstedeværelse avgrenset til grensemurene, og militær organisering og samfunnets hierarkiske oppbygging var tett knyttet sammen. Privat militærutstyr var utbredt, fordi de fleste stilte med egne våpen. Middelalderssamfunnet var likevel i første rekke et gjennommilitarisert samfunn i den forstand at krig var fyrstenes sentrale oppgave sett i forhold til både tids- og ressursbruk. Contamine har dog modifisert bildet noe med å fremheve at kvinner, barn, eldre og kirkelige, ihvertfall i prinsippet, skulle holdes utenfor. I tillegg var ofte stridighetene et elitefenomen som kun angikk toppsjiktet i samfunnet. Dessuten kan både tidligere og senere perioder i mange tilfeller vise til langt større oppbud av soldater.¹⁵⁹

3.4 Strategi og taktikk

Taktikk er en militær styrkes evne til, samlet eller gruppevis, å kunne opptre planmessig og kollektivt under strid. Strategi er evnen til å opptre planmessig og systematisk i en større sammenheng og i et lengre tidsperspektiv, for eksempel under planlegging og gjennomføring av et felttog. I motsetning til den tidlige forskningen har Verbruggen og Contamine påvist flere eksempler på at man i middelalderen var i stand til både taktisk og strategisk tenkning. Dette synet er videreført av John Gillingham, som er en av de mest innflytelsesrike historikerne på dette feltet. En av Gillinghams mest kjente artikler har tittelen ”Richard I and

¹⁵⁸ Contamine 1984:49 og 73.

¹⁵⁹ Hundreårskrigen mellom England og Frankrike (ca. 1337-1453) hvor det til tider ble operert med franske styrker på 100 000 menn utgjør et omfangsmessig høydepunkt. Disse styrkene var imidlertid kun operative over svært korte tidsrom før de gikk i oppløsning, noe som også indikerer svakheten med middelalderens sentralmakter. Contamine 1984:306.

the *Science of War in the Middle Ages*".¹⁶⁰ Hensikten med tittelen er å understreke at vi i middelalderen kan snakke ikke bare om *krigskunst*, som Contamine gjør, men faktisk også om en *krigsvitenskap*.

I tillegg til Verbruggens og Contamines forskning har Gillingham også fremhevet R. C. Smails studier av korstogene som et viktig gjennombrudd for de siste tiårs revurderinger av middelalderens krigføring.¹⁶¹ Og nettopp studier av korstogene har stått sentralt i nyere forskning. Årsaken til dette er at de store felttogene i Palestina har etterlatt seg atskillig mer kildemateriale enn stridighetene vestpå, som riktignok forekom hyppigere, men som regel i mindre skala. Det er derfor særlig i kilder knyttet til korstogene vi kan finne eksempler på strategisk tenkning i et større teoretisk perspektiv. Fra 1200- og 1300-tallet finnes det for eksempel i den pavelige korrespondanse bevart en hel serie med utkast og forslag til planer for hvordan det hellige land skulle gjenerobres.¹⁶² I Tempelridderens reglement kommer det også tydelig frem at evnen til å tenke stridstaktikk og overordnet strategi var vel utviklet.¹⁶³ Tempelridderne var riktignok en ekstrem elitestyrke, men eksemplene viser likevel at evnen og viljen til strategisk tenkning fantes i middelalderen, dersom de rette forutsetningene var til stede. Mens eldre forskning så middelalderens krigføring primært som enkeltstående dueller mellom individuelle krigere, gir nyere forskning en rekke eksempler på evne til taktisk opptreden i slag. For eksempel har Verbruggen utdypet sine poenger med tallrike sitater fra middelaldertekster:

There were many companies to be seen, the finest men of Christendom ever seen on earth, formed up in such close ranks, as though they were welded together. The front line was broad and long, able to withstand mighty charges, and the rearguard was so full of good knights, that it looked almost endless if you stood on a hill. It was impossible to drop a plumme except on knights in shining armour.¹⁶⁴

Verbruggens poeng er at formasjoner så tette at det ikke er plass til en fjær mellom ridderne umulig kunne la seg gjennomføre uten utstrakt samarbeid, lang tids trening og streng

¹⁶⁰ Se for eksempel John Gillingham, "Richard I and the Science of War in the Middle Ages", i John Gillingham og J. C. Holt (eds.), *War and Government in the Middle Ages*, Cambridge 1984:78-91 og John Gillingham, *Richard Coeur De Lion. Kingship, Chivalry and War in the Twelfth Century*, Cambridge 1994. Uthevelsen i sitatet er min egen.

¹⁶¹ R. C. Smails, *Crusading Warfare 1097-1193*, Cambridge 1956.

¹⁶² Verbruggen 1977:254.

¹⁶³ Se J. M. Upton-Word, *The Rules of the Templars*, i serien *Studies in History of Medieval Religion*, Volume IV, Woodbridge 1992. Se også Verbruggen 1977:265.

¹⁶⁴ Verbruggen 1977:73.

disiplin ridderne imellom. Selv om beskrivelsene av disse formasjonene trolig er idealiserte, viser de uansett i sin tallrikdom at det åpenbart var et ideal at ridderne skulle opptre i kompakte formasjoner. I en skildring av kronikøren William av Tyre, blir de tette formasjonene brukt som forklaring på hvordan en gruppe korsfarere i Palestina i 1170 greide å slå tilbake et angrep fra en tallmessig overlegen styrke.¹⁶⁵ Ifølge kronikøren ble korsfarerne fylt av skrekk ved synet av motstandernes overlegne styrker, men valgte isteden for flukt å trekke seg sammen i tette formasjoner som de hadde øvd på. Takket være den tette formasjonen ble det umulig for den angripende styrken å bryte gjennom. Samtidig forhindret den tette formasjonen muligheten for flukt eller panikk blant forsvarerne, da det var nesten umulig å bryte ut av formasjonen.

3.5 Slag, plyndring og beleiring

Med Verbruggen ble en rekke av de sentrale slag i middelalderen utsatt for en omfattende og systematisk analyse. Etter at frankerne hadde adoptert tungt kavaleri, fulgte sakserne deres eksempel, og normannernes invasjon i 1066 introduserte kavaleriet i England. I denne type krigføring ble slaget regnet som det viktigste middelet til å avgjøre en krig. Wilhelm Erobreren trengte for eksempel bare å vinne slaget ved Hastings i 1066 for at videre motstand mot invasjonen skulle opphøre.¹⁶⁶ Ifølge Verbruggen fortsatte jakten på det store avgjørende slaget derfor å være det militære idealet gjennom hele middelalderen.¹⁶⁷

Nyere forskning har stilt spørsmål ved Verbruggens konklusjoner på dette feltet. Problemet har først og fremst vært å samholde vektlegging av slaget med det faktum at store avgjørende slag i middelalderens krigføring var en sjelden foreteelse. Den engelske historikeren Jim Bradbury kom i 1992 ut med et omfattende arbeid om beleiringskrig i middelalderen.¹⁶⁸ Bygging av steinborger var et typisk trekk ved middelalderens krigføring, og borgene kunne som regel kun erobres gjennom beleiring. I sitt arbeid, som strekker seg fra tidlig middelalder til middelalderens slutt, viser Bradbury hvor dominerende denne typen krigføring var.¹⁶⁹ I mange fremstillinger er Hundreårskrigen mellom England og Frankrike

¹⁶⁵ Verbruggen 1977:73.

¹⁶⁶ Verbruggen 1977:251.

¹⁶⁷ Verbruggen 1977:67.

¹⁶⁸ Jim Bradbury, *The Medieval Siege*, Suffolk 1992.

¹⁶⁹ Ifølge Bradbury var vikingraidene begynnelsen på et stadig sterkere fokus på borgbygging på det europeiske kontinentet. Ellers er inspirasjon og kontinuitet fra antikken, både når det gjaldt byggeteknikk og beleiringsteknikker, blant Bradburys hovedpoeng. Et utviklingstrekk fra antikken til middelalder bestod

blitt beskrevet gjennom slagene Crécy, Poitiers og Agincourt. For Bradbury var disse spektakulære slagene i virkeligheten unntak i en krig som i hovedsak handlet om beleiring.¹⁷⁰ I kontrast til tidligere oppfatninger har Bradbury i sin bok hevdet at middelalderens krigføring bestod av én prosent slag og 99 prosent beleiring.¹⁷¹

I mange fremstillinger blir middelalderen omtalt som en ”riddernes tidsalder”, hvor infanteriet ble feid av slagmarken av et stadig tyngre og mer sofistikert kavaleri. I likhet med Bradbury har historikeren Matthew Bennet betvilt troen på slagets betydning og det tunge kavaleriets dominerende posisjon.¹⁷² Ifølge Bennet har hele forstillingen om kavaleriet som den avgjørende kraft som dominerer slagmarken og dermed krigføringen, tatt utgangspunkt i en anakronisme. Grunnen til dette har vært at strategier knyttet opp til avgjørende slag, som vi kjenner fra både Napoleon og Wehrmachts krigføring under andre verdenskrig, i hovedsak er et ideal som er hentet fra Clausewitz berømte bok *Vom Kriege* fra 1827. Ettersom store slag sjelden forekom i middelalderen, var det få slagmarker fotfolket kunne bli feid bort fra. Denne formen for strategisk tenkning var derfor lite relevant for middelalderens krigføring.¹⁷³ Bennet er her på linje med John Gillingham som sier: ”In European medieval history as a whole, battles are rare and making war did not normally involve seeking battle”.¹⁷⁴ Å betrakte det tunge kavaleriet som det mest typiske og viktigste trekk har derfor vært en villfarelse. En slik forutsetning ville fordre at slag var krigens viktigste virkemiddel, noe det ifølge Bennet, Bradbury og Gillingham altså ikke var.

For Gillingham var derimot plyndring et av de viktigste og mest utbredte militære virkemidlene i middelalderen. Dersom en ekspedisjon skulle lykkes med å trenge dypt inn i fiendens territorium, oppstod raskt et problem med å komme seg tilbake uten å lide store tap på grunn av forsyningsproblemer. Sult kunne være en verre motstander enn fiendens sverd, og i praksis var det svært vanskelig å frakte med seg alt en større ekspedisjon trengte av mat, dyrefôr og andre forsyninger over lang tid.¹⁷⁵ Plyndring av fiendens territorium kunne derfor

imidlertid i at mens det i antikken var mest vanlig å beleire byer, ble beleiring av borger det vanlige utover i middelalderen.

¹⁷⁰ Bradbury 1992:156.

¹⁷¹ Bradbury 1992:71.

¹⁷² Matthew Bennet, ”The Myth of the Military Supremacy of Knightly Cavalry”, i Matthew Strickland (ed.), *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France, Harlaxton medieval studies, New series 7* 1998.

¹⁷³ Bennet 1998:308.

¹⁷⁴ Gillingham 1984:91.

¹⁷⁵ Krigslitteraturen er full av skildringer av blendende triumfer og fatale blunders. Først de senere år har forskernes fokus blitt rettet mot den møysommelige prosessen som går ut på å skaffe, transportere og distribuere det som soldater, dyr og mannskap trenger av mat, utstyr og klær. Denne omfattende prosessen går under samlebetegnelsen logistikk. I et av de sentrale arbeidene på feltet er logistikk definert som ”the practical art of moving armies and keep them supplied”. Se Martin van Creveld, *Supplying War*, Cambridge 1977:1. I studier av militær logistikk er spørsmålet hvorvidt militærkampanjer i ulike historiske perioder har fraktet med seg

bidra til å sikre egne forsyninger, samtidig som det hindret motstanderen i å utnytte de samme ressursene. Plyndring var dermed et sentralt middel for at overordnede mål skulle kunne nås. Samtidig er det grunn til å anta at plyndring i seg selv var en viktig motivasjonsfaktor for en militærkampanje, ikke minst fordi plyndringen var tilpasset det faktum at enkeltsoldatens hovedmotivasjon gjennom store deler av middelalderen var privat gevinst. Fra høy-middelalderen og utover ble det nemlig mer og mer vanlig å bruke leietropper i krigføringen. Disse omreisende gruppene, som i kildene gjerne betegnes som *solidarii*, *stipendiarii milites*, eller *conducti milites*, var militære spesialister som solgte sine tjenester til høystbydende.¹⁷⁶ De var dyre i drift, og betalingen skjedde gjerne i form av tilgang på krigsbytte. I Hundreårskrigen mellom England og Frankrike skjøt dette fenomenet for alvor fart. På begge sider kjempet store avdelinger. I de lange periodene uten organisert krigføring levde leiesoldatene av å plyndre og terrorisere de omkringliggende omgivelsene.

Når et område ble utsatt for angrep, var forsvarerens strategi vanligvis å forsøke å kutte angriperens forsyningslinjer slik at den angripende styrken ble overlatt til seg selv på fiendtlig territorium. I tillegg ble invasjonshæren ofte fotfulgt av en forsvarshær. Hensikten med dette var å hindre angriperen fra å sende ut deler av sin styrke på plyndringstokt. Greide den forsvarende part å stoppe angriperens mulighet til å "leve av landet" ved plyndring, finnes det i kildene mange eksempler på at angriperne ble lei og dro hjem. Vel likte man krig, men å tvinge frem et avgjørende slag for å få en hurtig avgjørelse var noe de fleste betakkete seg for.¹⁷⁷

Hovedårsaken til dette er ifølge Gillingham at den mulige gevinsten ved å våge slag ofte kun vil være akseptabel i samfunn hvor befestningskunst og andre defensive virkemidler er underlegne nivået på de offensive virkemidlene. I middelalderen var situasjonen motsatt;

forsyninger, eller om de har skaffet seg forsyninger lokalt gjennom plyndring, et av de klassiske problemene. Van Creveld er en markant talsmann for den siste oppfatningen. Artikler med spesifikk behandling av logistikkproblematikken i middelalderens krigføring finnes i Lynn 1993; Mathew Strickland, *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy 1066-1217*, Cambridge 1996, og i Anne Nørgård Jørgensen og Birthe L. Clausen, *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300*, København 1997.

¹⁷⁶ "Money was the almost obligatory link between authority and soldiers. According to contemporaries themselves, this phenomenon accelerated from the mid-twelfth century. At every turn the sources mention hired men (*solidarii*), stipendiaries (*stipendiarii*), those summoned to serve for pay (*summonitiones ad denarios*), wages (*vadia*) and money gifts (*donativa*)". Contamine 1984:90. Contamine definerer videre leiesoldater på følgende måte: "The mercenary is a professional soldier whose conduct is dictated not by his membership of a political community but above all by his desire for gain. In short, the mercenary is defined by three qualities: being a specialist, stateless and paid". Contamine 1984:99.

¹⁷⁷ Gillingham 1984:86

befestningsteknologien var overlegen våpenteknologien gjennom hele perioden.¹⁷⁸ Henry II, Philip Augustus og Richard I var alle suksessrike fyrster, som jevnlig organiserte og ledet store hærstyrker i krig. Felles for dem, og de fleste andre av tidens berømte krigere, var imidlertid at de sjelden eller aldri deltok i slag.¹⁷⁹ Philip Augustus, som kronet sin karriere med seieren ved Bouvines i 1214, er et godt eksempel i så måte. Slaget som sikret den franske kongen en plass i historiebøkene, inntraff først etter at alle muligheter for å unngå slag var utprøvd, og slaget forble det eneste han noen gang deltok i. I tillegg til befestningsteknologiens overlegenhet var det også av betydning at middelalderens hærstyrker var små og vanskelige å erstatte. Slag var derfor generelt sett en sjelden foreteelse i middelalderens krigføring, rett og slett fordi risikoen var for høy og gevinsten av en eventuell seier for liten:

Most campaigns did not end in battle because both commanders were reluctant to risk battle. This was in accord with the advice given in what is perhaps the best book ever written on medieval warfare - and one read by many medieval commanders: the *De Re Militari* by Vegetius. Vegetius' advice on giving battle was quite simple: Don't. Well, you might occasionally, if you heavily outnumbered your enemy, if their morale was poor, their supplies short, if they were tired and poorly led, then in these circumstances you might, but otherwise no.¹⁸⁰

Av Verbruggen og andre har slaget ved Hastings i 1066 med rette blitt fremhevet som eksempel på hvor avgjørende betydning et stort enkeltslag faktisk kunne ha. Bradbury, Bennet og Gillinghams poeng er imidlertid at man, ved å fokusere ensidig på spektakulære enkelthendelser, som i perioden sett under ett forekom svært sjelden, gir et skjevt bilde av hva middelalderens krigføring egentlig gikk ut på. Det bevarte kildematerialet fra middelalderen er fragmentert og gir store rom for feiltolkninger. Som i dag var det også i middelalderen det uvanlige, det sensasjonelle og spektakulære som fanget interesse. Muligheten for at slike begivenheter er overrepresentert i det bevarte kildematerialet er derfor meget stor. Forsvareren

¹⁷⁸ Forholdet mellom offensiv og defensiv teknologi ble først forrykket til fordel for den offensive krigføringen ved innføringen av krutt og kanoner. Selv om denne nye teknologien ble tatt i bruk på 1300-tallet var det først på 1400-tallet den fikk merkelig betydning og selv da var den en relativt sjelden foreteelse.

¹⁷⁹ Gillingham 1984:81.

¹⁸⁰ Gillingham 1984:82. *De re Militari* av romeren Vegetius ble nedskrevet på slutten av 300-tallet e. Kr. og var ment som en syntese over den militærskikk som i århundrer hadde sikret det romerske imperium dets dominerende posisjon. Som Gillingham har påpekt går forsiktighet og disiplin som en rød tråd gjennom Vegetius sitt arbeid. Boken hadde stor utbredelse og innflytelse i middelalderen igjennom. Fra perioden 1000-1500 e. Kr. finnes det bevart 150 eksemplarer. Dette er et svært høyt tall for et bokverk før trykkekunsten. Selv i dag blir råd fra Vegetius hyppig sitert, for eksempel "den som ønsker fred må forberede seg på krig". *Vegetius: Epitome of Military Science*, Translated with notes and introduction by N. P. Milner, Second Revised Edition, *Translated Texts for Historians*, Volume 16, Liverpool University Press 2001.

hadde med tidens teknologi store fordeler. En svak forsvarer kunne derfor med rett strategi utligne sin underlegenhet og trette ut angriperen, som var i fremmed område og hele tiden måtte slite med logistiske problemer. Tiden arbeidet mot den angripende part, og det var derfor gjerne angriperen som ble tvunget til å søke en hurtig avgjørelse. Fienden kunne som regel kun overvinnes ved å oppsøke forsvarerens befestninger.

Under planleggingen av en større militær kampanje i 1291 beskriver den franske kongens rådgiver, Pierre Dubois, problemene med å oppnå en avgjørende seier. Dersom den franske kongen dro inn i fiendens område med en liten styrke ville den, ifølge Dubois, raskt bli beseiret. Å overvinne fienden med en stor hær var heller ikke problemfritt. Da måtte kongen belage seg på beleiringskrig og påfølgende store tap av mannskap og dyr, noe som ville bli kostbart, både for kongen og stormennene. Det var et typisk trekk ved tidens krigføring at festninger sjelden kunne overvinnes på mindre enn et år, og selv om man skulle greie det ville utgiftene være større enn gevinsten. På grunn av dette endte kampanjene ofte i avtaler som var til fordel for den forsvarende part. Beleireren befant seg på fiendtlig territorium, og hadde derfor både høyere utgifter og utsatte seg for større farer enn forsvarerne. Dette var rådgiveren Dubois fullt klar over. Han avslutter sitt brev til den franske kongen nettopp med å påpeke problemene med å holde en stor hær samlet på et sted over lengre tid. Blant annet ville stormennene ifølge Dubois raskt bli misfornøyd på grunn av sine forfinede spisevaner. I tillegg ville generell mangel på mat til mannskap og dyr raskt melde seg, og sykdommer ville etter hvert bryte ut.¹⁸¹

Tidens teknologi ga forsvarerne muligheten til å stenge seg inne i sine befestninger og vente tålmodig på angriperens neste trekk. En skikkelig oppbygd festning i stein var stort sett gjennom hele middelalderen sterk nok til å stå i mot angrep fra en angriper som måtte slite med beleiringsmaskiner som hadde utviklet seg lite siden antikken. Så lenge festningen var i god stand og tilstrekkelige forsyninger var på plass, hadde den forsvarende part lite å frykte. Mulighetene for å få assistanse var også større for forsvarerne enn for angriperne, som befant seg på fiendtlig territorium langt fra egne allierte. Tidens teknologi favoriserte med andre ord den forsvarende part, og en liten forsvarende styrke kunne stå seg godt mot en tallmessig overlegen angriper. Dette er med på å forklare hvorfor det kunne være så vanskelig å komme til avgjørende slag, og ikke minst hvorfor defensive strategier hadde klar forrang foran de offensive. For Contamine var middelalderens strategiske tenkning dominert dels av frykten for konfrontasjon i åpent lende, dels av en ”beleiringsmentalitet”, hvor det å søke tilflukt i

¹⁸¹ Brevet fra Pierre Dubois finnes gjengitt i Verbruggen 1977:273.

nærmeste festning ved angrep var en automatisk reaksjon for enhver hærstyrke. Disse to hovedprinsippene dominerte ifølge Contamine middelalderens konflikter. Angriperne rykket sakte frem, og forsvarerne forble i sine festninger. I tillegg var operasjonene begrenset både i tid og rom; styrkene besto av en rekke mer eller mindre integrerte grupperinger, og alle deltakerne – eller grupper av deltakere – hadde rask materiell profitt som sitt hovedmål. Krigføringen foregikk som regel i småskala og bestod i å legge seg i bakhold eller å bli overrasket i bakhold, å ta fanger eller å bli fanget, og å motta løsepenger eller å betale løsepenger. På grunn av mangel på penger, mannskap og forsyninger rant som oftest stridighetene ut i sanden. En militær kampanje som endte med et klart og endelig resultat var derfor i middelalderens krigføring mer et unntak enn en regel.¹⁸²

3.6 Krig og ideologi

I dag brukes gjerne begrepet ”forsvar” når det er tale om en stats institusjonaliserte militærmakt. Dette har sammenheng med at militærmakt som offensivt virkemiddel i stor grad er diskreditert i vår tid, og at krig og militærmakt blir vurdert i forhold til statsrettslige og menneskerettslige prinsipper.

I middelalderen var det i særlig grad kirkens lære som fikk innvirkning på forestillingen om krig og militær makt. Dette ble et dilemma fordi storparten av Europa etter hvert ble underlagt en felles religiøs ideologi med felles kirkeorganisasjon, og hovedspørsmålet ble da hvorvidt krig mot medkristne kunne rettferdiggjøres. I antikken hadde man i spørsmålet om rettferdig krig skilt mellom intern og ekstern krig. Krig mot egne var illegitimt, mens utenforstående kunne erobres og undertvinges. Disse oppfatningene skulle også prege middelalderens kristne lære i forhold til ikke-kristne og kjettere. I den kristne urkirken hadde ikke-voldsprinsippet inspirert av Jesu lære stått sterkt, men dette forandret seg radikalt da kristendommen ble offisiell religion i Romerriket. Filosofen og kirkefaderen Aurelius Augustinus (354-430) var den som kom til å legge grunnlaget for kirken sitt syn på krig og fred gjennom det meste av middelalderen.¹⁸³ En forsvarskrig ville ifølge Augustinus alltid

¹⁸² Contamine 1984:219.

¹⁸³ Se Contamine 1984:260-307; Geir Atle Ermland, *Norsk forsvarshistorie. Krigsmakt og kongemakt*, bind 1, Bergen 2000:14-19; Maurice Keen, *The Laws of War in the late Middle Ages*, Oxford 1965 og Jean Bethke Elshain, *Just War Theory*, Oxford 1992.

være rettferdig, fordi en forsvarte liv og eiendom. En offensiv krig måtte derimot være i samsvar med Guds vilje for at den skulle kunne kalles rettferdig.¹⁸⁴

Korstogene mot Jerusalem for å frigjøre det hellige land i perioden 1096-1192 var middelalderens sterkeste uttrykk for den kirkelige forståelse av rettferdig krig.¹⁸⁵ Korstogene var rettferdige fordi de var rettet mot muslimer, men også fordi de gav de ikke-kristne en mulighet til å få del i Guds rike. I tillegg var korstogene krigerens pilegrimsferd, og ved militærtjeneste kom han nærmere Guds rike. Korstogene ble i samtiden ikke oppfattet som offensive operasjoner med ekspansive siktemål. Tvert imot ble de oppfattet som et helt nødvendig, og til tider desperat, forsøk på å forsvare kristenhetens helligste by Jerusalem fra en ekspanderende islamsk trussel. Korstogene var dermed heller et uttrykk for den europeiske kristendoms oppfattelse av egen isolasjon og trusselen fra en stor og ukjent omverden. At Guds hovedstad Jerusalem var i hendene på ikke-kristne var i seg selv et tegn på de kristnes avmakt og fortvilte situasjon.

Ifølge Augustin var krig et uunngåelig fenomen, men bare en ”rettferdig krig” kunne altså godtas. En defensiv krig ble ikke utkjempet for å oppnå jordisk gods og ære, men for å beskytte seg selv og sine verdier. På samme måte som når romerne kjempet for å beskytte sine grenser og sin frihet mot barbarenes horder var forsvarskrig derfor en rettferdig krig. På 1100-tallet ble sentrale arbeider i romerretten gjenoppdaget, og i tråd med disse prinsippene utarbeidet den kirkelige skolastikken omfattende drøftinger vedrørende temaet rettferdig krig. En betingelse for rettferdig krig, som etter hvert ble sterkere vektlagt, var at den formelt sett skulle erklæres og ledes av en fyrste. Et utslag av dette var at det ble ansett som viktig at kongen selv skulle lede viktige felttog. Otto III var for eksempel 11 år da han ledet sin armé mot sakserne i 991, og Henrik IV var 13 år da han var i krig med ungarene i 1063.

Denne defineringen var imidlertid også et forsøk på å skille krig fra annen voldsbruk, og medførte at verken borgerkrig eller andre former for indre stridigheter oppfylte kriteriene for å kunne kalles krig. Regelen om fyrstelig autoritet skapte derfor problemer i middelalderens mangfoldige politiske landskap. En følge av kirkens lære var imidlertid at territorialfyrstene til en viss grad sikret seg økt kontroll over voldsbruken. Dette kan igjen ses

¹⁸⁴ På tross av kirkens forsøk på å begrense krigføringen finnes det mange eksempler på at geistlige deltok i krig over hele Europa. Under korstogene smeltet verdslighet og geistlighet sammen i ridderordnens krigermunke. Det fantes innen kirken imidlertid en sterk fredsbevegelse, og klostrene utgjorde gjennom store deler av middelalderen et markant alternativ til den brutale virkelighet utenfor klostermurene.

¹⁸⁵ ”Bak korstogene kan vi skimte mange motiver, fra ublandet trosforsvarerglød til umaskert handelsimperialisme og ren plyndrelust. Men at Urban IIs appell i 1095 utløste slike veldige krefter kan knapt forklares uten at man legger stor vekt på den religiøse glød som særmerket tiden. *Gud vil det* ble Vestens krigsrop”. *Store Norske Leksikon*, VII, 1980:257-258.

i sammenheng med den generelle samfunnsutviklingen utover i høymiddelalderen, som gradvis gikk i retning av sterkere territorialmakter.

Et sentralt spørsmål er i hvor stor grad disse forsøkene på å skape et lovverk for utøvelse av krig ble etterlevd i tidens militære konflikter. Ble angrepskriger fordømt, ble krigføring en rett forbeholdt fyrster, og ble krigføringen mindre grusom som følge av kirkens lære enn den ellers ville blitt? Som så ofte for middelalderforskere er det på bakgrunn av kildematerialet vanskelig å gi noe entydig svar på spørsmålene. Ulike forskere har derfor gitt ulike fortolkninger av den påvirkning kirkens syn hadde på krigføringen. Verbruggen tillegger det kirkelige lovarbeidet liten vekt og bruker til sammen kun én side i sitt 302 siders store arbeid på temaet.¹⁸⁶ Contamine derimot bruker 47 av 308 sider på å drøfte problemet. Ifølge Contamine spilte kirkens lære en sentral rolle for krigføringen vesen og bidro blant annet til at unødige grusomheter til en viss grad ble unngått.¹⁸⁷ Contamine viser også til en rekke kildeeksempler som tyder på at reglene for korrekt krigføring ble tatt alvorlig.¹⁸⁸ Utover i middelalderen ble det da også fra verdslig hold forfattet flere verk om den rettferdige krig, og på bakgrunn av disse ble det dannet en oppfatning om den ærefulle krigen der mot, ære og respekt for krigens lover var felles for de stridende parter.¹⁸⁹

Eksistensen av et lovverk er imidlertid ingen garanti for at lovene ble fulgt eller forbud overholdt. Som en metodisk tommelfingerregel kan en vel snarere si at mange og strenge forbud mot et fenomen eller en type adferd heller indikerer at slike fenomen eller oppførsel utgjør et problem i det samfunn lovverket er blitt til i. At en fyrste skulle ha enerett på å utøve krig stred for eksempel gjennom hele middelalderen mot tidens politiske realiteter. Til tross for sentraliseringsforsøk fortsatte nemlig et uttall varianter av politiske enheter med og uten fyrstemakt å eksistere. På dette og flere andre områder er det derfor lett å påvise at kirkens oppfatning av rettferdig krig stred mot både tidens politiske landskap og tidens militære aktivitet. Det er også viktig å påpeke at det i middelalderens standsdelte samfunn var stor forskjell på behandlingen av standsfeller og behandlingen av folk fra lavere lag. Kildene er fulle av eksempler på hvordan krigeraristokratiet kunne utøve de verste grusomheter overfor fotsoldater og bønder, for så i neste øyeblikk å vise den største galantheit overfor motstandere fra samme stand.

¹⁸⁶ Verbruggen 1977:298-299.

¹⁸⁷ Contamine 1984:260-307.

¹⁸⁸ Contamine 1984:285.

¹⁸⁹ I norsk sammenheng kan tekster som *Kongespeilet* og *Hirdskræen*, begge fra midten av 1200-tallet, ses som uttrykk for disse strømningene. Se *Konungs Skuggsiá, Norrøne tekster* nr. 1, utgitt for kjeldeskriftfondet ved Ludvig Holm-Olsen, 2. reviderte opplag, Oslo 1983. Finnes oversatt i Alf Hellevik, *Kongespegelen, Norrøne Bokverk 7/14*, Oslo 1976. *Hirdskræen* med originaltekst, oversettelse og kommentar finnes i Steinar Imsen, *Hirdloven til Norges konge og hans håndgagne menn*, Riksarkivet, Oslo 2000.

Likevel har de fleste forskere vært enige om at kirkens sterke normative oppfattelse av krigens lover til en viss grad var med på å prege krigføringen i den vestlige kristenhet. Spesielt var dette viktig i propagandaøyemed, ettersom de krigførende parter måtte bruke kirkens argumenter for å sikre sine handlinger legitimitet. Uansett er det et interessant poeng at den felles forståelsen av regler for ridderlig oppførsel, som utviklet seg innenfor den militære elite, på mange måter foregrep internasjonale regler for krigføring. Denne militære eliten var en overklasse som i kraft av kultur og interesser forholdt seg mer eller mindre fri i forhold til tidens varierende politiske enheter. Deres standard for våpenhviler, deling av krigsbytte, løsepenger, spesiell beskyttelse for budbringere, forhandlere og så videre var i kontinental sammenheng derfor universelle, uavhengig av på hvilken fyrstes område man befant seg. Som vi har vært inne på skapte strid mellom kristne store problemer for den kirkelige lære. Det faktum at Gud ifølge tidens oppfatning var på alle kristnes side ga imidlertid også pavemakten store muligheter. Pavestolen ble derfor utover i middelalderen en sentral meglingsinstans, og man kan si at paven dermed ble den første internasjonale fredsmegler.

Den franske historikeren Georges Duby har i en rekke bøker fra 1960-tallet og fremover presentert en alternativ og særegen tilnærming til middelalderens krigføring.¹⁹⁰ Som en av de fremste mentalitetshistorikerne innenfor den franske annaleskolen har Duby med utgangspunkt i den mentalitet og ideologi som kommer til uttrykk i samtidens beskrivelser av krig og politikk kommet med et viktig bidrag til forståelsen av tidens tanker og forestillinger om krigføring og krigens vesen. Han har gjort seg til talsmann for en hermeneutisk tilnærming til middelalderens kildemateriale og har i sin bok om slaget ved Bouvines tatt et oppgjør med det han kaller en faktapositivistisk tilnæringsmåte. Jakten på å fastslå mest mulig nøyaktig hva som skjedde, og hvem som gjorde hva, har, ifølge Duby, tvunget historikerne til å abstrahere, det vil si til å behandle, for eksempel, slaget i 1214 som et slag av i dag. Middelalderpolitikernes motiver og handlingsmønstre er dermed blitt analysert og bedømt på samme måte som i moderne politikk og krigføring. Av den grunn har man ikke fått med seg alle de fine glidninger som umerkelig har forandret menneskers handlingsmønstre i århundrenes løp. Det er disse små og svært langsomme forandringene som for Duby gjør det nødvendig å studere middelalderen som en antropolog, hvor slaget ved Bouvines må fortolkes innenfor en kulturell helhet som er svært annerledes enn den som styrer moderne menneskers forhold til omgivelsene. Fordi alle historiske spor må fortolkes som en del av det kultursystem som i sin tid

¹⁹⁰ Georges Duby, *Søndagen ved Bouvines – den 27 juli 1214*, Stockholm 1990 og *Verdens beste ridder. Historien om William Marskalken*, Oslo 1985.

tok imot deres avtrykk, er det en forutsetning å først sette seg inn i alt vi vet om denne kulturen for så å kunne si noe meningsfylt om de enkelte historiske vitnesbyrd.¹⁹¹

Mens tidligere forskere, som Verbruggen, er opptatt av å se linjer og en felles utvikling fra middelalderen og frem til moderne tid, er det for Duby viktig å vise at menneskesinnets ”uforanderlighet” ikke er noe en som historiker kan ta for gitt.¹⁹² Spesielt gjelder dette i en kultur som middelalderens, som på fundamentale måter skiller seg fra vårt moderne samfunn. I masseødeleggelsesvåpnenes tidsalder er krig å regne som den frykteligste og mest destruktive trusselen som menneskeheten har stått overfor. Selv om atomtrusselen og ragnarokkperspektivet etter den kalde krigens slutt er skjøvet litt i bakgrunnen, blir det å ty til krig fremdeles regnet som et nederlag for politikk, diplomati, statsrettslige og humanitære prinsipper.

I middelalderen var derimot krig, ifølge Duby, et sesongmessig tilbakevendende eventyr, en innhøsting med naturlig plass i en jaktivilisasjon. Krigen ble født på ny hvert år når det ble vår og godt vær. For Duby var middelalderens stridsfyrster gjennomsyret av aristokratiets normer for rett og gal oppførsel. Livet var en scene, hvor man til enhver tid måtte handle i henhold til hva som var korrekt opptreden, ifølge de ridderlige spillereglene. I tillegg er det et essensielt poeng for Duby at krigen i denne type førmoderne samfunn fylte en primær økonomisk funksjon og var av minst like stor betydning som det produktive arbeidet. Strid var nødvendig for å beskytte det store eller lille kollektivets ressurser, samtidig som strid ofte var den mest effektive måten å tilegne seg ressurser på.¹⁹³ I et slikt perspektiv ble freden aldri noe annet enn et tilfeldig avbrudd der overføring av rikdommer, som krigen normalt tok seg av, for en tid ble kanalisert gjennom gaver, gjengaver, ekteskapsinngåelser og handel.¹⁹⁴ I sin vektlegging av plyndringsaspektet er Duby på linje med det meste av nyere forskning. Hva store avgjørende slag angår peker han på at disse hadde noe absolutt over seg som ikke passet inn i tidens krigslogikk. Dette var ifølge Duby grunnen til at store slag sjelden forekom, og da kun i situasjoner hvor man valgte å overlate avgjørelsen til Gud og høyere makter.¹⁹⁵

¹⁹¹ Duby 1990:13

¹⁹² For Verbruggen er det liten forskjell på middelalderens krigføring og den kavaleribaserte krigføringen i århundrene frem mot moderne tid: ”The tactics of the medieval knights and those of the seventeenth, eighteenth, and nineteenth century were not essentially different”. Verbruggen 1977:94.

¹⁹³ I en økonomi som i hovedsak var agrar og som i stor grad var en subsistensøkonomi middelalderen igjennom, var krig blant de mest effektive måtene å øke sin ressurstilgang på. I store deler av historisk tid har krig alltid vært en økonomisk lønnsom affære for den vinnende part. Den amerikanske borgerkrigen (1860-65), som er den første mekaniserte og industrialiserte krig, regnes her som et vannskille. Med denne nye typen krigføring vil kostnadene for begge parter uansett bli så høye at det å føre krig utfra rene økonomiske profittsyn blir meningsløst. Se for eksempel John Keegan, *A History of Warfare*, London 1994:360-61.

¹⁹⁴ Duby 1990:81

¹⁹⁵ Duby 1990:152-55

Flere forskere har påpekt at Duby har ført sine synspunkter for langt.¹⁹⁶ John Gillingham har blant annet i sin studie av Richard I vist at middelalderens hærførere ikke fulgte de aristokratiske spillereglene, men tvert imot opptrådte svært kalkulerende og planleggende. Richard I var dog meget fornøyd med sitt rykte som dristig våghals fordi dette ga ære og dermed politisk kapital. Likevel har Dubys perspektiver vært en viktig inspirasjonskilde for nyere forskning, blant annet for Mathew Stricklands arbeider, hvor et av de metodiske hovedpoengene er at ethvert kildeutsagn må forstås som en del av sin opprinnelige helhet.¹⁹⁷ Først da er det, ifølge Strickland, mulig å komme frem til innsikt i hvilke normer, forestillinger og tenkesett som preget tidligere tiders samfunn. Strickland har vært opptatt av den krigførende elites forståelse av krigføringen og de følger disse oppfatningene fikk for utøvelsen av krig. I likhet med Duby har jakt på ære og frykt for skam spilt en stor rolle i Stricklands analyse. I motsetning til Duby har Strickland imidlertid også vektlagt de praktiske begrensningene som aristokratiets krigsmentalitet innebar. For det første gjaldt reglene kun aristokrater imellom. For det andre var de geografiske forskjellene store. Europeisk krigføring kan ikke skjæres over én kam, og det var store forskjeller på hvordan krigen ble utøvd i områder som Frankrike, Wales, Palestina og Skottland.

3.7 Krig og politikk

Ifølge John Gillingham fulgte middelalderens militærledelse, bevisst eller ubevisst, i stor grad prinsippene til den romerske militærteoretikeren Vegetius. Grunnen til at denne strategien var den foretrukne var at den var godt tilpasset middelalderens begrensninger i forhold til ressurser, transport, teknologi og geografi.¹⁹⁸

Ifølge Clifford J. Rogers har dette synet fått så stor gjennomslagskraft i nyere forskning at vi kan snakke om et "Gillinghamparadigme".¹⁹⁹ Rogers ønsker imidlertid å modifisere dette bildet og påpeker at en vegetiansk strategi også medførte kostnader for den forsvarende part. Prisen for å unngå slag var at en måtte legge sitt land åpent for plyndring, eller at man måtte

¹⁹⁶ Gillingham 1984:90. Se også Kristel Skorge Steen, "Strategi og ideologi i historien om William Marskalken", hovedoppgave UiB, Bergen 1994.

¹⁹⁷ Strickland 1996.

¹⁹⁸ En kan derfor si at Vegetius sine tanker om strategi er godt tilpasset krigføring i førindustrielle samfunn generelt sett. Derfor er det da også mange likhetstrekk mellom Vegetius og den kinesiske militærteoretikeren Sun Zi som levde 600 år tidligere. Se Sun Zi, *Kunsten å krige*, Oslo 1999. Av samme årsak lå Vegetius sine prinsipper til grunn for mye av krigføringen til langt inn på 1800-tallet. Se Creveld 1977; Christopher Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederic the Great 1660-1789*, London 1985.

¹⁹⁹ Clifford J. Rogers, "The Vegetian 'Science of Warfare' in the Middle Ages", i *Journal of Medieval Military History*, 1, 2002:3.

ødelegge det selv gjennom den brente jords taktikk. Dette medførte økonomisk tap, men også fare for tap av politisk prestisje og dermed tap av lojalitet fra ens støttespillere. Ifølge Rogers kan man derfor ikke bare se på den militære virkningen av en strategi isolert sett; en må også ta dens politiske konsekvensene med i betraktning.²⁰⁰ Stod en politisk svakt, kunne det derfor være farlig å velge en militært sett fornuftig strategi som kanskje ga seier i det lange løp, men som fikk en til å fremstå som svak på kort sikt. I et større perspektiv, som også inkluderer den politiske konteksten, kunne slaget dermed under gitte omstendigheter bli en mer forlokkende mulighet enn det de rent militære forutsetningene skulle tilsi.

Også Stephen Morillo og John France støtter mange av grunnprinsippene i ”Gillingham-paradigmet”, men er i likhet med Rogers opptatt av å se krigføringen i politisk og samfunns-messig kontekst.²⁰¹ Selv om krig basert på Vegetius sine prinsipper er den mest naturlige og rasjonelle måten å føre krig på innenfor en før-industriell økonomi, er dette, ifølge Morillo, kun gyldig så lenge det er snakk om krig om territorium, festninger og byer mellom stats-lignende og noenlunde suverene enheter.²⁰² Unntak fra denne type krigføring ville da for eksempel være nomadekrig, som manglet faste befestninger og som også hadde en annen forståelse av territorium enn bofaste folkegrupper. For ikke-bofaste grupper var målet å etablere hierarkier blant stammer, og ikke å sikre seg kontroll over et administrativt apparat basert på festninger som undertvang seg ressurser fra en befolkning med jordbrukere. I tillegg mener Morillo at partene i krig innenfor lukkede politiske og kulturelle enheter, hvor det hersket en felles kulturell konsensus, kunne velge å krige etter andre prinsipper. Et eksempel på dette er samuraikulturen i Japan, hvor det i århundrer hersket en enighet om at krigen skulle overlates til en liten gruppe spesialister som forholdt seg til egne spilleregler og en egen æreskodeks.

Ifølge Morillo kan mye av europeisk krigføring i middelalderen også ses i lys av spenningen mellom en striks, resultatorientert krigføring basert på Vegetius, og en aristokratisk æreskultur hvor krigføringen skulle skje etter gitte prinsipper. Dette kulturelle verdssystemet var for svakt til å dominere krigføringen, men var likevel sterkt nok til å gjøre

²⁰⁰ Rogers 2002:17. Gillingham har i et svar til Rogers påpekt at en vegetiansk forsvarsstrategi ikke nødvendigvis medfører passivitet. Selv om den forsvarende part unngikk store og avgjørende slag ville den angripende part hele tiden stå overfor overraskelsesangrep fra mindre forsvarsstyrker. Målet for disse angrepene var å ødelegge invasjonshærens forsyningslinjer og å redusere mulighetene for plyndring. Se John Gillingham, “‘Up with Orthodoxy!’: In defence of Vegetian Warfare” *Journal of Medieval Military History*, 2, 2004:152-153.

²⁰¹ Stephen Morillo, ”Battle Seeking: The Contexts and Limits of Vegetian Strategy”; John France, “The Composition and Raising of the Armies of Charlemagne”, begge i *Journal of Medieval Military History*, 1, 2002:21-41 og 61-82.

²⁰² Morillo 2002:28.

middelalderens krigføring mer kompleks.²⁰³ Krigføringen i middelalderen kunne dermed ta ulike former, avhengig av materielle, politiske og kulturelle forhold. Island i tidlig middelalder kan her brukes som et eksempel på et relativt isolert samfunn uten sterk sentralmakt. Innenfor denne relativt lukkede kulturkretsen foregikk de militære konfliktene i hovedsak som feider mellom mindre grupperinger etter et mer eller mindre fast mønster. I et slikt forstatlig samfunn, hvor kontroll over menn var viktigere enn kontroll over territorium, betydde æreskulturen og frykten for å tape ansikt at Vegetius sine prinsipper for krigføring var lite egnet. Ifølge Morillo utviklet krigføringen seg gjennom middelalderen mer i retning av Vegetius sine prinsipper for krigføring, fordi den politiske utviklingen gikk i retning territoriell enheter. Derfor er Hundreårskrigen mer preget av disse prinsippene enn mye av krigføringen i tidlig middelalder. Avhandlingens analyser viser at mange av de samme utviklingstrekkene også kan gjenfinnes i Norden. Tidligere forskning har påvist at de norske innbyrdeskrigene i perioden 1134-1240 var slagbaserte og i hovedsak handlet om kontroll over menn. Dette skyldtes at krigføringen foregikk over store områder med spredt bosetting og vanskelig topografi.²⁰⁴ I perioden 1286-1319 foregikk derimot krigføringen i all hovedsak i et avgrenset område som var ressursrikt og tett befolket. Avhandlingens analyser av krigføringen i perioden 1286-1319 viser derfor at nordisk krigføring var blitt mer territoriell, og at den nå i langt større grad foregikk i tråd med Vegetius sine prinsipper.

Ulike prinsipper for krigføring kunne imidlertid forekomme på samme tid, slik som i det engelske kongedømmet, hvor plyndringskrig i tråd med Vegetius ofte ble praktisert i grenseområdene mot Wales, Normandie og Skottland, men sjelden i militære konflikter innenfor det engelske kjerneområdet.²⁰⁵ Morillos hovedpoeng er derfor at strategiske beslutninger ble tatt innenfor kulturelle og politiske kontekster, og at ulike kontekster avgjorde hvilke strategier som ble valgt og hvilke strategier som var effektive. Det samme mener France som er spesielt opptatt av hvordan det tette forholdet mellom fyrster og stormenn preget krigføringen, og hvordan denne krigføringen igjen fikk følger for de politiske strukturene. Ifølge France var selv en mektig fyrste som Karl den Store avhengig av stormennenes velvilje, og hans effektivitet baserte seg i stor grad på hans evne til å håndtere de personlige relasjonene med stormennene. Uavhengig av hvorvidt de militære styrkene bestod av innleide soldater eller soldater med forpliktelser overfor krigsfyrstene måtte kongemakten,

²⁰³ Gillingham har til dette påpekt at ære og skam ikke nødvendigvis måtte være knyttet opp til deltakelse i store og avgjørende slag, og at økning av en leders ære også kunne oppnås på andre måter. Gillingham 2004:154. Se også Gillingham 1994:227-241.

²⁰⁴ Se Arstad 2003:163-173 og Bagge 2003:10-26. For analyser av krigføringen i perioden 1286-1319 se kapittel fire, fem og seks.

²⁰⁵ Morillo 2002:39.

ifølge France, alltid overbevise stormennene om at deltakelse var i deres interesse. Å føre krig var det viktigste middelet en politisk leder i middelalderen hadde for å belønne og holde på sine tilhengere og samarbeidspartnere. I tillegg til å være et mål i seg selv ble krigføringen for Karl den Store dermed også det viktigste middelet for å belønne sine tilhengere med krigsbytte og prestisjefylte posisjoner. Stadig krigføring ble for Karl den Store således en forutsetning for å opprettholde sin politiske lederstilling:

Even at the height of his power Charlemagne, like most medieval kings, rules by consensus and persuasion. This had considerable implications for the way in which he raised forces for war. Most modern writers are convinced that the waging of successful war was a vital factor that enabled Charlemagne to maintain the support of his nobles. War, as Reuter stressed, produced booty, while others point to the availability of new offices in the conquered lands, which could be held out as an inducement.²⁰⁶

3.8 Sjøkrig

Besøker man Vikingskipmuseet på Bygdøy eller i Roskilde, blir man slått av middelalderens krigsskips skjønnhet og kraft. Treskip, da som nå, er imidlertid kompliserte å bygge og krever faglært arbeidskraft både for bygging og håndtering. I tillegg var og er de svært sårbare for skader. Bygging og reparasjoner krever erfarne håndverkere og nødvendige materialer. Forsyninger av proviant og våpen til rett tid og i rett mengde setter også strenge krav til logistikk og organisasjon. Mange faktorer må derfor tas med i vurderingen av sjøkrig i middelalderen. Alt fra navigasjon, tidevann, kystlinjen, vindforhold ved bruk av seil og menneskelig utholdenhet ved bruk av årer spilte inn. Generelt bidro alle disse elementene til å gjøre sjøkrig til en mer komplisert, kostbar og mer farlig krigføring enn den landbaserte.

I middelalderens sjøkrig finner vi likevel igjen mange av kjennetegnene fra den landbaserte krigføringen i perioden. Ifølge Susan Rose ble maritime styrker i middelalderen i hovedsak brukt i tre former for krigføring: 1. skip som hjelpestyrker (transport), 2. sjøslag mellom større maritime styrker, 3. raid mot kystområder, kystbyer og handel.²⁰⁷ Skipenes hovedrolle i krig var, ifølge Rose, transport, og mange såkalte sjøslag var i realiteten et resultat av at det kom til trefninger mellom skip som ble brukt til transport av soldater som skulle benyttes i landbaserte operasjoner. Rene sjøslag forekom svært sjelden, og plyndrings-

²⁰⁶ France 2002:65.

²⁰⁷ Susan Rose, *Medieval Naval Warfare, 1000-1500*, London 2002:57.

raid mot handelsskip, kystbyer og handelsmarkeder var, ifølge Rose, den mest effektive måten å utnytte sjømakt på. Analysene i kapittel fire viser at de dansknorske konfliktene i perioden 1286-1295 i stor grad tok form av sjøbaserte plyndringsraid langs den danske kysten. Det samme skjedde under Hundreårskrigen hvor franske galeier frem til midten av 1300-tallet drev utstrakt plyndringsvirksomhet langs sørkysten av England. Byer som Southampton ble i denne perioden plyndret og brent en rekke ganger.²⁰⁸

I dag assosieres marinebegrepet gjerne med en organisert og strukturert styrke med klare kommandolinjer og et apparat med støttefunksjoner som havner og dokker. Skillet mellom marinen og annen skipsfart er med andre ord tydelig og avklart. Ifølge den engelske historikeren Susan Rose var det i middelalderen derimot små strukturelle skiller mellom skip benyttet i krig og skip brukt til andre gjøremål, som handel og annen sjøfartsmyndighet.²⁰⁹ Selv om for eksempel både det engelske og det franske kongehus i perioder disponerte relativt store mengder skip, var hovedregelen at fyrstene baserte seg på å rekvirere eller leie nødvendig skip og mannskap etter behov.²¹⁰ Heller enn å opprettholde en permanent krigsflåte foretrakk for eksempel den franske kongemakten enten å leie skip og mannskap, eller å ta arrest i de handelsskip som befant seg i franske havner på det aktuelle tidsrom. En årsak til at dette var mulig var at den utbredte piratvirksomheten gjorde at alle skip til enhver tid måtte være forberedt på angrep. Dermed ble ikke utrustningen til et handelsskip så veldig annerledes enn et utrustet krigsskip. Samme skip og skipstype kunne dermed relativt enkelt veksle mellom krig og handelsvirksomhet.²¹¹

På samme måte som de politiske strukturene ble reflektert i den landbaserte krigføringen, fikk de komplekse maktforholdene også følger for hvordan krigføringen til sjøs foregikk. Som i landkrigen var kongemakten avhengig av samarbeid og velvilje fra stormennene. Et særtrekk ved den sjøbaserte krigføringen var imidlertid at forholdene her i enda større grad lå til rette for at stormennene kunne unndra seg kongelig kontroll, og at de dermed kunne operere relativt fritt i forhold til den kongelige autoritet. Stormenn som disponerte egne flåtestyrker kunne derfor veksle mellom å delta i større kongelige utbud, og å iverksette mer

²⁰⁸ Rose 2002:64 og kapittel fire.

²⁰⁹ Rose 2002:1.

²¹⁰ I norsk historiografi er avtalen mellom den norske utsendingen Audun Huggleiksson og Filip IV av Frankrike, hvor den norske kongemakten mot betaling skulle bidra med en omfattende flåtestyrke i krigen mot England i 1295, mye diskutert. Se C. O. Munthe, *Hr. Audun Huggleiksson Hestakorn til Hegrans og hans herre kong Eirik Magnusson*, Særtrykk av *Bergens Historiske Forenings Skrifter*, nr. 38-39, 1933 og Narve Bjørge, *Selvstendighet og union, Fra middelalderen til 1905, Norsk utenrikspolitikk historie*, Oslo 1995:90-91. Slike avtaler var imidlertid ikke uvanlige i tidens krigføring. I 1296 inngikk Filip IV en lignende avtale med Genova om leie av galeier til bruk i krigføringen mot den engelske kongemakten. Rose 2002:13.

²¹¹ Først på 1500-tallet fikk vi et signifikant skille med havgående krigsskip med kanoner. Rose 2002:133.

eller mindre autonome operasjoner i egen regi. Ifølge Rose er det i analyser av denne periodens krigføring til sjøs derfor en anakronisme å operere med et klart skille mellom sjøkrig og de aktiviteter som vi i dag vil karakterisere som piratvirksomhet. Enten operasjonene var store, med kongelig deltakelse, eller mindre, uten kongelig deltakelse, var plyndring hele tiden det viktigste sjømilitære virkemiddelet. Begge typer operasjoner bør, ifølge Rose, derfor heller ses på som en form for "low level naval warfare".²¹²

3.9 Den nordiske leidangen

For å utruste en militærstyrke til sjøs krevdes mer enn å utruste en landbasert styrke, hvor selv en enkelt utrustet bondehær under gitte omstendigheter kunne ha militær effekt. For å bidra militært til sjøs trengte man skip samt utrustning av et mannskap med en viss form for militær trening. Å utruste for sjøkrig var med andre ord mer krevende både i forhold til penger, tid og organisasjon. Dilemmaet for middelalderens fyrster var dermed at det var kostbart å opprettholde faste sjømilitære styrker, samtidig som det var tidkrevende å skulle samle sammen en sjømilitær styrke for å dekke akutte behov. Hvordan tidens fyrster forholdt seg til problemet med å ha sjømilitære styrker klare til innsats er derfor en sentral problemstilling. I Norden ble dette problemet delvis forsøkt løst gjennom den såkalte leidangsordningen (dansk: *leding*, svensk: *ledning*) som utgjorde et kjerneelement i de nordiske middelaldersamfunnenes militære organisasjon. Begrepet leidang betyr krigsflokk, og begrepet forekommer i alle de tre nordiske rikene i ulike lovtekster fra slutten av 1100-tallet og frem til 1300-tallet.²¹³ I den tradisjonelle bruken av begrepet forstås leidang vanligvis som de sjømilitære forsvarsordninger som fantes i Norden og i flere andre områder av Europa i middelalderen. Begrepet brukes på ulike måter, men innbefatter i hovedsak en ordning hvor befolkningen deltok i krigføringen med skip, mannskap og utrustning.

Ifølge Snorre Sturlasson stammet leidangsordningen i det norske riket fra Håkon den godes tid.²¹⁴ Det hefter stor usikkerhet ved disse opplysningene, men leidangen oppsto uansett mest trolig på Vestlandet. Det var i dette mest ensartede kystområdet leidangen hele tiden sto sterkest, og det var herfra den gradvis spredte seg til Trøndelag og dernest til Viken.²¹⁵ Leidangen er fylldig beskrevet i samtidige kilder som *Sverres saga* og *Håkon Håkonssons*

²¹² Rose 2002:1,43,72-73,83-85.

²¹³ Se *KLNM* 10:432-459 for en gjennomgang av leidangsbegrepet i alle de tre nordiske land. Her finnes også litteraturhenvisninger til eldre spesialarbeider om leidangen.

²¹⁴ Steinar Supphellen, "Leidang og hird" i *Norges kulturhistorie*, 1, Oslo 1979:226 og Ersland 2000:42.

²¹⁵ Ersland 2000:52.

saga. I tillegg inneholder *Fagrskinna* og Snorres *Heimskringla* beskrivelser av leidangen i tidligere tider. I dette materialet fremstår leidangen som en fleksibel organisasjon hvor bøndenes deltakelse i bygging av krigskip og deltakelse i krigstokt virker relativt improvisert fra gang til gang.²¹⁶ I 1200-tallslovene *Gulatingloven*, *Frostatingsloven* og *Landsloven* derimot, fremstår leidangen som en godt organisert avtale mellom kongemakt og bondesamfunnet.²¹⁷ I norsk historiografi er fortolkningen av leidangen i stor grad basert på det eksisterende lov materialet og er derfor i hovedsak fremstilt som en kongelig kontrollert forsvarsordning, bemannet av en bondebefolkning som deltok i leidangen som en regelmessig form for vernepliktstjeneste. I første del av 1100-tallet skal leidangen gradvis ha blitt omformet fra en krigstjeneste til en form for fast skatteytelse. Ifølge *KLNM*, førte dette til at leidangen som krigsorganisasjon forfalt på 1200-1300-tallet.²¹⁸ Steinar Supphellen derimot, mener at leidangen militært sett nådde sitt mest omfattende nivå i siste del av 1200-tallet, da leidangsutbud i kombinasjon med kongelige hirdstyrker herjet langs kysten av det danske riket.²¹⁹

I det danske riket blir leidangen omtalt i kilder fra slutten av 1000-tallet. Her var leidangen ifølge kildene mer en organisasjon, for transport av fotsoldater og etter hvert hester, enn en maritim kamporganisasjon.²²⁰ Leidangsutbudet var dermed i hovedsak transportarbeidere for de egentlige krigerne. Ved veksten i den danske kongemakten frem mot år 1200 er det allment antatt at den kongelige kontrollen over leidangen økte. I en forordning fra 1304 ble ordningen omformet til større koggetransporter til bruk i de nordtyske områdene.²²¹ Den danske leidangen hadde da over en periode blitt mer en form for fast skattlegging enn en operativ militærorganisasjon, og forordningen fra 1304 er av flere blitt sett på som den endelige avviklingen av leidangen i den tradisjonelle forståelsen av begrepet. To sentrale spørsmål knyttet til opphav og organisering av den danske leidangen må fremdeles sies å være uavklart. Når det gjelder opphav, har flertallet av danske historikere hevdet at leidangen fra

²¹⁶ Rikke Malmros, "Leding og Skjaldekvad. Det elvte århundredes nordiske krigsflåder, deres teknologi og organisation og deres placering i samfundet, belyst gennem den samtidige fyrstedigtning", i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1985*, København 1986:91.

²¹⁷ *KLNM* 10:434.

²¹⁸ *KLNM* 10:437.

²¹⁹ Supphellen 1979:238. Basert på opplysninger i lov materialet på 1200-tallet er det gjort flere forsøk på å regne ut antall skip og antall menn som kunne inngå i leidangen. Etter opplysninger i *Gulatingloven* (nedskrevet ca. 1250) har for eksempel flere historikere kommet frem til at leidangstyrken kunne komme opp i en maksimumstørrelse på i overkant av 300 skip. Sagaene omtaler også størrelsen på leidangsstyrkene. Disse tallene er det generelt festet mindre lit til ettersom det er antatt at de mer er ment å beskrive det relative styrkeforholdet mellom de krigførende parter enn de er ment som absolutte tall. Nyere forskning har påpekt de mange usikkerhetene med å gjøre tallberegninger. Dette gjelder både i forhold til sagamaterialet og i forhold til lov materialet. Senest i Geir Atle Ersland, "Kvantitativ realisme?", i *Krigføring i middelalderen* 2003:147-162.

²²⁰ *KLNM* 10:444-446.

²²¹ *DD* 2 rk, V nr. 310.

begynnelsen var bemannet av bondebefolkningen og kontrollert av kongemakten. Mot dette syn har et mindretall bestående av Erik Arup og senest Niels Lund, hevdet at leidangen frem til langt ut på 1100-tallet var kontrollert av stormennene og bemannet av deres tilhengere. Det andre hovedstridsspørsmålet har vært hvorvidt det, som Erik Arup har hevdet, fantes kun én form for leidang, eller om leidangen, slik Aksel E. Christensen har hevdet, var delt i et defensivt landevern, bemannet av bønder, og en profesjonell og offensivt rettet leidang, ment for bruk utenfor riket.²²²

I og med at *Erikskrönikan* er den første berettende svenske kilden av noe omfang finnes det ingen relevante berettende kilder til leidangens eldste historie i det svenske riket. Også lovkildene er magre, noe som har ført til at forskningen i stor grad har måttet basere seg på rettshistoriske spekulasjoner og tilbakeslutninger fra sent materiale.²²³ Den usikre kilde-situasjonen gjør at vi har et uklart bilde av den svenske leidangsorganisasjonen. Hovedsynet har likevel vært at den var et østkystfenomen, at den sto under kongelig overhøyhet, og at den i stor grad tilsvarte leidangen i de danske og norske rikene.²²⁴ Dette er til en viss grad betvilt av Thomas Lindkvist som mener leidangen i den tidlige fasen først og fremst var et offensivt redskap for stormenn og høvdinger som kunne bruke den til plyndringstokter utenfor riket.²²⁵ Niels Lund derimot ser på den svenske leidangen som et utelukkende defensivt redskap, noenlunde i tråd med den danske landevernsordningen. Lund og Lindkvist er imidlertid enige om at den svenske leidangen kom under kongelig kontroll på et relativt sent tidspunkt, sannsynligvis først tidlig på 1200-tallet. I siste del av 1200-tallet ble så den svenske kongemakten sterk nok til å kunne innføre faste skatter, og i den forbindelse ble leidangen omgjort til en økonomisk ytelse.²²⁶

I forskningen henger synet på militær organisering nøye sammen med synet på samfunnsorganisering generelt. Mye av den tidlige leidangsforskningen var derfor preget av 1800-tallets syn på nordisk middelalder som et proto-demokratisk samfunn. På denne tiden ble Norden betraktet som et klassisk germansk samfunn med frie og likeverdige bønder hvor den kooperative idé stod sterkt. Ifølge dette synet var det nordiske middelaldersamfunnet befolket av frie bønder som gjorde sin årlige vernepliktstjeneste i den nasjonale forsvarstyrken av egen vilje og på egen bekostning. Leidangen har dermed fremstått som en

²²² Se Arup 1932:139-40; Malmros 1986:90; *KLNM* 10:443-450 og Niels Lund, "Expedicio in Denmark", i Richard P. Abels and Bernard Bachrach (eds.), *The Normans and their Adversaries at War*, London 2002:149-160 for mer om dette.

²²³ Malmros 1986:89.

²²⁴ Rosén 1962:131-132.

²²⁵ Lindkvist 1995:32.

²²⁶ Lindkvist 1995:61 og Lönnroth 1940:130 ff.

folkeorganisasjon, hvor den ”demokratiske” og paternalistiske kongemakten støttet seg på en bred bondeallianse. Typisk for nordisk historiografi har derfor vært en fremheving av interessefellesskapet mellom kongemakten og de frie bøndene, og en begrenset interesse for stormennenes betydning for ordningen.²²⁷

Det demokratiske, egalitære og særnordiske bildet av middelaldersamfunnet fra 1800-tallet er de siste tiårene i hovedsak forlatt til fordel for økt vektlegging av de hierarkiske strukturene i middelaldersamfunnet. Dette har også fått følger for synet på leidangen. Spesielt fra Danmark er det de siste årene kommet ny forskning som har utfordret mange av forestillingene knyttet til leidangens opphav, alder, struktur og funksjon.²²⁸ Blant annet har den danske historikeren Niels Lund i en rekke arbeider forsøkt å se på leidangen med nye øyne. Et viktig poeng for Lund er at selve begrepet ”leidang” ikke har noen mer presis betydning enn det latinske ”expedicio” som simpelthen betyr ”væpnet utbud”. Dette betyr at bruk av leidangsbegrepet i kildene ikke har noen entydig og presis betydning, og Lund gir mange eksempler på hvordan begrepet er blitt brukt i en rekke sammenhenger hvor det tydelig er snakk om svært forskjellige militærstyrker. Et hovedskille for Lund går mellom leidang brukt til offensive formål og leidang som en ren forsvarsorganisasjon. Når det var snakk om angrep på fremmed territorium, var det høvdingene med sine menn og klienter som utgjorde hovedstyrken.²²⁹ I motsetning til bøndene var høvdingene med sine menn krigstrente og må militært sett ha vært langt overlegne bondeoppbudet, som generelt sett må ha manglet både krigstrening og tyngre utrustning. Lund understreker også at lovtekstene, som mye av vår kjennskap til leidangsordningen er basert på, er normative og ikke deskriptive. Da leidangen utover på 1200-tallet ble mer og mer en fast skatteytelse, er det lett å se at det kunne være både økonomiske og prestisjemessige grunner til at kongemakten skulle fremstille ordningen som både eldre og mer fyrstedominert enn den i realiteten kanskje hadde vært.

I norsk sammenheng har Geir Atle Ersland langt på vei sluttet seg til Lund sine standpunkter. Også Ersland mener at leidangen opprinnelig var sammensatt av de lokale høvdingene sine krigerfølger, og at disse sluttet seg til kongelige krigstokt etter avtale. Ersland begrunner dette med at det nå er allment akseptert at bøndene i tidlig middelalder i hovedsak var kontrollert av lokal høvdingmakt. I tillegg gir sagalitteraturen en rekke

²²⁷ Se *KLNM* 10:432-459.

²²⁸ For nyere synspunkter på leidangen se Niels Lund, *Lið, leding og landeværn: hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde 1996; Lund i *The Normans and their Adversaries at War* 2002; Ersland 2000:42-63; Niels Lund ”Is leidang a Nordic or European phenomenon?”; Bjørn Myhre, ”Boathouses and naval organization”; Michael H. Gelting, ”Military organization, social power and state formation in Denmark”, de tre siste i *Military Aspects of Scandinavian Society* 1997.

²²⁹ Lund 2002:157.

eksempler på at høvdingene brukte egne skip i forbindelse med leidangsutbud.²³⁰ Leidangen slik den fremstår i det normative lov materialet, er et resultat av en langvarig og omskiftelig prosess, og som en noenlunde enhetlig organisasjon kan den knapt kan ha vært en realitet før på 1200-tallet. Følgelig rommer kildenes bruk av begrepet før den tid en rekke ulike funksjoner og praksiser.²³¹ Ersland er også opptatt av å vise at den norske leidangen ikke er et særnorsk fenomen, men heller et resultat av nær kontakt med utenlandske forbilder:

Dersom den norske leidangen har opphavet sitt i ønsket om organisert forsvar av eit rike, ser vi at slike parallellar finst nett i dei områda av Europa som i vikingtida hadde stor kontaktflate med dei nordiske landa. Eit tradisjonelt syn på den norske leidangen som ei heimegrodd forsvarsordning møter motbør når den vert stilt opp mot tilsvarande forsvarsmobiliserande ordningar frå karolingisk og angelsaksisk område.²³²

Mens leidangen i det danske og svenske riket i siste del av 1200-tallet i hovedsak var omgjort til en fast beskatning, ble denne prosessen bare delvis gjennomført i det norske riket. Derfor kunne den norske leidangen fremdeles fremstå som et av de mest sentrale militære virkemidlene i de dansk-norske konfliktene 1286-1295.²³³ Hvordan leidangen i denne perioden skal forstås, og hva kildene legger i sin bruk av begrepet, vil derfor utgjøre en av de sentrale problemstillingene i analysen av de dansk-norske konfliktene som følger i kapittel fire.

²³⁰ Ersland 2000:50.

²³¹ Ersland 2000:52.

²³² Ersland 2000:48.

²³³ Supphellen 1979:238 og Helle 1995:214.

Kap. 4 Fra mordet i Findrup til freden i Hindsgavl: 1286-1295

4.1 Forbundet mellom norske fyrster og fredløse danske stormenn i 1287

Høsten 1286 tok striden i det danske riket en ny vending, da Erik Klipping møtte sitt endelikt i Finderup. Med de fredløse stormennenes ankomst til Tønsberg i 1287 gikk konflikten over i åpen krig. Ved ankomsten til det norske hoffet ble det utstedt et brev, hvor de fredløse danskene ble gitt beskyttelse av den norske kongen Eirik Magnusson og hans yngre bror hertug Håkon Magnusson:

Alle, der ser dette Brev, sender Eirik, af Guds Miskund Konge i Norge, og Håkon, af samme Miskund Hertug i Norge, evindeligh Hilsen i Herren. Ved nærværende Skrivelse kundgør vi for alle og enhver, at vi i Betragtning af den tro Tjeneste, som Forfædrene til dette Brevs Ihændehavere – Hr. Stig Andersøn, Niels Knudsøn, Niels Hallandsfare, Peder Jakobsøn, Peder Porse og Stig Nielsøn, Riddere, og Aage Kake og Rane Jonsøn, Væpnere – ubrødeligt ydede vore Forfædre, Danmarks berømmelige konger, har ment at burde gøre ovennævnte Riddere og Væpnere til vore Mænd, og tage dem og alle deres Folk og alt deres Eje under vor Fred, vort Værn og vor ganske særlige beskyttelse. Vi lover dem, at vi vil holde dem i Kærlighed og Ære og hæderligen handle med dem som en tro Herre mod sine tro mænd og staa dem ubrødeligt bi med Raad og god Hjælp, naar de for følger deres Sag og sætter sig mod den dem overgaaede Uret. Uden dem og deres Arvinger vil vi ikke slutte Forlig med Kongen af Danmark eller andre af deres Fjender. Og for at dette fra vor Side skal staa urokket, har vore Riddere sammen med os givet deres Ord og Løfte - nemlig Hr. Gaute af Tolga, Bjarne af Bjarkø, Thore Hakonsøn, Audun Huggleiksøn, Jon Brynjulfsøn, Guthorm Guridessøn, Isak Gantesøn, Baroner, Gudleik Viljamsøn, Lodin Lepp, Audulf Tovessøn og Nikolas Jute, og deres Segl har vi ladet hænge med vore ved nærværende Brev til end mer fyldestgørende Vidnesbyrd og Vitterlighed.²³⁴

Brevet er formet som en høytidelig forbundspakt og ble beseglet av syv norske baroner og fire riddere. Blant beseglerne finner vi landets største private jordeier, Bjarne Erlingsson, og kong Eiriks nærmeste rådgiver, Audun Huggleiksson.²³⁵ De mange stormennene som var involvert i forbundspakten viser at størstedelen av den norske makteliten sluttet opp om den. Den lange listen med beseglere viser også at de norske fyrstene, i likhet med fyrster

²³⁴ Beskyttelsesbrevets latinske originaltekst finnes i *DN III* nr. 24 og *DD 2 rk*, bind 3 nr. 254. Oversettelsen til dansk er hentet fra Jørgensen 1928:67-68.

²³⁵ Se Knut Helle, *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*, Oslo 1972:575-603 for detaljer om stormennene som beseglet brevet.

ellers i Europa, var avhengige av samarbeid med rikets stormenn for å kunne utøve sin makt. Ifølge Georges Duby var det et gjennomgående trekk ved tidens politiske kultur at middelalderens fyrsters makt var betinget av støtte fra den øvrige makteliten. En fyrste fattet derfor aldri beslutninger av avgjørende karakter på egen hånd, men alltid i rådslagning med sine ”venner”.²³⁶ Dette stemmer godt med nordisk praksis. I avtalen, utstedt av de norske fyrstene, blir det understreket at stormennenes tilslutning er tatt med for å gi forbundet stabilitet, eller for at det som det het; skulle ”staa urokket”.

Brevet markerte at den norske kongefamilien og den øvrige norske makteliten tok parti for den danske kongefamiliens dødsfiender, som kort tid i forveien var blitt dømt for mordet på Erik Klipping. Brevet var i tidens forståelse av krig og fred en krigserklæring fra den norske kongemakten mot den danske.²³⁷ Erklæringen markerte derfor et skille hvor flere år med småtrefninger og passivt fiendskap gikk over i åpen strid. Begrunnelsen for å gjøre de fredløse til sine menn illustrerer også hvor tett knyttet sammen de politiske elitene i de tre nordiske kongedømmene var. Ifølge brevet var de tjenester som de fredløses forfedre hadde ytt ”vore Forfædre Danmarks berømmelige konger” den viktigste årsaken. Det var med andre ord ikke først og fremst som fyrster av det norske rike kong Eirik og hertug Håkon tok de fredløse i sitt vern, men derimot i egenskap av selv å være tilsidesatte arvinger til den danske tronen. Årsaken var Eirik og Håkons slektskap med Erik Plovpenning gjennom sin mor, Ingeborg. Kongen og hertugen var dermed direkte etterkommere av den gren av det danske kongehus som, ved mordet på kong Erik Plovpenning i 1250, hadde blitt fratatt den danske tronen.

Beskyttelsesbrevet var også en videreføring av kontakten mellom kong Erik Klippings motstandere i de to rikene som i tiden forut for drapet i Finderup hadde vært svært tett. Stormannen Nikolas Jute, som var en av beseglerne av det norske beskyttelsesbrevet, var for eksempel selv dansk og må ha blitt en del av den norske makteliten en gang i tiden forut for drapet. Et annet eksempel er forholdet mellom de norske fyrstene og hertug Valdemar av Sørljylland. Ifølge Huitfeldt ble den mektige danske hertugen i 1285 fengslet for å hindre at han skulle inngå en allianse med den norske kongefamilien.²³⁸ Forbindelsene mellom norske stormenn og den danske grev Jakob av Nord-Halland var også tette. En av beseglerne av

²³⁶ Duby 1973:162. Den engelske kong Edward III (1327-77) gir uttrykk for mye av det samme i følgende sitat: ”Mellom kjennetegnet på rett og forstandig utøving av kongemakt regner vi det som det viktigste at kongen forstår å fordele stillinger, æresposter og embete, for på den måten blir makten hans støttet av kloke råd og holdt oppe av mektige krefter” Lunden 1984:128. Se også delkapittel 3.7.

²³⁷ *KLNM* 9:263.

²³⁸ ”Aar 1285 lod konning Erich fange hertug Valdemar aff sønder Judland / ved Helsingør / . . . / hand vaar paa it Anslag at vilde drage til Norge / der at forbinde sig imot kongen /. Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike*, I, København 1601 (Optrykk København 1977):362.

beskyttelsesbrevet, Isak Gautesson, giftet seg for eksempel kort tid etter med grevens datter.²³⁹ Den danske greven hadde da lenge vært den fremste forkjemperen for at dronning Ingeborg skulle få tilgang til sin danske farsarv. Ifølge Huitfeldt ble han i 1286 slått til ridder av den norske kongen, som han allerede på dette tidspunkt hadde en hemmelig allianse med.²⁴⁰ Situasjonen i 1287 illustrerer dermed tydelig hvordan den politiske eliten i denne perioden opererte på tvers av landegrensene i tilfeller hvor det tjente deres interesser.

Med sin kongelige avstamning var grev Jakob av Nord-Halland den mest prominente av de fredløse. Den tidligere marsken i det danske riket, Stig Andersen Hvide, var likevel militært sett den mest ressurssterke. Siden 1272 hadde han tilhørt den nærmeste kretsen rundt Erik Klipping, og marskembetet betydde at Stig Andersen hadde ansvaret for kongens hærstyrker. Det viser at han må ha vært i besittelse av en særlig militærfaglig kompetanse. I tillegg hadde marsken en sterk selvstendig stilling i kraft av å være en av det danske rikets største godseiere. Selv om han de følgende årene skulle komme til å spille en nøkkelrolle i stridene mot den danske kongen, hindret ikke dette ham fra samtidig å administrere sine godseiendommer. Dette viser at han må ha beholdt en sterk posisjon på dansk jord. De dømte stormennene som ankom det norske riket var derfor både militært og økonomisk svært ressurssterke. Ved ankomsten til det norske riket ble de tilført enda flere ressurser, i første omgang borgen Ragnhildsholmen ved Konghelle, den byen i det norske riket som lå nærmest deres hjemland.

På sensommeren samme år samlet den norske kongen en del skip for å angripe det danske riket. Etter seks uker vendte skipene tilbake uten annet resultat enn at Middelfart og Hindsholm ble brent. Dette krigstoktet må ha blitt mobilisert etter den dansknorske forbundspakten, 25. juni 1287, og så sent på året kan Eirik Magnusson vanskelig ha stilt med særlig mer enn de skip han selv hadde med over fra Bergen. De fredløse var imidlertid med og skal ha gjort flere strandhugg på Jylland, hvor de herjet kongelige besittelser. I 1288 innskrenket stridighetene seg til enkelte utfall fra Stig Andersen Hvide, som fra sin base på Ragnhildsholmen gjorde strandhogg i Nord-Jylland. Der skal han ifølge opptegetninger fra årboken for Ryd kloster ha utrettet stor skade.²⁴¹

²³⁹ Isak Gauteson fra Talgøy i Ryfylke var av fornem ætt og var på morssiden i slekt med Håkon Håkonsson. Gjennom siste del av 1200-tallet tilhørte han den fremste makteliten, og fra 1300 ble han titulert som baron. *Norsk biografisk leksikon*, VI, Oslo 1934:544. Se også Halvdan Koht, "Norsk historie i lys fra ætte-historia" i *Norske historikere i utvalg* III 1970:354-370 og Helle 1972:582-584.

²⁴⁰ På et danehoff i Nyborg i 1284 var grev Jakob medlem i en voldgiftsdom som tilkjente døtrene etter Erik Plovpenning deres arvegods. Blant annet fikk enkedronning Ingeborg rett til gods i Sør-Jylland. Om grev Jakobs forhold til Norge sier Huitfeldt følgende: "Udi fornensnde Aar bleff Greff Jacob slagen til Ridder aff konning Erich aff Norge / met huilchen hand haffde hemelig Forstand". Huitfeldt 1601:362.

²⁴¹ *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:175.

4.2 Krigstoktet i 1289

Våren 1289 seilte kong Eirik og hertug Håkon ut på det som islandske annaler kaller ”hærferd” til det danske riket.²⁴² Kildene gir ingen opplysninger om størrelsen på den norske krigsflåten, men etter antall prominente deltakere å dømme må krigsoppbudet etter tidens målestokk ha vært betydelig. Av de verdslige stormennene deltok de fleste, deriblant Bjarne Erlingsson og Audun Hugleiksson, og fra geistligheten stilte erkebiskopen i spissen for de fleste av rikets biskoper.²⁴³ I mai forlot kong Eirik Magnusson Bergen med sin flåte og seilte østover til Tønsberg. Der slo han sine styrker sammen med styrkene hertug Håkon hadde mobilisert i sitt hertugdømme. Her møtte også erkebiskopen og de øvrige biskopene, som var kommet over land til Oslo og deretter reist videre til Tønsberg.

Samling av flåtestyrker i Tønsberg for krigstokter sørover var ikke uvanlig. Gjennom store deler av 1200-tallet hadde krigsflåter blitt samlet i Tønsberg ved militært utbud til det danske riket eller til de norsksvenske grensetraktene. I forhold til det danske riket var Tønsberg strategisk plassert. Det var her de danske fredløse hadde ankommet det norske riket, og det var ikke minst her på Slottsfjellet den norske kongen hadde en av sine sterkeste befestninger. Borgen på Slottsfjellet var todelt med en ringmur rundt kanten på berget (340 x 170 meter), slik at plataet lett kunne forsvares, og en indre borg (125 x 70 meter) med haller, kapell og tårn. Mot sjøen i nordvest var det reist et stort tårn (16 x 13 meter). Herfra kunne skip som passerte overvåkes og angripes.²⁴⁴ I kildematerialet får man et inntrykk av Slottsfjellet som den norske kongens hovedsete i den østlige delen av riket gjennom hele 1200-tallet. Også under delingen av det norske riket mellom kong Eirik og hertug Håkon fortsatte Slottsfjellet å tilhøre kongen personlig.²⁴⁵ Det var også til Tønsberg kong Eirik seilte etter at krigstoktet var avsluttet. Her la han sine skip for vinteren, mens han selv reiste over land til Nidaros og deretter Bergen.

Selve krigstoktet kan vi følge relativt inngående takket være samtidige nedtegnelser som ble gjort i årboken for domkirken i Lund:

²⁴² *Isl. Ann.*: 30, 70, 143, 197, 338, 384 og 485.

²⁴³ *Árna Saga Biskups* 1972:172-73. Denne islandske sagaen har hentet sitt navn fra Arne Thorlaksson (1237-98) som var biskop i Skálholt 1269-98. Sagaen er regnet som den beste kilde til Islandsk historie i tiden fra 1270 til 1290 og bygger i stor grad på biskopens korrespondanse. Sagaen er nedskrevet kort tid etter år 1300.

²⁴⁴ Både Håkon Håkonsson, Magnus Lagabøte og Håkon Magnusson utførte store byggearbeider her. Øystein Ekroll, *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*, Oslo 1997:53-55, 142-43 og Anna-Lena Eriksson, *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*, Lund 1995:16-111.

²⁴⁵ Fischer 1951:253.

I dette Aar, Onsdagen efter Ottendedagen efter St. Peders og St. Pauls Dag (6. juli), kom den norske Konge til Helsingør; her druknet Kulbein med Tilnavnet Katteryg og mange andre, og deres Hoveder blev hugne af ovre ved Helsingborg. Næste Dag stak Kongen og Resten af Mandskabet Byen Helsingør i Brand; da de imidlertid sejlede derfra og ned mod København, skræmte denne Stads Borgere dem saaledes, at de ikke vovede at nærme seg Byen, men hærgede Øerne Hven og Amager med Ild om Lørdagen. Derefter drog en stor Del af dem mot Skanør, hvor Føreren Thord Kryter og henved 70 andre blev dræbte. Omtrent ved samme Tid nedbrød Marsk Stig Borgen paa Samsø, og paa Vejen herfra brændte han Taarnborg med Kirken, og paa sin videre Fart satte han Ild paa nogle faa Tomter og Askehøbe, som han fant ved Skelsør; derpaa sejlede han og hans Folk til Falster og brændte Nykøbing, og paa samme Tid kom Nordmændene til Laaland, hvor mange blev myrdede af Øens Folk. Efter at have ligget for Nykøbing styrede Marsk Stig tilbage til den norske Konge, der laa under Amager – det var Torsdagen før St. Peder af Bøjen (28. juli), og med ham kom Øthæn Hestekorn, og næste Lørdag sejlede de alle sammen til Grønsund, hvor de en Dag og en Nat igennem løb Storm paa Hr. Vitzlavs Borg, og mange norske faldt; dernæst satte de Sejl mot Stubbekøbing og brændte den, og Vor Frue Himmelfarts Dag (15. august) for de hjem til Norge med Flaaden i Opløsning.²⁴⁶

I begyndelsen av juli seilte den norske flåten inn i Öresund. Der kullseilte et av skipene, og besetningen som reddet seg i land ble halshugget. Befolkningen i de danske områdene må ha skjønt at den norske flåten ikke kom i fredelig ærend, og halshuggingen av det norske mannskapet sier kanskje noe om den måten de selv må ha regnet med å bli behandlet på av de norske styrkene. Deretter ble Helsingør satt i brann før flåten satte kurs mot København, hvor man, ifølge årbokannalene, ikke våget landgang. Videre ser vi at flere større flåteavdelinger ble skilt ut og sendt til Skanør og småøyene for å brenne og skaffe forsyninger. En annen flåtestyrke hadde under ledelse av marsk Stig samtidig gått ned gjennom Storebælt. Tårnborg ved Korsør og byene Skelsør og Nykøbing på Falster ble herjet og brent. Deretter sluttet den danske marsken seg til den norske kongens flåte som ennå lå ved Amager.

Fordi den islandske biskop Arne Torlaksson deltok på krigstoktet i 1289, finnes det også i *Árna Saga Biskups* interessante opplysninger om krigføringen denne sommeren.²⁴⁷ Blant annet inneholder sagaen en passasje som illustrerer hvordan bruk av militærmakt var et forhandlings spørsmål, der kongen og stormennenes interesser av og til samsvarte, av og til

²⁴⁶ Den latinske originalteksten er trykket flere steder blant annet i *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:68. Oversettelsen til dansk er hentet fra Jørgensen 1928:6-7.

²⁴⁷ *Árna Saga Biskups* 1972:172-176.

ikke. Ved Amager, hvor den norske flåten lå i fire uker, fikk erkebiskopen og de andre geistlige, med unntak av biskop Arne, etter forhandlinger tillatelse til å reise hjem med sine skip. Deretter skildrer sagaen en episode hvor noen av kongens menn, i frykt for at biskop Arne skulle slå følge med de andre geistlige, bordet biskop Arnes skip og med makt holdt biskopen tilbake. Den islandske biskopen ble dermed tvunget til å være med også på siste del av krigstoktet, noe som ifølge sagaen skal ha ergret ham mektig.

Sagaen omtaler også et brev Erik Menved skrev til biskop Arne, hvor den islandske biskopen ble bedt om å overtale de norske fyrstene til å slutte herjingene i det danske riket, samt å få dem til å slutte å holde sin hånd over den fredløse grev Jakob av Nord-Halland.²⁴⁸ Dette diplomatiske fremstøtet fra Erik Menved resulterte i at den islandske biskopen, sammen med stormannen Bjarne Erlingsson og flere andre, reiste til København for å forhandle på vegne av de norske fyrstene. Forhandlingene endte uten resultat, men beretningen gir likevel et glimt av geistlighetens viktigste rolle i middelalderens krigføring. Bispesjiktet kunne med sin kompetanse i jus, retorikk og det latinske språk fungere som budbringere og forhandlere i den viktige diplomatiske kontakten mellom de krigførende parter. Beskrivelsen gir også et innblikk i hvordan den danske kongemakten benyttet seg av en forsvarstaktikk etter Vegetius sitt mønster, som gikk ut på å forhale tiden ved å innlede forhandlinger man deretter lot løpe ut i sanden.²⁴⁹

Etter det mislykkede forhandlingsforsøket seilte den dansknorske flåten i samlet flokk til Grønsund, hvor styrkene gikk i land og brente og herjet landet. Deretter ble borgen Stegeborg, som tilhørte Erik Menveds tidligere formynder, fyrst Wizlav av Rügen, forsøkt erobret. I ett døgn forsøkte de dansknorske styrkene, uten hell og med store tap, å storme festningen.²⁵⁰

²⁴⁸ *Árna Saga Biskups* 1972:174-176.

²⁴⁹ Det finnes flere eksempler på at den danske kongen brukte lignende forhandlings- og uthalingstaktikk i møtet med den dansknorske trusselen nordfra. I et brev fra 1287 skriver for eksempel Erik Menved at han gjerne skulle ha innfridd de norske kravene, men at dette var vanskelig fordi store deler av godset lå på hertug Valdemars territorium i Sør-Jylland. Huitfeldt:4-6.

²⁵⁰ I skildringen av dette erobringsforsøket velger *Árna Saga Biskups* å fokusere på skjebnen til den islandske stormannen Ravn Oddsson. Ifølge sagaen pleide Ravn å motta velsignelsen fra biskop Arne hver dag før han gikk i land som en del av den norske flåtens herje- og plyndretokter. Denne skjebnesvangre dagen ble dette glemte. I stridens hete ble imidlertid den krigsvante Ravn tilkalt med bud fra kongen for å hjelpe til å forbinde de mange sårede. I tillegg til å være en av kongens håndgangne menn på Island, hadde Ravn også erfaring fra årtier med stridigheter på Island, og må med sine kunnskaper og erfaring ha spilt en viktig rolle for den norsk-danske stridsstyrken. Besetningen på Stegeborg hørte imidlertid at det ble ropt på "herr Ravn", og da de så Ravn reise seg, iført drakt og rustning som svarte til ridders rang, sendte de av gårde en skur av piler som den islandske stormannen ikke hadde mulighet å verge seg mot. Ravn fikk mange alvorlige sår, men ifølge sagaen var det et infisert sår i en finger som til slutt førte til hans død da de kom tilbake til Tønsberg. *Árna Saga Biskups* 1972:175-176. For mer om den islandske stormannen og kongelige merkesmannen Ravn Oddsson, se Helle 1972:403.

Deretter seilte flåten over til Fyn, hvor den norske kongen hadde rådslagning med sine nærmeste støttespillere. Kong Eirik ønsket å fortsette angrepene, men fikk liten støtte fra stormennene, og ifølge sagaen valgte en hel del av hæren å seile hjem neste morgen ”uten orlov”. Dette stemmer godt med årboken i Lund, som forteller at krigstoktet ble avsluttet da de norske fyrstene returnerte til Norge med ”Flaaden i Opløsning”. Skildringen minner også om avslutningen på Håkon Håkonssons krigstokt til Skottland i 1263, hvor store deler av flåten ga seg selv ”hjemlov”.²⁵¹ Både flåtens oppløsning i krigstoktets siste fase, og høvdingenes motvilje mot å følge kong Eiriks videre planer gir et bilde av et krigstokt hvor styrkenes organisering og disiplin var annerledes enn i moderne krigføring. Mens deltakerne i dagens felttog er disiplinerte soldater som forventes å adlyde ordrer, ga de dansknorske krigstoktene i 1280-årene deltakerne et langt større rom for forhandlinger og medbestemmelse vedrørende valg av angrepsmål og krigstoktets varighet.

Enkelte steder, som i det mislykkede stormingsforsøket på Stegeborg, i de mislykkede angrepene på Skanør, hvor 70 mann skal ha falt, og på Lolland, hvor man også mistet mye folk, må de dansknorske angrepene karakteriseres som lite vellykkede. Dette skyldes trolig at disse stedene var befestet, noe som gjorde landgang og påfølgende plyndringer langt vanskeligere enn i ubefestede områder. Vordingborg helt syd på Sjælland, hvor den danske kongen og hans nærmeste menn oppholdt seg under de norske fyrstenes krigstokt, nevnes verken i årboken eller i sagaen. Denne sterke borgen har derfor trolig bevisst blitt unngått av den dansknorske flåtestyrken.²⁵² Det fantes imidlertid store områder hvor festningene var svakere eller ikke-eksisterende, og her hadde de dansknorske styrkene lett spill. Store områder ble plyndret og byer satt i brann. Det er ingenting i kildematerialet som antyder at den danske kongemakten våget seg på større motangrep for å hindre herjingene. Den norske plyndringsstrategien plaget imidlertid kirkens representant biskop Arne.²⁵³ Overalt gjorde flåtestyrkene strandhugg og røvet og slaktet kveg for på denne måten å skaffe seg forsyninger. Biskopen valgte i protest mot dette å avstå fra all kost som ikke hørte til det medbrakte forrådet hjemmefra. Denne overbevisningen ga ifølge sagaen den islandske biskopen skjorbuk og tap av flere tenner. Selv om de fysiske følgene for biskopen trolig er overdrevet for å understreke hans fromhet, viser beretningen at det å utelukkende holde seg til den medbrakte

²⁵¹ *Håkon Håkonssons saga* 1979:kap. 328:334.

²⁵² Flere brev utstedt av Erik Menved viser at han i hvert fall i store deler av det aktuelle tidsrommet oppholdt seg på borgen Vordingborg. Se *DD*, 2 rk, III nr. 370 og 377. Vordingborg var en av de sterkeste festningene i det danske riket. Borgen ble anlagt av Valdemar den Store og var i årene etter samlingspunkt for den danske leidangsflåten i de årlige toktene mot venderne. Under Erik Menved var borgen hyppig i bruk i tidens diplomatiske aktiviteter. Vilh. La Cour, *Danske Borganlæg til midten af det trettende århundre*, 1, København 1972:210-217.

²⁵³ *Árna Saga Biskups* 1972:174-176.

provianten må ha vært så kummerlig at det kun ble gjort i spesielle situasjoner, og da med potensiell risiko for liv og helse. Som i krig ellers i Europa var det også for den norske krigsflåten en forutsetning å kunne ha mulighet til å ”leve av landet” på fiendens territorium.

Figur 2 Kart over det dansk-norske krigstoktet i 1289. Kong Eirik og hertug Håkons styrker markert med heltrukken linje. Marsk Stigs styrker markert med stiplet linjer. Stjernene angir trefninger og herjinger under krigstoktet. Hentet fra Knut Helle, *Under kirke og kongemakt 1130-1350. Aschehougs Norges Historie*, bnd. 3, Oslo 1995:202.

Med utgangspunkt i moderne forestillinger om krigføring har det vært vanskelig å bli klok på denne plyndringsbaserte krigføringen, og krigstoktene i dansk farvann i 1280-årene er blitt omtalt som ”merkelig planløse”.²⁵⁴ I beretningen ovenfor får vi imidlertid inntrykk av at plyndringen var en avgjørende forutsetning for i det hele tatt å kunne føre krigen. Plyndringen skaffet forsyninger til egne styrker, samtidig som den hindret motstanderen i å gjøre bruk av de samme ressursene.²⁵⁵ Plyndring, og ikke minst brenning, var imidlertid også et viktig

²⁵⁴ Fischer Oslo 1951:256.

²⁵⁵ Plyndring kjenner vi også fra mange av beretningene om Håkon Håkonssons krigstokt til Skottland i 1263. *Håkon Håkonssons saga* 1979:kap. 320-321:324.

virkemiddel for å skape frykt, angst og motvilje mot krigen innad i motstanderens rekker. I krig er hensikten alltid vel så mye å skade fiendens *vilje*, som å skade fiendens *evne* til å føre krig.²⁵⁶ I et slikt perspektiv trenger ikke plyndring og brenning være et uheldig utslag av krigens gang og dårlig disiplin, men kan tvert imot være en villet og bevisst måte å føre krig på. Et viktig mål for krigen var å legge press på fiendens land og ressurser. Plyndring og brenning kunne således være planlagt for å vise fiendens stormenn og innbyggere at deres fyrster og ledere ikke var i stand til å gi vern og at de derfor burde bytte side.²⁵⁷ Krigstoktet i 1289 foregikk uten avgjørende konfrontasjoner eller store slag mellom de krigførende parters hovedstyrker. Den danske kongemakten benyttet seg isteden bevisst av de fordeler det ga å kunne føre krigen på hjemmebane. Fra sin borg kunne Erik Menved i ro og mak vente til motstanderen gikk lei eller tom for forsyninger. Initiativ til forhandlinger for å hale ut tiden ble brukt bevisst, og prøvde angrepsflåten seg på noen av de faste befestningene, var man i stand til å påføre dem store tap. Den dansk-norske angrepstyrken benyttet seg på sin side bevisst av de fordeler det innebar å føre krigen på bortebane. Her kunne man uhemmet plyndre og brenne, både for å skaffe seg egne forsyninger og for å spre frykt og mismot blant fiendens befolkning. Den danske kongemakten må derfor ha blitt påført store skader og kostnader som følge av dette krigstoktet.

Selv om de norske flåtestyrkene fikk herje som de ville og med militære midler dominere den danske skjærgården hele sommeren 1289, var det likevel bare et spørsmål om tid før de måtte returnere til det norske riket. Uten militære støttepunkter i form av faste befestninger var det vanskelig å kontrollere et område over lengre tid. Hvorvidt krigstoktet i 1289 var en suksess eller ikke er vanskelig å besvare da kildene ikke gir opplysninger om hvilke mål initiativtakerne til krigstoktet hadde. Kai Hørby påpeker imidlertid at angrepene i hovedsak var rettet mot de farvann som var vesentlige for handelen mellom det danske riket og de tyske områdene. Ifølge Hørby må derfor målet med krigstoktet i 1289 ha vært å sikre seg kontroll over de strategisk sett viktigste slottene før Skånemarkedets åpning i midten av august.²⁵⁸ En annen mulig forklaring er at man gjennom terror og militær dominans søkte å svekke Erik Menveds politiske posisjon i det danske riket. Som motsvar valgte Erik Menved en defensiv uthalingsstrategi. I et militært perspektiv var den danske kongens strategi på kort

²⁵⁶ Sverre Diesen, *Militær strategi. En innføring i maktens logikk*, Oslo 1998:20.

²⁵⁷ Se Lunden 1984; Gillingham 1984 og 1989; Rogers 2002 og Morillo 2002 samt delkapitlene 3.5 og 3.7.

²⁵⁸ Hørby 1977:82.

sikt vellykket, men de politiske konsekvensene kunne, som Rogers er inne på, bli kostbare på lengre sikt.²⁵⁹

4.3 Nye angrep mot kong Erik Menved og det danske riket 1290-95

Året etter oppsøkte kong Eirik, hertug Håkon og de fredløse på ny danske farvann med en skipsflåte. Kildesituasjonen for dette krigstoktet er imidlertid dårligere enn for hendelsene i 1289. Ut fra spredte opplysninger fra *Islandske Annaler*, *Årboken i Lund*, *Jyske krønike* og Huitfeldts *Danmarks Riges Krønike* er det likevel mulig å rekonstruere hovedtrekkene. Denne gangen valgte flåtestyrken en mer vestlig kurs mot Jylland og Fyn. I Jylland hadde de fredløse det meste av sine eiendommer og de fleste av sine støttespillere, og håpet var trolig at innbyggerne skulle slutte seg til de norske fyrstene og de fredløse. I Ålborg ble flåten liggende i to uker, men innbyggerne valgte å gjøre motstand, og den norske flåten forlot byen. Deretter dukket flåten opp ved Langland hvor en del ble herjet, og en annen kjøpte seg fri fra overfall ved å betale penger til flåtestyrkene. Her ser vi at 1290-tallet krigføring fremdeles kunne inneholde elementer av vikingtidens krigføring. Vikingene hadde nettopp som et av sine varemerker å ta seg betalt av fienden, mot til gjengjeld å ikke plyndre dem.²⁶⁰

Til tross for et spinkelt kildegrunnlag har de fleste årbøkene med hendelsene av størst strategisk betydning under krigstoktet i 1290: Stig Andersen Hvide befestet øyen Hjelm, som lå kun en halv mil ut fra Nord-Jyllands østkyst. Grev Jakob bygget borgen Hunehals i Nord-Halland.²⁶¹ Ganske sikkert var byggingen av disse borgene en lærdom fra fjorårets resultatløse angrep på danske befestninger. Borgen på Hjelm ble bygget på øyens høyeste punkt, og Huitfeldt understreker at dette var et bekvemt tilholdssted for de fredløse, som her hadde god beskyttelse, tilgang på friskt vann og en god havn.²⁶² Hjelm ble den følgende tiden tilholdssted for flere av de fredløse, som herfra kunne drive sin virksomhet på Jylland og i de danske farvannene. De fredløse satte seg også fast på Samsø, hvor de hadde forråd av proviant og krigsmateriell.²⁶³ Selv om de dansknorske krigstoktene flere steder møtte hard motstand fra den danske befolkningen, viser opprettelsen av disse faste støttepunktene på dansk jord at de fredløse også må ha hatt sympatisører og medhjelpere blant ressurssterke menn i det danske

²⁵⁹ Se delkapittel 3.7.

²⁶⁰ Se for eksempel Simon Keynes, "The Vikings in England, c. 790-1016", i Peter Sawyer (ed.), *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, Oxford 1997: 76-77.

²⁶¹ *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:69, 88, 115, 282.

²⁶² Huitfeldt:12.

²⁶³ Munch 1859:179.

riket. Med festningene Hjelm og Hunehals hadde nordmennene og de fredløse militære støttepunkter langt inne på det danske rikets territorium.

Borgen Hunehals ble bygget på erkesetet i Lunds område og må ses i sammenheng med at de fredløses nære slektning Jens Grand kort tid i forveien ble valgt til ny erkebiskop i Lund.²⁶⁴ Store deler av det danske riket var med dette i hendene på fiender av den danske kongemakten. Vi må derfor kunne fastslå at kong Erik Menveds situasjon forverret seg drastisk i løpet av 1290. De dansknorske befestningene Hjelm og Hunehals på dansk jord må i tillegg ha gitt Erik Menved en ubehagelig pekepinn på hvordan situasjonen ville bli dersom de norske fyrstene skulle få oppfylt sine arvekrav. Med reell kontroll over den enorme arven etter Erik Plovpenning ville de norske fyrstene ha blitt i stand til å plassere sine støttespillere på befestninger i de fleste krinker og kroker av det danske riket.

I 1293 var det duket for et nytt krigstokt i dansk farvann. Forbundet mellom de norske fyrster og de fredløse var nå utvidet til også å gjelde den nye erkebiskopen i Lund og hertug Valdemar av Sør-Jylland, som nå hadde skiftet side i striden. Vi kan dermed tale om en bred koalisjon rettet mot den sittende danske kongemakten. Forholdene lå derfor godt til rette for en offensiv som virkelig kunne true Erik Menveds posisjon. Krigstoktet utrettet imidlertid lite og årsaken til dette var trolig at Stig Andersen Hvide døde før krigen kom skikkelig i gang.²⁶⁵ Den tidligere marsken hadde med sin erfaring og militærkyndighet spilt en sentral rolle i stridighetene frem til 1293. Stig Andersens bortgang innebar således en sterk svekkelse av koalisjonens samlede militære slagkraft. Under det følgende krigstoktet gikk derfor den norske flåten ikke i land noen steder, men nøyde seg isteden med å angripe og plyndre skip i området.²⁶⁶ Dette viser at norske fyrster og deres danske allierte ikke var fremmede for å drive ren sjørøvervirksomhet. Noen avgjørende trussel mot Erik Menveds politiske eksistensgrunnlag kunne slike tokt imidlertid vanskelig være.

Koalisjonen mot Erik Menved må ha hatt planer om å komme sterkt tilbake, og det ble utført store utrustninger av skip og menn i det norske riket i forkant av den neste store krigs-ekspedisjonen mot det danske riket.²⁶⁷ Tidlig på året, før den norske flåten var kommet på vannet, valgte imidlertid den danske kongen for første gang å gå til motangrep. Mens Erik Menved tidligere i krigen hadde holdt seg på Vordingborg, valgte han denne gangen å gå til motangrep inne på motstanderens eget territorium slik at rollene ble byttet om. I mars ble det avholdt Danehoff på Nyborg, hvor hensikten var å sikre seg de danske stormennenes

²⁶⁴ *DD*, 2 rk, III, nr. 396, 397 og 398.

²⁶⁵ Huitfeldt: 16.

²⁶⁶ Huitfeldt: 17.

²⁶⁷ Munch 1859:213.

praktiske og økonomiske støtte foran det forestående angrepet. Deretter reiste den danske kongen selv til Skåne for å ta hånd om forberedelsene til felttoget, som skulle rettes mot de fredløses besittelser i Nord-Halland og mot den sydligste delen av det norske riket. Ett av hovedmålene var å ødelegge den forhatte befestningen Hunehals. Rustningene møtte imidlertid stor motstand fra erkebiskopen i Lund, som etter beste evne saboterte krigsforberedelsene. Erkebiskopen nektet selv å utføre sin vasallplikt; befolkningen i Skåne ble oppfordret til å nekte å delta, og i enkelte tilfeller lot erkebiskopen også sine menn angripe de kongelige utsendingene.²⁶⁸

Det danske angrepet ble imidlertid igangsatt, og det ble ledet av fyrst Witzlav av Rügen, som selv var blitt angrepet av nordmennene og de fredløse i 1289. Under angrepet ble Nord-Halland herjet og borgen Hunehals beleiret, men ikke inntatt. Den mislykkede beleiringen kan kanskje til en viss grad forklares med erkebiskopens sabotasje, men viser først og fremst hvilken fordel forsvarere av en befestning hadde i forhold til angripere. På samme måte som de norske sjøbaserte styrkene mislyktes i å erobre danskkontrollerte befestninger i 1289, mislyktes også Erik Menveds landbaserte styrker i sitt forsøk på å erobre Hunehals i 1294.²⁶⁹ Etter det mislykkede beleiringsforsøket forflyttet fyrst Witzlavs hær seg nordover inn i de norske områdene, hvor øyen Hisingen ble brent.²⁷⁰ Den planlagte offensiven fra norsk side mot det danske riket ble det derfor ikke noe av, fordi den norske flåten isteden måtte seile til Konghelle for å beskytte byen og Ragnhildsholmen. Deretter var det duket for nye forhandlinger mellom partene. Partene møttes i København i mai 1294, men også denne gang uten at enighet ble oppnådd.

4.4 Hindsgavlavtalen 1295

I 1295 kom endelig en form for avslutning på krigen, som med en del avbrudd hadde pågått siden siste del av 1280-tallet. I løpet av de siste årene hadde koalisjonen mot Erik Menved mistet sin militære leder, marsk Stig. I tillegg var erkebiskop Jens Grand i Lund blitt fengslet etter sin sabotasje mot den danske kongens krigsforberedelser i 1294 og var dermed også satt ut av spill. I 1295 ble dette imidlertid mer enn oppveid ved at den mektige hertug Valdemar fra Abel-slekten i Sør-Jylland gikk aktivt inn med alle sine ressurser i kampen mot Erik Menved.

²⁶⁸ *DD 2 rk, III nr. 355, 356 og 399.*

²⁶⁹ Huitfeldt:19.

²⁷⁰ *Isl. Ann.:*30, 338, 385 og 485.

I alle leire ble det våren 1295 rustet til krig, og i det norske riket gjorde de mest prominente biskopene og en mengde baroner og riddere seg klare til krigstokt.²⁷¹ I følge Ribe-årboken påla Erik Menved i sine krigsforberedelser byer og klostre tunge skatter.²⁷² Ifølge Detmars krønike rekrutterte hertug Valdemar på sin side til sammen 1400 riddere og svenner fra Holstein, Saxen og Westfalen, og gjenoppbygget borgen Gottorp utenfor sitt hovedsete i Slesvig i Sør-Jylland. Hvordan hertug Valdemar gikk frem for å skaffe seg sine tyske leiesoldater og hvordan han betalte dem, sier kildene ingenting om. Det vanlige var imidlertid å skaffe til veie leietropper gjennom avtaler med andre fyrster. Disse fyrstene, som ofte var tyske, opptrådte deretter som kontraktører og sluttet ofte selv leiekontrakter med andre fyrster. Slik tilbød for eksempel Johan av Werle i 1322 12 mark sølv til hver væpner som ville følge ham i den danske kongens krig. Leieren var oftest ansvarlig for underhold, hadde erstatningsplikt for hester og var pliktig til å løskjøpe eventuelle fanger.²⁷³

Det lå i kortene at Jylland denne gang skulle bli krigsskueplass. Det var her de fredløse hadde sine støttespillere, og ikke minst var det her hertug Valdemar hadde sine tilhengere og det meste av sine besittelser. Forbindelsene mellom Abel-slekten i Sør-Jylland og de norske fyrstene hadde den siste tiden blitt merkbart tettere. Hertug Valdemars bror Erik ble tidlig i 1295 gjort til ridder av den norske kongen, og ble samme år giftet inn i Plovpenning-slekten. Dermed var de to viktigste danske opposisjonsslektene, med etterkommerne av kong Erik Plovpenning og kong Abel, knyttet sammen.²⁷⁴ Vi må også anta at det denne våren var hyppige budsendinger mellom hertug Valdemar og de norske fyrstene om de videre angrepsplanene. Det følgende angrepet synes i hvert fall planlagt som en koordinert tofronts-krig, hvor hertug Valdemar skulle angripe fra sør, mens de norske styrkene skulle gå i land i Nord-Jylland. Dermed ville den danske kongen bli tvunget til å splitte sine styrker. Det er nærliggende å tro at de norske fyrstene og hertug Valdemar i denne situasjonen så en mulighet til å frata Erik Menved tronen, for så å kunne dele det danske riket mellom seg.

I midten av juli, da de norske styrkene lå klar til landgang utenfor Ålborg, og hertug Valdemar stod klar med sine styrker i Sør-Jylland, ble det innledet forhandlinger mellom Erik Menved på den ene siden og hertug Valdemar og utsendinger fra de norske fyrstene på den andre. Hertug Valdemars tyske ridderstyrke og den norske flåtens nærvær må ha tvunget den danske kongen til å komme med reelle innrømmelser i forhandlingene. Forhandlingene ble avsluttet 25. september i Hindsgavl, ved Middelfart. Her ble hertug Håkon og kong Eirik

²⁷¹ Munch 1859:221.

²⁷² Jørgensen 1928:34.

²⁷³ Jørgensen 1928:240 og Huitfeldt:19. Se også *KLNM* 10:430 og *DD* 2 rk, VIII nr. 417 og 428.

²⁷⁴ Huitfeldt:21 og Munch 1859:221.

tilkjent alt sitt modergods, og de fredløse fikk tilbake alle sine besittelser på den betingelse at de aldri skulle vise sitt åsyn for den danske kongen. I tillegg skulle borgene Hjelm og Hunehals beholdes av de norske fyrstene, og hertug Valdemars bror Erik skulle få tilgang på arven som hans nye hustru av Plovpenning-slekten gjorde krav på.

Hertug Valdemars tyske leietropper i kombinasjon med den norske flåtestyrken må ha satt Erik Menved i en vanskelig situasjon. Det er derfor nærliggende å spørre hvorfor ikke hertug Valdemar og de norske fyrstene presset frem en avgjørende konfrontasjon for å kvitte seg med Erik Menved en gang for alle. Gjennom forhandlingene oppnådde imidlertid Abelslekten, de fredløse og de norske fyrstene store innrømmelser fra den danske kongemaktens side. Etter den tids målestokk må disse innrømmelsene til en viss grad kalles varige, ettersom avtalen kom til å gjelde til godt inn på 1300-tallet.²⁷⁵ I tillegg må forbundet mellom Abelslekten og de norske fyrstene fra Plovpenning-slekten i høyeste grad betraktes som en situasjonsbestemt og tidsavgrenset allianse. Begge slektene mente å ha krav på den danske tronen, og det skulle trolig ikke mye til før mistro mellom partnerne kunne blusse opp. En rask gevinst i form av en gunstig avtale kunne derfor være å foretrekke fremfor en krig, som kunne trekke ut i tid og hvor maktforholdene raskt kunne endre seg. I Baileys terminologi vil dette si at aktørene valgte å inngå en avtale mens partene fremdeles befant seg på konfrontasjonsstadiet, isteden for å eskalere konflikten til et direkte fysisk sammenstøt som garantert ville blitt ressurskrevende for begge parter.²⁷⁶ Ved å inngå avtale valgte de stridende parter isteden å opptre i samsvar med det vanlige mønsteret for konflikter ellers i Europa. Gevinster gjennom avtaler, oppnådd mer med trussel om bruk av vold enn reell bruk av vold, ble i de fleste tilfeller foretrukket fremfor å risikere kostbare og risikofylte sammenstøt hvor utfallet var usikkert og konsekvensene vanskelige å forutse.²⁷⁷

4.5 Perioden 1286-1295 i et militært perspektiv

Det hersket lenge en oppfatning om at den sjøbaserte krigføringen, som spesielt den norske kongemakten i tidlig middelalder hadde basert seg på, mistet mye av sin militære betydning og hensiktsmessighet på grunn av den militærteknologiske utviklingen utover i høymiddel-

²⁷⁵ Avtalen ble fornyet både i 1298 og 1300. En brevveksling fra 1308 viser imidlertid at avtalen ikke ble særlig samvittighetsfullt overholdt av noen av partene. I brevene beskylder kong Erik Menved og kong Håkon Magnusson gjensidig hverandre for en endeløs rekke avtalebrudd de foregående år. Brevene finnes gjengitt i *DD*, 2 rk, IV nr.147, 148 og 149.

²⁷⁶ Se delkapittel 1.4.

²⁷⁷ Se delkapittel 3.5.

alderen. Knut Helle sier det på følgende måte: ”Utad ble Norge svekket som følge av en militærteknologisk utvikling der landkrig med rytteri, knyttet til faste borger, vant frem på bekostning av sjøkrig”.²⁷⁸ Likevel ser vi altså at norske fyrster i allianse med danske stormenn gjorde flere krigstokt inn i danske farvann i tidsrommet 1286-1295. Krigstoktene var også i relativt stor grad preget av suksess, spesielt om man betrakter de gunstige vilkårene i Hindgavlsavtalen av 1295 som et samlet resultat av krigen.

Suksessen til de norske fyrstene og deres danske allierte i perioden 1286-1295 motbeviser at bruk av flåtestyrker nå var blitt avleggs. Den militærteknologiske utviklingen førte derimot til at sjøstyrkene nå måtte brukes på en annen måte enn før. Krigsflåten fremste militære fortrinn var fremdeles dens mobilitet. Skipenes militære funksjon var derfor å være en kombinasjon av transportmiddel og mobil befestning. Med seil og årekraft kunne troppestyrker fraktes over store avstander på kort tid og gjøre hurtige og overraskende angrep. Deretter kunne styrkene trekke seg tilbake til skip, som raskt kunne fjerne seg fra fienden. Skipene kunne på denne måten utgjøre et tilfluktsted for troppestyrkene på samme måte som en befestning på land.²⁷⁹ Den norske kongemakten fortsatte å bruke langskip til krigsformål på et tidspunkt hvor man ellers i det nordlige Europa hadde gått mer over til den bredere og høyere koggetypen. Dette har gjerne blitt sett på som et gammelmodig trekk ved de norske flåtestyrkene, men faktum er at langskipene beholdt en fremtredende rolle i krigføringen også i andre deler av Europa til langt ut på 1300-tallet. Årsaken til dette var at langskipene, når det kom til krigføring, fremdeles hadde noen unike fortrinn. Langskipene var lette og hadde kjøl som ikke stakk dypt. I tillegg var de bemannet med årer slik at man kunne gå nært land uavhengig av vind. De kunne dermed operere med stor hastighet i urent farvann, i elver og i trange fjordløp. Også den franske kongemakten fortsatte å bruke langskip (galeier) som ble leid inn fra Genova. Så sent som i 1372 opererte galeier fra Genova med stor suksess mot engelske kogger.²⁸⁰

Rene sjøslag i denne perioden forekom svært sjelden. Dette betydde at troppene måtte gå i land for å møte fienden. Det var her den militærteknologiske utviklingen, spesielt i form av forsvarsanlegg i stein, hadde gjort bruken av sjømakt mer problematisk. De dansk-norske angrepene i 1289 viste at krigsflåten fremdeles fungerte effektivt som terrorvåpen.²⁸¹ Ved

²⁷⁸ Helle 1995:214. Se også Bjørgo 1995:95.

²⁷⁹ Langskipenes kombinasjon av bevegelighet og beskyttelse ble først påpekt av Lunden 1978:131 og er senere understreket i Bagge 1986:183 og 191.

²⁸⁰ Rose 2002:67.

²⁸¹ Den franske kongen brukte sine sjøstyrker på samme måte i 1338 da 50 galeier angrep, plyndret og brente Southampton. Galeiene fra Genova kunne i likhet med de norske langskipene manøvrere raskt i trange farvann

hjelp av de raske langskipene kunne store områder i løpet av kort tid plyndres og brennes. I møte med faste befestninger i stein kom imidlertid de sjøbaserte styrkene til kort gang på gang. Mens maritim overlegenhet i vikingtiden ofte kunne være nok til å dominere store områder militært, var sjømakt *alene* ikke lenger nok i høymiddelalderens krigføring. Dette erfarte de norske fyrstene under stridene med de tyske byene i 1284-1285 og under offensivene mot Danmark i 1289 og 1293. Det samme må forøvrig også sies å gjelde for Håkon Håkonssons resultatløse krigstokt til Skottland i 1263.

Hendelsene i 1295 viste imidlertid hvor virkningsfull en flåtebasert militærstyrke fremdeles kunne være, men da i kombinasjon med andre militære virkemidler. I 1295 var koalisjonen mot Erik Menved utrustet med sjømakt (norske flåtestyrker), faste besetninger (Hjelm, Hunehals, Gottorp) og et tungt rytteri leid inn fra Tyskland (1400 riddere). Denne kombinasjonen av komplementære militære virkemidler var i samtidens militære forståelse så virkningsfull at det ikke en gang ble nødvendig å ta styrkene i bruk. Den potensielle trusselen disse styrkene representerte var tilstrekkelig for å få den danske kongen til å gi store innrømmelser ved forhandlingsbordet.

Bruk av flåtestyrker i kombinasjon med styrker på land er også helt i tråd med militærhistorikeren John Guilmartins analyse av sjøkrig i middelhavsområdet. Ifølge Guilmartin opptrådte flåtestyrkene i Middelhavet aldri som autonome enheter, men alltid som en del av en større plan og i samarbeid med partnere på landsiden som man hele tiden var i nær kontakt med. Det vanlige mønsteret var at landstyrkene sørget for at flåtestyrkene fikk de nødvendige forsyninger. Flåtestyrken på sin side sørget for å isolere fiendens kystbaser fra egne flåtestyrker, slik at landstyrkene kunne angripe uforstyrret. Denne bruken av kombinerte styrker er ifølge Guilmartin også årsaken til at samtlige store sjøslag i Middelhavet, fra slaget ved Salamis 480 f. Kr. til slaget ved Lepanto 1571 e. Kr., ble utkjempet nært opptil land.²⁸²

Hertug Valdemars verving av tungt rytteri i Tyskland i 1295 viser at krigstrente landstyrker – gjerne tungt utstyrt og til hest – nå var blitt en viktig innsatsfaktor i tidens krigføring. Det var likevel de faste befestningene, sammen med flåtestyrkene, som fra nå av og fremover skulle spille hovedrollen i krigføringen. Dette kommer tydelig frem i fredsavtalen fra Hindsgavl i 1295, hvor det må ha vært en stor seier for de norske fyrstene at kong Erik Menved aksepterte kong Eirik og hertug Håkons herredømme over borgene

og var vanskelige å forsvare seg mot. Frem til midten av 1300-tallet drev de franske galeiene plyndringskrig langs den engelske kyst, noe som både spredte frykt og hindret handel. Rose 2002:68-69.

²⁸² Se John Francis Guilmartin jr., *Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge 1974:1-57. Se også Keegan 1994:63-68, som mener at flåtestyrker historisk sett alltid har opptrådt som en del av "combined forces".

Hunehals og Hjelm.²⁸³ I et eget punkt i avtalen understrekes det også at ingen nye festninger skulle bygges så lenge avtalen gjaldt. Fordi vi vanligvis tenker på befestninger som et defensivt militært virkemiddel, primært ment for forsvar, er det viktig å understreke at befestninger og borgbygging i høyeste grad kunne være et virkemiddel i en krigsoffensiv. Byggingen av Hjelm og Hunehals inne på dansk territorium var åpenbart et offensivt og aggressivt trekk, og avtalens forbud mot anlegging av nye borger var derfor en avgjørende forutsetning for å hindre nye krigshandlinger.

4.6 Perioden 1286-1295 i et politisk perspektiv

Krigføringen 1289-1295 var intimt knyttet sammen med den politiske situasjonen og de vedvarende angrepene mot danske kyster og øyer ble for eksempel muliggjort ved at norske og danske militære ressurser ble slått sammen i 1287. En viktig politisk forutsetning for at de fredløse stormennene valgte å søke tilflukt nettopp i det norske riket var at de norske fyrstene ikke var medlemmer av Landefredsforbundet, og dermed ikke bundet av et felles regelverk mot fredløse fra andre riker.²⁸⁴ Avtaler om felles opptreden mot politiske fiender var vanlig mellom politiske allierte, og det danske formynderstyret sendte i 1288 takkebrev til Lübeck for at de ikke hadde tatt imot de fredløse.²⁸⁵ Også kong Magnus Ladulås og Erik Klipping hadde, i 1278, forpliktet seg til ikke å ta imot fredløse fra den andres rike. Dette fikk den fredløse Arvid Bengtsen merke da han i motsetning til de andre fredløse valgte å søkte tilflukt i det svenske riket. Her ble han i 1288 fanget og halshugget.²⁸⁶

På samme måte bidro spesifikke politiske forhold til at den dansknorske offensiven i 1295 ble så effektiv. De tyske sjøbyene kunne med sine ressurser bidra til at den nordiske maktkampen kunne vippe den ene eller andre veien. En forutsetning for disse byenes passivitet i 1295 var trolig de sjenerøse privilegiene, som de norske fyrstene i en serie brev sommeren 1294 ga til en rekke av de tyske handelsbyene.²⁸⁷ I tillegg valgte hertug Valdemar

²⁸³ *DD 2 rk, IV nr. 184.*

²⁸⁴ Det nordtyske landefredsforbundet ble dannet i Rostock i 1283 mellom de nordtyske handelsbyer på den ene siden og en rekke fyrster og landsherrer på den andre. Hensikten med forbundet var å sikre mer stabile forhold mellom handelsbyene og fyrstedømmene i de nordtyske områdene. Erik Klipping ble medlem av forbundet i 1284. Se *DD 2 rk, III nr. 62.*

²⁸⁵ *DD 2 rk, III nr. 278.* Hvorvidt Erik Menveds takkebrev innebærer at de fredløse, som Erik Lönnroth hevder, forsøkte å søke tilflukt i Lübeck før de kom til Norge, er uklart. Se Lönnroth 1963:122.

²⁸⁶ Hørby 1977:51.

²⁸⁷ *RN II nr. 752-762.* Ved forliket i 1294 oppnådde de tyske sjøbyer det formelle maksimum av rettigheter de i det hele fikk i det norske riket i middelalderen. Dette er tidligere blitt tolket som en ubetinget kapitulasjon fra den norske kongemaktens side overfor de tyske byene på grunn av avhengigheten av tysk korn. I et nordisk

samme år å bryte med den danske kongen og isteden stille sine militære ressurser til disposisjon for den dansknorske offensiven det følgende året. Et politisk resultat av freden i Hindsgavl var dermed at siste rest av den danske formynderregjeringen for Erik Menved ble sprengt. Hertug Valdemar av Sør-Jylland var i 1294 gått over på norsk side, og også fyrst Witzlav av Rügen skulle i 1299 komme til å knytte tette bånd med det norske riket, da hans barnebarn Eufemia ble gift med Håkon Magnusson.

I tillegg til å ses i sammenheng med den politiske begivenhetshistorien, kan den dansknorske krigføringen i perioden 1286-1295 også forstås i forhold til større politiske og samfunnsmessige strukturer. Sentralt her står stormennenes militære posisjon og funksjon. Ifølge den norske historikeren Johan Schreiner hadde de norske innbyrdesstridene ført til at militærmakten i det norske riket ved borgerkrigenes slutt rundt 1240 var fragmentert og kompleks.²⁸⁸ I tillegg til bondebefolkningen som deltok i leidangsutbud hadde kongen egne profesjonelle krigerfølger (hirden), og det samme hadde lendmenn, sysselmenn, erkebiskop og biskoper.²⁸⁹ I motsetning til i naborikene valgte det norske aristokratiet etter hvert en samarbeidslinje med kongemakten. Schreiner konkluderer derfor med at de norske stormennene ved 1200-tallets slutt i hovedsak hadde oppgitt sine posisjoner som selvstendige militære aktører.

Diskusjonen omkring stormennenes militære rolle i det norske riket er videreført av Sverre Bagge som mener de militære strukturene fra borgerkrigstiden var formende for maktforholdene i det norske riket i siste del av 1200-tallet.²⁹⁰ Borgerkrigene hadde løst en gryende ressurskrise innen aristokratiet, dels ved at antallet stormenn ble redusert, dels ved at militær spesialisering og tettere samarbeid mellom fyrster og stormenn gjorde det mulig for samfunnets øvre sjikt å hente ut større ressurser fra den øvrige befolkningen. Mens krigføringen i de danske og svenske rikene i siste del av 1200-tallet ble mer landbasert, skjedde dette i mindre grad i det norske riket. I motsetning til Schreiner, som begrunner denne forskjellen med at det norske aristokratiet var mindre ressurssterkt enn i naborikene, mener Bagge at forklaringen ligger i militære årsaker og topografiske forskjeller. Den sjøbaserte militærteknologien knyttet til langskip var svært gunstig i nordiske farvann, og den fortsatte bruken av sjøbaserte stridskrefter var derfor fornuftig i forhold til ressursbruk og effekt. Bruk av leidangen fordret imidlertid masseutbud av roere og var av den grunn i sitt vesen en mer

perspektiv kan avtalen i 1294 derimot tolkes som en måte å sikre seg tysk støtte eller nøytralitet foran den store offensiven i 1295. Se Johan Schreiner, *Hanseatene og Norges nedgang*, Oslo 1935:29-35 og Helle 2002:18.

²⁸⁸ Johan Schreiner, "Hærmakt og riksstyre", *HT* 36, 1952-53:99-139.

²⁸⁹ Schreiner 1952-53:104-105.

²⁹⁰ Bagge 1986:145-197.

”demokratisk” form for krigføring enn den landbaserte krigføringen, hvor borger og trent rytteri spilte en viktig rolle. Når leidangen ble foretrukket til krigføring utenfor rikets grenser under Håkon Håkonsson, Eirik Magnusson og Håkon Magnusson, istedenfor for stormennenes profesjonelle krigerfølger, bidro dette ifølge Bagge til delvis bortfall av aristokratiet sin sterke militære maktposisjon fra borgerkrigstiden.²⁹¹

Det foreløpig seneste bidraget i den norske diskusjonen omkring stormennenes militære betydning er en artikkel av Erik Opsahl fra 1992.²⁹² Utgangspunktet for Opsahls artikkel er en sammenligning av den såkalte ”bastardføydalismen” fra siste del av 1200-tallet og første del av 1300-tallet i det engelske riket, med stormennenes posisjon i det norske riket i samme periode. Bastardføydalismen oppstod da Edward I i perioden 1272-1307 hadde et økende behov for militærstyrker. Det ble da vanlig at kongen inngikk avtaler med stormenn som skulle kontrahere soldater mot betaling. En følge av systemet var at disse stormennene fikk en sterk maktposisjon utenfor kongemaktens kontroll. Stormannsflokkene kunne dermed uavhengig av kongemakten, gjennom plyndring og terror, tvinge ressurser ut fra den øvrige befolkningen. For norske forhold er Opsahls utgangspunkt en skipan fra Magnus Eriksson i 1332, hvor en rekke stormenn blir anklaget for å knytte til seg tilhengere i strid med Hirdloven. Disse forholdt seg kun til sine stormenn og bedrev plyndring av befolkningen.²⁹³ De videre konfliktene på 1330-tallet viser at det fantes stormenn som hadde både vilje og ressurser til å bruke maktmidler mot kongen.²⁹⁴ Disse maktmidlene besto i stor grad av menn som utførte militærtjeneste mot betaling og beskyttelse fra stormennenes side. Den militære organiseringen i det norske riket på 1300-tallet hadde dermed, ifølge Opsahl, mange likhetstrekk med den komplekse situasjonen under borgerkrigstiden.²⁹⁵

Et sentralt diskusjonstema i norsk historiografi er opprettelsen av en norsk elitehær i 1273 som skulle bestå av lendmenn, veitslemenn og sysselmenn som tjente kongen med styrker tre måneder per år. Antallet skulle avpasses størrelsen på veitslene og er antatt å ha bestått av ca. 1200 mann.²⁹⁶ Ifølge Schreiner var denne ”lenshæren” tenkt helt eller delvis som en erstatning for leidangutbudet, men nyordningen ble aldri realisert. Bagge derimot

²⁹¹ Bagge 1986:195.

²⁹² Erik Opsahl, ”Bastard Feudalism or Sub-vassality in Medieval Norway?”, *Collegium Mediaevale* 1991/92:177-214. Temaet er også tatt opp av Ersland som i hovedsak slutter seg til Opsahls analyser. Ersland 2000:76-81.

²⁹³ Opsahl 1991/92:180 og *RN* IV nr. 912.

²⁹⁴ Opsahl 1991/92:182-83.

²⁹⁵ Opsahl 1991/92:185.

²⁹⁶ Elitehæren omtales i Hirdloven men nevnes deretter ikke før i Håkon Magnussons store rettarbot fra 1308. Se *DN* XI nr. 6 og *RN* III nr.496; *Hirdloven* 2000:kapittel 36; Schreiner 1952-53:114-116; Bagge 1986:174-175; Opsahl 1991/92:198-206; Andreas Holmsen, *Nye studier i gammel historie*, Oslo 1976:165.

mener at hærstyrken sannsynligvis har eksistert, og at det må ha dreid seg om en omorganisering av de stormannskontrollerte krigerfølgene fra borgerkrigstiden. Fordi det var snakk om en omorganisering, og ikke en nyskaping, forklarer dette hvorfor hærstyrken ikke senere er blitt spesifikt nevnt i forbindelse med krigføring.²⁹⁷ Opsahl har bygd ut Bagges resonnement og ser på opprettelsen av elitehæren som en parallell til opprettelsen av lignende styrker i naborikene.²⁹⁸ Ifølge Opsahl ble denne hæren bemannet av sjiktet mellom det egentlige aristokrati og bondeallmuen. Dette sjiktet av ”bondekakser”, som man finner i de fleste før-industrielle samfunn, hadde lenge utgjort de ledende menn i den sjøbaserte leidangen, og ordningen baserte seg dermed på den eksisterende sosiale struktur. Opsahls undersøkelse viser at norske stormenn på 1300-tallet disponerte militære styrker som av og til ble brukt i samarbeid med kongemakten og av og til mot kongemakten. Bagges og Opsahls analyser av elitehæren fra 1273 indikerer også at stormenn og det øvre sjikt av bondebefolkningen kan ha vært mer sentrale i perioden 1286-1319 enn det som tidligere har vært vanlig å anta blant norske historikere.²⁹⁹

Som en innledning til videre drøfting av denne tematikken er de følgende sidene en gjennomgang av stormannen Alv Erlingssons militære virksomhet på midten av 1280-tallet.³⁰⁰ Alv Erlingsson var i slekt med den norske kongefamilien og arvet ved farens død i 1283 forleningen Borgarsyssel.³⁰¹ I årene forut for mordet på Erik Klipping drev Alv Erlingsson utstrakt plyndringsvirksomhet mot den danske kysten og mot tyske skip. I konfliktene med den danske kongemakten og de tyske byene tidligere på 1280-tallet utmerket han seg som en dristig sjøkriger. Sitt hovedsete hadde han i Sarpsborg og på den vesle øyen Isegran ved Glommas utløp, hvor han anla en borg.³⁰² Herfra utrustet han våren 1284 skip som den følgende tiden kapret tyske, frisiske og danske skip og herjet den danske kysten. Samtidens

²⁹⁷ Bagge 1986:175-176.

²⁹⁸ Jyske lov fra 1241 ga kongens menn, hertuger, grever og biskoper i det danske riket lov til å ha egne hirdstyrker. I det svenske riket ble det ca. 1280 (Alsnö Stadga) bestemt at stormenn mot skattefritak skulle gjøre krigstjeneste til hest.

²⁹⁹ Nyere internasjonal forskning viser at bondebefolkningen var stratifisert. I forbindelse med dette har Opsahl påpekt at den vanlige bruken av bondebegrepet i nordisk sammenheng er så generell og lite nyansert at det kan skygge for forståelse. Opsahl 1991/91:202.

³⁰⁰ Alv Erlingsson er en av de mest særpregede og senere myteomspunnede personer i norsk middelalderhistorie. Se *Norsk Biografisk leksikon*, I, Kristiania 1923-1987:112-114 og Anne Eriksen, ”Mindre-Alv Erlingsson. Historie, sagn og andre fortellinger”, i Arne Bugge Amundsen, Bjarne Hodne og Ane Ohrvik (red.) *Sagnomsust. Fortelling og virkelighet*, Oslo 2002:147-166.

³⁰¹ Alv Erlingsson hørte til den gamle slekten Tornberg på Ringerike. Faren Erling Alvsson var Skule Bårdssons søstersønn og dermed beslektet med kongehuset. I Håkon Håkonssons siste tid og gjennom hele Magnus Lagabøtes regjeringstid hørte Alvs far til de mest fremtredende lensmennene i det norske riket.

³⁰² På 1700-tallet ble det bygget en ny festning på Isegran ved dagens Fredrikstad. Det finnes derfor ingen arkeologiske spor etter Alv Erlingsson festning. Ekroll 1997:145.

omtale av Alv Erlingsson viser at han må ha vært både dyktig og heldig i denne virksomheten.³⁰³

Alv Erlingssons forhold og tilknytning til den norske kongefamilien har vært et omdiskutert tema blant norske historikere. Handlet han på vegne av den norske kongen, eller var han en krigsglad stormann som visste å utnytte de urolige tidene til egen fordel? Det mest utbredte synspunktet har vært at han stod under enkedronning Ingeborgs spesielle beskyttelse, og at han i hvert fall til en viss grad handlet på vegne av eller i forståelse med enkedronningen. Ifølge P. A. Munch må Alv ha hatt ”noget raskt og uforfærde i sit Væsen, der behagede den mandige Dronning”.³⁰⁴ Kåre Lunden formulerer seg på noenlunde samme måte: ”Ingeborg synes å ha vært en kvinne for å prege toppolitikken etter mannens død. Det er påtagelig at det nå endelig skulle settes fart i sakene, både om farsarven og om de grådige norske biskopene. Til dette formål passet den kjekke herr Alv ulike bedre enn den spake Magnus Lagabøte”.³⁰⁵ Argumentene for dette har vært at Alv i Ingeborgs levetid tilsynelatende hadde frie tøyler, og at han i 1285 ble gjort til jarl med rett til å ha egen hird.³⁰⁶

I årene frem mot 1287 kom den driftige Alv uansett til å bekle flere sentrale roller i stridighetene. Etter suksessen i danske farvann i 1284 var han også året etter på sjøen med en ny flåte og herjet de danske kyster enda mer enn året før. Horsens og Kalundborg ble plyndret, og Alv truet København, hvor en flåte med 30 store og sterkt bevæpnede tyske kogger skal ha tvunget ham til å trekke seg tilbake.³⁰⁷ I en av middelaldervisene om Alv fortelles det også at han ved list lokket ni skip fra Rostock i et bakhold, og at han deretter erobret skipene og seilte dem til det norske riket.³⁰⁸ Som vi har sett i gjennomgangen av de dansk-norske stridighetene på 1280- og 1290-tallet, finnes det ingenting i kildematerialet som tyder på at fartøyer fra de krigførende parter kjempet mot hverandre til sjøs. Dette er i tråd med krigføringen ellers i Europa, hvor rene sjøslag var en sjelden foreteelse.³⁰⁹ Skildringen av Alvs kamp mot rostockerne er derfor den eneste skildringen fra denne perioden som i hvert fall har elementer av det vi forbinder med et sjøslag. Det er imidlertid verdt å merke seg at

³⁰³ I de mange visene og sagnene omtales Alv dels med beundring, dels med skrekk. Ifølge flere av disse visene brakte han skrekk og fordervelse over så vel tyske som danske skip, og på den danske kyst: ”Der gråter enker, og der gråter børn / dem haver gjort fattig den skadelige ørn / Kjerner I Alv?” Knud Lyne Rahbek og Rasmus Nyerup, *Udvalgte danske Viser fra Middelalderen*, II, København 1812.

³⁰⁴ Munch 1859:119.

³⁰⁵ Lunden 1976:438.

³⁰⁶ *Isl. Ann.*:196. Knut Helle har nylig betvilt Alvs nære tilknytningen til enkedronningen, men uten å tilføre debatten særlig nye momenter. Helle 2002:17.

³⁰⁷ ”Sørøveren Alv fra Norge plyndrede Horsens og Kalundborg, men da Købmændene fra Venden kom til med 30 store Kogger eller flere og en betydelig Krigsstyrke, sejlede han hjem til Norge med det Bytte, han havde ranet”. Referert fra årboken til domkirken i Lund, Se Jørgensen 1928:4.

³⁰⁸ Lyne Rahbek og Nyerup 1812:212.

³⁰⁹ Rose 2002:61-68.

skipene ble erobret og ikke senket, noe som også stemmer godt med det bildet som blir gitt av middelalderens krigføring til sjøs i nyere internasjonal forskning.³¹⁰ Skal vi lete etter mer moderne paralleller til middelalderens krigføring til sjøs, er det derfor trolig bedre å bruke 1800-tallets kapervirksomhet enn regulære sjøslag fra for eksempel andre verdenskrig, hvor målsettingen som regel var å senke, og ikke erobre, motstandernes flåtestyrker.³¹¹ Tross Alv Erlingssons spektakulære enkeltseirer var det likevel de ressurssterke tyske byene som til slutt vant krigen. Nye flåtestyrker bestående av store kogger ble lagt ved Öresund og stoppet tilførselen av korn, brød og øl til det norske riket. Da dette skjedde på vinteren, må det ha ført til stor matmangel, og forlik ble endelig inngått i Kalmar høsten 1285.³¹²

Alv Erlingsson hadde gjennom sin piratvirksomhet skaffet seg en militær spisskompetanse som den norske kongefamilien i de videre hendelsene visste å benytte seg av. Han kom derfor til å stå sentralt også det følgende året, men da i rollen som kongelig diplomat og krigskontraktør. I 1286 ga kong Eirik Magnusson Alv fullmakt til på sine vegne å oppta et lån på to tusen mark sterling fra den engelske kong Edward.³¹³ I møtet med Alv mottok den engelske kongen et brev hvor kong Eirik ba om engelske leiesoldater for å hevne drapet på sin morfar kong Erik Plovpenning.³¹⁴ Lånesummen skulle benyttes til å rekruttere leiesoldater til kommende krigføring mot det danske riket. Eirik Magnussons forespørsel ble møtt med stor velvilje fra den engelske kongen. Fra Paris skrev han brev til sin stedfortreder i England, hvor han med avsky fortalte om den skjendige forbrytelsen som var blitt begått mot den danske kongen og morfaren til ”den utmerkede fyrste, vår nabo og kjære venn kong Eirik”.³¹⁵

I brevet uttrykker kong Edward sjokk over å høre om mordet på Erik Plovpenning. For den moderne leser virker det utrolig at den engelske kongen ikke skulle vite at mordet på den danske kongen Erik Plovpenning hadde funnet sted hele 36 år tidligere. En mer nærliggende forklaring er trolig å se Edwards reaksjon på brodermordet som et uttrykk for den kraft som særlig skjendige handlinger kunne fordømmes med i tidens politiske retorikk. At mordet på Erik Plovpenning var en 36 år gammel forbrytelse spilte tilsynelatende liten rolle. En parallell til dette er den danske kong Erik Menved, som helt frem til sin død i 1319 benyttet enhver

³¹⁰ Felipe Fernández-Armesto, ”Naval Warfare after the Viking Age”, i Maurice Keen (ed.), *Medieval Warfare*, Oxford 1999:238.

³¹¹ Kapervirksomhet kjenner vi fra 1700 og 1800-tallet, og i Norge i første rekke fra tidsrommet 1807-09. Se *Aschehoug og Gyldendal Store Norske Leksikon*, bind 6, Oslo 1979:662-663. Se også S. Jenks; *England, die Hanse und Preussen: Handel und Diplomatie 1377-1471*, Köln 1992, hvor nettopp kaperbegrepet blir brukt til å beskrive middelalderens krigføring til sjøs.

³¹² RN II nr. 399.

³¹³ DN XIX nr. 318 og RN II, nr. 418.

³¹⁴ Et slikt brev er ikke bevart, men må ha eksistert da det blir referert til innholdet i svaret fra den engelske kongen. Se RN II nr. 419.

³¹⁵ DN XIX nr. 321.

anledning til å svarte de fredløse stormennene som var dømt for mordet på hans far. I kong Edwards tilfelle ble den retoriske fordømmelsen også fulgt av handling, da en harmful Edward lovet å hjelpe Eirik Magnusson til å få sin rettmessige hevn. På den engelske kongens forordning fikk alle riddere og andre som ønsket å bli med Alv Erlingsson tillatelse til å gå i den norske kongens tjeneste.

Hensikten med å rekruttere de engelske leiesoldatene var trolig todelt. Å få sin rett på den enorme arven etter Erik Plovpenning var fremdeles viktig, men gjennom kong Eirik og hertug Håkons arvelige tilknytning til den danske kongeslekten så de norske fyrstene også en mulighet til å sikre seg ytterligere innflytelse i et dansk rike preget av indre strid. ”Hevnen” for drapet på Erik Plovpenning var derfor fra norsk side mer rettet mot Erik Klipping og enke-dronning Agnes enn mot de egentlig ansvarlige, nemlig brodermorderen Abels etterkommere i Sør-Jylland. Offisielt skulle de profesjonelle krigerne hjelpe til med å hevne Eiriks morfars morder, men reelt var de trolig ment å brukes mot det sittende regimet i det danske riket. At disse krigsforberedelsene skjedde i månedene før mordet på den danske kongen er interessant. Det betyr nemlig at det ville være store muligheter for større krigshandlinger mot dansk territorium selv uten mordet på Erik Klipping. En mer vidtgående tolkning av Eirik Magnussons styrkeoppbygging rett forut for mordet i Finderup vil være å se dette som en indikasjon på at den norske kongemakten også hadde kjennskap til, og kanskje også var involvert i, drapsplanene mot Erik Klipping. En slik mulig innblanding er blitt drøftet både av P. A. Munch og av den danske historikeren Kai Hørby. Mens Hørby anser en norsk innblanding som overveiende sannsynlig, avviser Munch dette på grunnlag av den norske kongens moral: ”. . . saa synes dog den norske konges Character at have været alt for aaben og hæderlig til at han skulde have villet besudle sig med Deelagtighed i et saa skjendig Forehavende”.³¹⁶

Et militært teknisk spørsmål som Alv Erlingssons ekspedisjon til England også reiser, er hvordan den norske kongemakten hadde tenkt å bruke de engelske leiesoldatene, og hvorvidt og hvordan de i så fall ble brukt. Leiesoldater var en sentral komponent i europeisk krigføring, men har til nå vært et relativt lite påaktet tema i nordisk historieforskning. At nordmenn tjenestegjorde militært i utlandet hadde røtter tilbake til vikingtiden, og Harald Hardrådes væringstyrke i Konstantinopel er bare ett av flere kjente eksempler på norske leiesoldater i utenlandsk tjeneste.³¹⁷ Kildene gir imidlertid få opplysninger om hva som skjedde med Alv

³¹⁶ Hørby 1992:150-151 og Munch 1859:134-135.

³¹⁷ Første gang vi vet at vervede soldater var i bruk i Norden var i slaget ved Fotevik i Sverige i 1134, hvor 300 tyske riddere deltok. I Sverres saga finner vi det første sikre kildebelegget for bruk av leiesoldater på norsk jord:

Erlingssons leiesoldater etter at de var hyret inn i 1286. I islandske annaler fortelles det at Alv brakte med seg ”Fiportungar” til Norge.³¹⁸ Dette kan tolkes som sjøfolk og krigere fra de kongelige krigshavnene i det sørlige England. Munch har gjettet på at de vervede troppestyrkene ble plassert i Sarpsborg, på Valdisholmen eller på den nyanlagte sjøborgen på Isegran ved Glommas utløp. Ifølge *Árna Saga Biskups* hadde Alv Erlingsson blitt utnevnt til jarl julen 1285 med ansvar for å ”verne Norges rike”.³¹⁹ Ifølge *Hirdskråen* kunne en jarl, i likhet med konge og hertug, ha sin egen hird. Det er derfor ikke urimelig at Alv kunne disponere leietroppene slik han selv fant det mest hensiktsmessig. At Alv skulle ha plassert de engelske leietroppene på sine private, militære støttepunkter passer også godt med hans tidligere selvstendige handlingsmønstre. I tillegg var hans befestninger gunstig plassert i forhold til en offensiv mot dansk territorium.

Etter denne tid er kildene tause omkring de engelske leiesoldatene. En mulig tolkning av dette er at de returnerte til England etter at det ble klart at noen stor offensiv mot det danske riket ikke ville bli realisert med det første. En annen mulighet er å gi leiesoldatene en rolle i den dramatiske situasjonen som oppstod etter dronning Ingeborgs død i mars 1287. Dronningens død betydde at kong Eirik og hans yngre bror hertug Håkon endelig ble den norske kongefamiliens reelle overhoder. Vi kan derfor anta at Alv Erlingssons påfølgende angrep på hertug Håkons viktigste maktsenter, Oslo, skyldtes at Alv nå hadde mistet sin høye beskytterinne. Ifølge Munch bestyrte Alv fra sin maktbase i Borgarsyssel også dronningens personlige ”livgeding”, som var samtidens betegnelse på det underhold som ble tillagt en dronning til standsmessig forsørgelse etter ektefellens død.³²⁰ Dette underholdet, som også inkluderte dronningens morgengave, hadde form av jordegods som var plassert i Alv Erlingssons område. At hertug Håkon etter morens død ville forsøke å tilegne seg disse besittelsene virker sannsynlig. I tillegg kan det tenkes at Håkon også kan ha ønsket å frata Alv Erlingsson hans øvrige maktbesittelser.

”Sommeren før hadde kong Johan av England sendt kong Sverre hundre hærmenn av dem som kalles ribbalder. De var så raske til beins som hjorter; de var også førsteklasses bueskyttere og overlagt djerne, og de sparte seg ikke når de kunne gjøre stygge ting”. Ifølge sagaen kom leiesoldatene fra England, noe som også bekreftes i et engelsk regnskapsnotat fra tiden rundt år 1200. Ifølge dette dokumentet sendte Johan i første omgang elleve fotfolk og en rytter. Deretter dekket han utgiftene til 77 walisiske fotfolk med syv constabularii og fire ridende bueskyttere. Benevnelsen constabularii kan bety alt fra administratorer på høyt nivå til lavere befalingsmenn. I dette tilfellet var det trolig snakk om ledere for mindre militæravdelinger. Se Eric Christiansen, *The Works of Sven Aggesen. Twelfth-Century Danish Historian*, London 1992:133 *Sverres saga* 1979:kap. 174:256 og *DN* XIX nr. 75-76, *RN* I nr. 284.

³¹⁸ *Isl. Ann.*:337.

³¹⁹ *Árna Saga Biskups* 1972:136. Se *KLNM* 1:251 og *Norsk Biografisk leksikon*, bind 1:234-237. Opplysningen om utnevnelsen bekreftes i brevet fra den engelske kongen av 22.06 1286, hvor Alv omtales som ”jarl av Sarpsborg”. *DN* XIX nr. 321 og *RN* II nr. 425. Om jarlembetet, se *KLNM* 7:559-564 og *Hirdloven* 2000:78-87.

³²⁰ Munch 1859:136-37. Se også *KLNM* 10:639.

Selv om vi ikke kjenner detaljene, er det uansett grunn til å tro at dronningens død endret den egenrådige jarlens forhold til den norske kongefamilien, og at denne endringen slo ut i Alvs disfavør. Kort tid etter dronningens død angrep Alv Oslo. Ifølge islandske annaler for året 1287 ble byen brent og høvedsmannen (*castellanus*) på Oslo slott, Hallkjell Ogmundsson Krøkedans, ble fanget og senere drept på Alvs borg Isegran.³²¹ Munch antar derfor at angrepet på Oslo også startet fra Isegran ved en dristig seilas inn i Oslofjorden.³²² For Munch er det innlysende at de engelske styrkene ble brukt under angrepet: ”Alv har da uden Tvivl benyttet sig af de Lejetropper han Aaret forud havde bragt fra England”.³²³

Ersland hevder derimot at de engelske leiesoldatene hele tiden var under den norske kongemaktens kontroll, og at de med sin militærkyndighet spilte en viktig rolle som garnisonsmannskap på norske borger til langt ut på 1290-tallet.³²⁴ Selv om dette er tenkelig, er det etter min mening en mindre nærliggende tolkning enn Munchs forslag. Selv om det egentlig var den norske kongemakten som finansierte deres opphold i det norske riket, var det Alv Erlingsson som hadde rekruttert dem, fremskaffet lånesummen og gjerne også vært den som utbetalte soldatenes lønn. Da som nå fulgte lojaliteten hos leiesoldater pengene, og slik sett hadde de nok ingen skrupler med å delta i en militær aksjon som riktignok var rettet mot andre enn det som først var tenkt. Muligheten for å vinne krigsbytte ved et angrep på en av rikets største byer ville normalt sett også virke mer forlokkende enn å returnere tomhendt tilbake til England. At leiesoldater ved lediggang kunne skape store problemer for sine opprinnelige oppdragsgivere hadde lenge vært vanlig ellers i Europa. Vi kan derfor anta at dersom leiestyrkene fremdeles var i landet ville det være naturlig, ut fra vanlig praksis ellers i Europa, at leiesoldater deltok i et slikt angrep. Selv om Alvs styrker etter hvert ble slått ned, var hans første angrep på Oslo tydeligvis en suksess. Dette er en indikasjon på at drevne og erfarne mannskaper var involvert i angrepet. Stridighetene mellom Alv Erlingsson og hertug Håkon fant etter hvert sin slutt.³²⁵ Av Alv Erlingssons styrker skal 260 mann ha blitt drept, og Alv Erlingsson selv måtte flykte til det svenske riket, hvor han ifølge svenske kilder ved ankomsten skal ha underkastet seg den svenske kong Magnus.³²⁶

³²¹ *Isl. Ann.*:260, 337.

³²² Munch spekulerer også i om dette angrepet fra sjøsiden var foranledningen til byggingen av festningen på Akersneset, hvorfra det ville være lettere både å oppdage og å forsvare seg mot angrep enn det var fra befestningene inne i selve byen. Munch 1859:138.

³²³ Munch 1859:137.

³²⁴ Ersland 2000:100.

³²⁵ I et brev fra hertug Håkon til Lübeck datert 19.08 1287 henviser Håkon til stridighetene med Alv Erlingsson på en måte som viser at kampene i hvert fall må ha vært avsluttet innen denne tid. Se RN II nr. 472.

³²⁶ *Annales Sigtunensis*, Göte Paulsson, *Annales Suecici Medii Aevi*, Lund 1974:264 og 360. Se også Munch 1859:139.

På samme tid hadde svenske stormenn i opposisjon til den svenske kongefamilien søkt tilflukt ved det norske hoffet, hvor de snart fikk selskap av de fredløse danske stormennene. At Alv Erlingsson søkte og fikk tilflukt i Sverige er dermed ett uttrykk for de tette forbindelsene mellom ulike maktgrupperinger i de tre nordiske rikene på slutten av 1200-tallet. Det finnes også bevart et brev fra Magnus Ladulås, som indikerer at den svenske kongen på forhånd var kjent med Alvs opprørsplaner. I brevet roser kong Magnus den norske jarlen for hans bragder men samtidig ber han ham være forsiktig i sine videre ”anslag”, og ikke foreta seg noe som han ikke er sikker på å lykkes med.³²⁷ Det er usikkert hva brevet siktet til, men det kan være nærliggende, slik både Munch og Edvard Bull d.e. har gjort, å se det i sammenheng med Alvs kommende opprør mot hertug Håkon. I en situasjon hvor den norske kongemakten var på offensiven mot et dansk rike splittet av indre strid, kan det ut fra et svensk ønske om å bevare maktbalansen i Norden, tenkes at Magnus Ladulås så positivt på Alvs opprørsplaner, som fort ville kunne skape store problemer for den norske kongefamilien. I 1290, da krigføringen mellom den danske kongemakt og den norske kongemakt var på sitt mest intense, gjorde Alv med en egen krigsflåte et kort men oppsiktsvekkende ”comeback”. Hellet hadde nå imidlertid forlatt den dristige sjøkrigeren, og han endte sine dager på steile og hjul.³²⁸ At han hadde vært i stand til nok en gang å utruste en egen flåtestyrke var imidlertid et tegn på at han må ha hatt sterke støttespillere også på svensk område.

Alv Erlingssons forhold til den norske kongemakten var uklart og vekslende og gikk fra 1286 til 1287 fra det tilsynelatende næreste tillitsforhold til åpen og blodig strid. Et viktig trekk ved tidens politiske kultur, som understrekes ved Alv Erlingssons virke, er at maktforholdene mellom kongemakt og øvrige stormenn var uklare. Det er ellers vanskelig å tenke seg at en mer eller mindre privat aktør i lange perioder av 1284 og 1285 kunne dominere det dansk-norske farvannet. Sjøstyrker kunne bli benyttet til krig i en periode for så å bli brukt til andre gjøremål i andre perioder, og det var heller ikke noen selvfølge at skip involvert i større stridigheter handlet på et klart mandat fra et politisk lederskap. Skillet mellom ren pirat-

³²⁷ Brevet finnes i utdrag i historikeren Absalon Pedersøn Beyers (1528-75) arbeid *Om Norgis Rige, To norske historisk-topografiske skrifter fra 1600-tallet*, Oslo 1968:18-19. Brevet omtales også hos Munch 1859:139, i Edvard Bull d. e. sin artikkel i *Norsk Biografisk leksikon*, I, Kristiania 1923-1987:112-114 og i *RN* II nr. 479. *RN* tror brevet er skrevet i første del av 1287.

³²⁸ Henrettelsen refereres i *Isl. ann.*:384, samt i flere danske og svenske annaler. Se årboken for domkirken i Lund:7 og årboken for Ribe kloster:34 (hvor Alv blir omtalt som den ”beryktede norske sjørøver”). Begge de siste henvisningene er hentet fra Jørgensen 1928. I en av middelaldervisene om Alv får vi imidlertid en detaljert og livfull beskrivelse av hans fengsling og henrettelse. I denne skildringen blir den dristige krigerens endeligt fremstilt like dramatisk og eventyrlig som hans øvrige livsløp. Forkledd som messedreng skal Alv ha gått i land på den danske kyst hvor han imidlertid ble gjenkjent og sveket av en tidligere skolekamerat (!). Deretter ble han ført frem til dronning Agnes som han fornærmet på det groveste hvorpå hun beordret han henrettet på steile og hjul. Se Lyne Rahbek 1812:215-219.

virksomhet og krigføring var uklart, og en person kunne være en respektert militær leder på et punkt i sin karriere og drive sjørøvervirksomhet i en annen. Grensen mellom sjøkrig og piratvirksomhet var dermed flytende, og det som i dag ville blitt beskrevet som piratvirksomhet kan i middelalderen ha vært en del av det Rose kaller ”low level naval warfare”.³²⁹ Stormannen Alv Erlingsson hadde kanskje en spesiell karriere i norsk sammenheng, men i en europeisk kontekst må hans virksomhet altså betraktes som et relativt vanlig uttrykk for tidens politiske og militære realiteter.

Mye av den statscentrerte forskningen har, som Gerd Althoff har påpekt, identifisert kongemakten med staten, og fokuset i militære spørsmål har derfor ofte vært på kongens ledende rolle. Dette er blitt forsterket av periodens normative kilder, som i sterk grad fremhever kongens suverene maktgrunnlag og dermed tilnærmede voldsmonopol. Det er trolig riktig å anta at disse normative kildene til en viss grad reflekterer samfunnsmessige realiteter, og at vi i alle de tre nordiske rikene i siste del av 1200-tallet får kongedømmer som står sterkere institusjonelt, og som er ideologisk mer opphøyd, enn i perioden forut.³³⁰ Det er liten grunn til å tvile på at ideologien om det opphøyde kongedømmet var en realitet i periodens politiske kultur. Ifølge Geoffrey Koziol vil makt innenfor ethvert politisk system være legitimert med referanser til en eller annen form for ideologi som rettferdiggjør maktens fordeling blant individer og grupper. I middelalderen ble Gud betraktet som kongen i himmelen, og på jorden var kongen Guds utvalgte representant. Ideologien om det guddommelige kongedømmet betydde derfor at det guddommelige ikke bare ga legitimitet til det jordiske kongedømmet men at den guddommelige orden også ble en modell for det jordiske kongedømmet.³³¹

Selv om denne ideologien ble støttet opp av geistlig og verdslig aristokrati, var kongemaktens reelle maktutøvelse i høy grad avhengig av samarbeid med aristokratiet.³³² Riktignok finnes det ingen eksempler på at aristokratiet i det norske riket opptrådte som én samlet gruppe med en felles politisk målsetting under krigføringen 1286-1295. Som *enkeltaktører* deltok derimot både verdslige og geistlige stormenn i rikt monn. Dette kunne skje enkeltvis, som i tilfellet Alv Erlingsson, eller som medlemmer av nettverk innad og på tvers av landegrensene, slik tilfellet var med de fredløse danske stormennene. I begge tilfeller spilte disse stormennene, alene eller i en mer eller mindre avklart form for samarbeid med fyrstene,

³²⁹ Rose 2002:1,43,72-73,83-85.

³³⁰ I Kongespeilet er aristokratiet ikke lengre kongens allierte, men kongens underordnede. Sverre Bagge, ”Ideologies and mentalities” i *Cambridge History of Scandinavia* 2003:469-473. 1986:172.

³³¹ Koziol 1992:23 og 77. Se også hirdloven hvor kongen dels blir fremstilt som fremst blant likemenn, dels som konge av Guds nåde. *Hirdloven* 2000:kap 2:66-69.

³³² Koziol 1992:118, 171 og 313.

sentrale roller i tidens krigføring. Dette kommer også til uttrykk i bestemmelsene angående militærreformen fra 1273, hvor det heter at kongen i *samråd* med stormennene skal treffe beslutning om krigføring innen- og utenlands.³³³

Den omdiskuterte hærstyrken fra 1273 er ikke spesifikt omtalt i forbindelse med krigshandlinger. Det finnes likevel anledninger hvor styrkene *kan* ha blitt brukt. Det er for eksempel rimelig å anta at styrkene kan ha utgjort et viktig element i de dansknorske angrepene mot det danske riket i perioden 1286-1295. Disse sjøbaserte styrkene må ha hatt et sterkt innslag av bønder som roere, men fordi krigshandlingene i hovedsak foregikk på land kan de relativt velutrustede landstyrkene, som blir omtalt i 1273, ha spilt en viktig rolle. Opsahl mener dessuten at disse styrkene før reorganiseringen hadde hatt leder- og elitefunksjoner i leidangen, og i så fall ville det være overraskende om de ikke skulle ha deltatt i de store flåteangrepene på 1280- og 1290-tallet. Ifølge Supphellen besto angrepene på det danske riket av en kombinasjon av bønder og kongens hird. Etter min mening er det imidlertid lite som taler imot at disse kombinasjonsstyrkene også kunne bestå av andre krigerfølger, og spesielt gjelder dette i forbindelsen med den store offensiven i 1295. Vi vet at hertug Valdemar befant seg i Sør-Jylland med tyske leietropper. Det er derfor ikke usannsynlig at den norske flåten, som gjorde strandhugg i Nord-Jylland, også hadde med seg velutstyrte og stormannslede landstyrker, slik at den danske kongen kunne bli truet fra to kanter. Det er heller ikke usannsynlig at elitestyrken kan ha inngått i ulike former for samarbeid med krigerfølgene til de fredløse danske stormennene, for eksempel som en del av bemanningen på Ragnhildsholmen, Hunehals eller Hjelm.

Det er derfor flere indikasjoner på at profesjonelle militærstyrker spilte en viktig rolle hos alle de krigførende partene i perioden 1286-1295. På norsk side opptrådte disse styrkene trolig i samarbeid med bondeutbudet og det var nettopp ved bruken av slike kombinerte styrker de norske angrepene oppnådde størst suksess. Når leidangen gradvis ble mer og mer en fast skatt, kan dette tolkes som et uttrykk for at bondeutbudet ikke lengre var enerådende som militært virkemiddel, og at deler av de militære ressursene måtte dreies mot mer landbasert krigføring. Selv om at flåtetoktene mot det danske riket 1286-1295 i stor grad må ha vært bemannet av bønder, behøver ikke dette bety at flåteutbudene var bondedominert eller bondeledet. Isteden kan en se for seg et system, mer likt det danske, hvor allmueutbudet fungerte som transportorganisasjon for profesjonelle krigere.³³⁴ Under den norske borgerkrigstiden hadde leidangen i hovedsak vært brukt for å møte fienden i sjøslag. I krigføringen

³³³ *Hirdloven* 2000:kap:31:132-141.

³³⁴ Se delkapittel 2.9.

mot danske kyster og øyer var leidangsflåten i hovedsak brukt som transportmiddel, og krigføringen foregikk i all hovedsak på landjorden. Som Lund har påpekt er leidang et vidt begrep som kan innbefatte mange typer militærstyrker. Selv om normative kilder ofte fremstiller leidangen i en fast form, viser både denne analysen, og ikke minst det rikholdige sagamaterialet, at leidangen var i stadig forandring og stadig ble tilpasset ulike behov.³³⁵

Som vi har sett hentet den norske kongemakten i 1286, med Alv Erlingssons hjelp, inn leiesoldater fra England. Som et ledd i de samme krigsforberedelsene ble det også i 1286 for første gang gjort forsøk på å utby leidang fra Island. I *Árna Saga Biskups* fortelles det at alle håndgange menn på Island samt 40 mann fra hver av de fire fjerdingar ble bedt om å seile til Norge alt samme sommer.³³⁶ Siden 1262/64 hadde Island vært den norske kongens skattland. Det betydde at Island tilhørte den norske kongens myndighetsområde, noe som igjen ga ham rett til å kreve skatt av øyens befolkning.³³⁷ Det kongelige leidangsutbudet møtte imidlertid stor motstand. Selv om flere av den norske kongens nærmeste menn på Island, som herr Ravn Oddsson og biskop Arne Torlaksson, ble lovet stor belønning dersom de hjalp til å drive gjennom det kongelige utbudet, var interessen for å realisere prosjektet laber hos de fleste av kongens islandske støttespillere. Forsøket på leidangsutbud fra Island i 1286 ble dermed en fiasko.

Leidangsutbudet fra Island ble aldri realisert, fordi stormennene på Island ikke støttet opp om initiativet. Ifølge *Árna Saga Biskups* pågikk det også under krigstoktet i 1289 forhandlinger, i forkant og underveis, både om deltakelse, varighet og strategi mellom konge og stormenn. Det tradisjonelle synet på leidangen forutsetter på mange måter et fravær av

³³⁵ I Gulatingsloven heter det at "Kongen skal råda for bod og for bann og for utferdene våre. Me skal ikkje nekta han leidang til landsenden når han har byd ut for di han treng det og til gagn for oss".³³⁵ Her fremgår det at den norske leidangsordningen, i betydningen allment og bondebasert utbud, var en forsvarsordning hvor deltakerne var pliktige til å følge kongen til landsenden, men ikke lengre. Krigshandlingene fra norsk side i 1286-1295 var i hovedsak angrep og plyndringstokt mot danske områder, og var derfor i strid med lovteksten. Dette kan dels være et uttrykk for at den operative leidangen var mer fleksibel enn lovteksten skulle tilsi, dels et uttrykk for at bøndernes funksjon i denne krigføringen mest var som roere, mens profesjonelle styrker tok seg av krigføringen. Et annet uttrykk for samme fleksibilitet finner vi i Håkon Magnussons leidangsutbud fra Trøndelag under striden med hertug Erik i 1309. De lokale stormennene ble bedt om å stille med fem skip med femti mann hver i Viken, mens resten av befolkningen skulle bli igjen og forsvare Trøndelag og Jemtland. *DNI* nr. 121 og *RN III* nr. 572.

³³⁶ *Árna Saga Biskup* 1972:71. Mens henstillingen om help fra den engelske kongen ble begrunnet med et 36 år gammelt mord, ble trusselen om et forestående angrep fra den svenske kongemakten mot Viken brukt som argument overfor islendingene. Magnus Ladulås sitt brev til Alv Erlingsson viser at den svenske kongen ikke ville ha hatt noe imot en svekkelse av den norske kongemakten. Utover dette finnes det imidlertid ingen indikasjoner i kildene på at et svensk angrep mot Viken var nært forstående. Ifølge Munch var det Alv Erlingsson som tok initiativ til dette utbudet. C. O. Munthe mener derimot at det var stormannen og Erik Magnussons nære støttespiller Audun Huggleiksson som initierte forsøket på islandsk leidangsutbud. Dette spørsmålet kan ikke avgjøres med sikkerhet og er av mindre betydning i denne sammenheng. Munch 1859:130, og Munthe 1933:31.

³³⁷ Om "skattland" se *KLNM* 15:446-450. En dr. art. avhandling om skattlandenes stilling i det norske kongedømmet er for tiden under arbeid av Randi B. Wærdahl ved Institutt for historie og klassiske fag, NTNU.

sterke maktgrupperinger utover kongemakten, slik at kongemakten kunne gå direkte til ”folket” og be om leidang. Analysen av de dansknorske stridene 1286-1295 viser at kongemakten var avhengig av samarbeid fra stormennenes side, både før og under militære operasjoner. Fra andre kilder vet vi også at kongemakten på denne tiden ikke hadde monopol på utøvelsen av vold i samfunnet, og at både hertuger, jarler, baroner og biskoper hadde rett til å holde egne styrker.³³⁸ Krigstoktene 1286-1295 var derfor, i hvert fall til en viss grad, trolig mer å regne som et samarbeidsprosjekt, eller en ”joint venture”, hvor leidangutbudet ble realisert ved at stormenn etter avtale med kongen stilte med seg og sine venner og klienter. Det er her nærliggende å trekke en parallell til krigføringen på kontinentet. Der var det vanlig at store enheter innad i hærstyrkene kom fra egne distrikt, og ble ledet av sine egne hertuger eller baroner.³³⁹ Ifølge historikeren John France trengte ikke middelalderens fyrster tillatelse fra det aristokratiske miljø for å gå til krig, men de måtte alltid vurdere når og hvordan de skulle trekke på stormennenes ressurser. Ifølge France er det derfor viktig å se militær makt i sammenheng med politisk makt:

The raising of armies is made to appear a purely mechanistic process and not one, which involved negotiation and discussion in the context of a whole web of political relationships. Between the military potential and military reality lay a political process of immense complexity.³⁴⁰

For å kunne utøve militær makt var et militært potensial i form av mannskap, utstyr og logistikk en forutsetning. For å utløse dette potensialet var det imidlertid også nødvendig å ha en politisk maktbase som man måtte utnytte på skjønnsomt vis. Kildematerialet for perioden 1286-1295 inneholder mange eksempler på at stormenn og grupper av stormenn betakkert seg for å delta i kongelig initierte stridigheter. Militær suksess var dermed ikke bare et spørsmål om militær styrke, men like mye et spørsmål om politisk vilje fra samarbeidspartnerne. Den norske krigføringen 1286-1295 var dermed også et spørsmål om maktforholdene mellom konge og stormenn, og ikke minst et spørsmål om hvorvidt stormennene så det i sin, og sine venner og tilhengeres, interesse å delta. Selv om de større militære konfliktene gjerne var initiert av kongemakten, var en realisering av militære kampanjer i de fleste tilfeller avhengig av verdslige og geistlige stormenns velvilje og interesse. Sommertokter til de rike, men

³³⁸ Se for eksempel de norske bestemmelsene i Hirdloven og Sættargjerden. *Hirdloven* 2000:kap:8:74-77, kap:12:84-87 og *DN IV* nr. 64A, 65A, *RN II* nr. 109 og 181.

³³⁹ Contamine 1984:39.

³⁴⁰ France 2002:70.

politisk ustabile, danske områdene må tydeligvis ha blitt regnet som attraktivt for stormannssjiktet. Krigstoktene sørover ble i hvert fall i denne perioden nesten en årlig foreteelse.

Kap. 5 Alliansepolitikk og krigføring 1302-1314

5.1 Regimeskiftet i det svenske riket 1302-1303

Kong Magnus Ladulås etterlot seg ved sin død i 1290 tre sønner, hvorav den eldste, Birger Magnusson, da var ti år gammel. De ledende menn i det svenske riket besto derfor det følgende tiåret av en stormannskrets med marsken Torgills Knutsson i spissen.³⁴¹ Birger Magnusson hadde allerede i 1284, i en alder av fire år, blitt valgt til ny konge. I 1298 ble han gift med Erik Menveds søster Margrete. Kroningen av Birger skjedde imidlertid først i 1302, samme år som hans yngre brødre Erik og Valdemar fikk len og hertugtitler.³⁴² Mens Torgills Knutssons stormannsstyre i hovedsak hadde rettet sitt fokus mot øst, valgte det nye regimet å vende blikket vestover. Det svenske riket ble dermed for alvor trukket inn i konflikten mellom den danske og den norske kongefamilien.

Resultatet av dette manifesterte seg på et møte i Solberga, ved Göta Älv, 29. september 1302. Ifølge *Islandske Annaler* møttes her kong Håkon Magnusson, kong Birger av Sverige, hertugene Erik og Valdemar, grev Jakob av Nord-Halland, fyrst Witzlav av Rügen, representanter fra Lübeck og flere andre, ikke navngitte, stormenn.³⁴³ På møtet ble det inngått allianse mellom kong Birger og kong Håkon, og i tillegg ble Birgers yngre bror, hertug Erik, forlovet med Håkons ett år gamle datter, Ingeborg.³⁴⁴ Håkon Magnusson hadde tre uker før møtet i Solberga endret arvefølgen slik at ektefødt dattersønn og ektefødt datter ble flyttet høyere opp i arveklassene. Et ekteskap med Ingeborg ville dermed gjøre ekteparets eventuelle sønn til arvtaker til den norske krone. Blant annet ville både Ingeborg selv og ektefødt dattersønn gå foran sønner av Håkons uekte datter Agnes, som var gift med den norske stormannen Havtore Jonsson. I et dynastisk perspektiv ble Ingeborg dermed mer attraktiv, og lovendringen må utvilsomt ses i sammenheng med møtet i Solberga.

I to påfølgende brev lovet kong Birger sin støtte til de fredløse danske stormennenes sak.³⁴⁵ Han lovet videre å mekle overfor Erik Menved og å gi de fredløse og deres etterkommere tilhold i det svenske riket om det skulle bli nødvendig.³⁴⁶ De tette forbindelsene

³⁴¹ *Erikskrönikan* beskriver hvordan kong Magnus Ladulås, før sin død, valgte Torgills Knutsson som formynder for sine sønner. *Ek* vv. 1244-1281.

³⁴² *Ek* vv. 1806-1831 og *DS* III nr. 1367 og 1749.

³⁴³ *Isl. Ann.*:146 og *DN* V nr. 42.

³⁴⁴ *RN* III nr. 53.

³⁴⁵ *DD* 2 rk, V nr. 219-220, *DS* III nr. 1384 og *RN* III nr. 56.

³⁴⁶ Magnus Ladulås og Erik Klipping hadde i 1278 forpliktet seg til ikke å ta imot fredløse fra den andres rike. *DD* 2 rk, III: 322, 323 og Hørby 1977:51. Avtalen ble overholdt i 1288, da den fredløse Arvid Bengtsen ble fanget og henrettet. Når Birger nå tok de fredløse i sin beskyttelse var dette et brudd på avtalen fra 1278.

mellom rikene vedvarte i tiden som fulgte. I desember 1302 møttes Birger og hans hertugbrødre i Västergötland, hvoretter hertug Erik dro til Oslo, der han feiret jul sammen med den norske kongefamilien, de danske fredløse med grev Jakob i spissen, og fyrst Witzlav av Rügen. Den tyske fyrsten hadde tidligere vært en del av formynderstyret for den umyndige Erik Menved. Hans tilstedeværelse under julefeiringen må ses som et uttrykk for de tette båndene mellom Rügen og det norske kongehus som oppsto i forbindelse med giftermålet mellom Håkon og Witzlavs barnebarn, Eufemia, i 1299. Witzlav døde under oppholdet i Oslo og ble gravlagt i Mariakirken³⁴⁷

Etter Magnus Ladulås sin endelige maktovertagelse i 1278 hadde alliansen mellom det svenske kongehus og Christofferlinjen i det danske riket vært stabil. Dobbeltekteskapene i 1296 og 1298 hadde i tillegg medført betydelige formuesfellesskap mellom de to kongehusene.³⁴⁸ At kong Birger nå tok Erik Menveds bitreste fiender i sin beskyttelse var derfor et markant skifte i svensk politikk og betydde at det svenske kongehus kom i samme posisjon overfor de fredløse som det norske kongehus hadde vært i siden 1287.³⁴⁹ Denne nye kursen ble bekreftet på et møte i mars 1303 hvor forbundet ble utvidet til også å gjelde felles opptreden mot Erik Menved, og det ble blant annet avtalt deling av eventuelt krigsbytte.³⁵⁰ Solbergamøtet og den påfølgende alliansen mellom det norske og det svenske kongehus og de danske fredløse er blant de best dokumenterte politiske hendelsene i perioden og i tillegg er både Håkon sin omgjøring av arvefølgen og *Erikskrönikan* sin skildring av julefeiringen i Oslo i 1302 sterke indikasjoner på at det svenske sideskiftet var seriøst ment fra begge sider. Likevel har dette dramatiske skiftet vært vanskelig å forklare. Ikke minst har det gjort seg gjeldende ulike oppfatninger om hvem som var de drivende kreftene bak den svenske nyorienteringen.

Det rådende synet var lenge at den ressurssterke og handlekraftige hertug Erik sto bak.³⁵¹ I en inngående analyse foretok Jerker Rosén i 1939 en omtolkning, hvor han hevdet at hertug Eriks betydning for skiftet i 1302 er overdrevet.³⁵² Ifølge Rosén baserte de tidligere oppfatningene seg i for stor grad på den hertugvennlige skildringen i *Erikskrönikan* og ikke minst, på hertugenes senere sentrale rolle i nordisk politikk. For Rosén var det åpenbart at det var den mangeårige lederen for formynderstyret, marsken Torgills Knutsson, som med sine

³⁴⁷ DS III nr. 1749, 1750 og *Ek* vv. 1832-1941 og RN III nr. 66.

³⁴⁸ Hørby 1977:91.

³⁴⁹ Se delkapittel 3.1.

³⁵⁰ DD 2 rk, V nr. 245 og RN III nr. 74.

³⁵¹ Rosén 1939:26.

³⁵² Rosén 1939:27-30.

sterke bånd til Västergötland var den drivende kraften bak den nye vestvendte politikken.³⁵³ Marskens giftermål i 1303 med grev Jakobs kusine, Hedvig av Ravensberg, markerte marskens lederstilling, men viste også at de nye avtalene var en del av en større allianse med brodd mot Erik Menved. Den danske kongen var på dette tidspunkt involvert i en konflikt med Rostock, og tidspunktet kan ha blitt ansett som gunstig for et fremstøt mot det danske riket.³⁵⁴ Rosén pekte også på at Erik Menveds fiende på dette tidspunkt, Lübeck, var til stede på møtet i 1302, og at grev Jakob kort tid etter befant seg i Lübeck.³⁵⁵ I tillegg var Jens Grand, en av Erik Menveds gamle fiender, i det norske riket i tiden rundt Solbergamøtet.³⁵⁶

Rosén har argumentert overbevisende for at avtalen i 1302 må settes inn i en større sammenheng. Ved fyrst Witzlavs død i Oslo julen 1302 var, for eksempel, kong Håkon, hertug Erik og hertug Valdemar av Sør-Jylland alle blant underskriverne av testamentet.³⁵⁷ Når det i tillegg kan påvises at grev Jakob, erkebiskop Jens Grand og representanter fra Lübeck opphold seg rundt det norske hoff på denne tiden, er det all grunn til å se Solbergaavtalen som et startskudd for en storstilt styrkeoppbygging mot den danske kongen. Ifølge Rosén var alliansebyggingen mellom Erik Menveds nordiske og nordtyske fiender i 1302-1303 en parallell til de senere alliansene i 1306-1307 og 1311-1312. I 1303 reiste grev Jakob til Lübeck, det samme gjorde hertug Valdemar i 1307 og hertug Erik i 1312. Alle reisene til Erik Menveds tyske motstandere skjedde i kjølvannet av allianseinngåelser med brodd mot Erik Menved og Rosén mener alle reisene må ha hatt som mål å skaffe støtte, og kanskje også militærstyrker, fra de nordtyske områdene.³⁵⁸

Spørsmålet er imidlertid om ikke Roséns fokusering på Torgills Knutsson fører til at han i sin argumentasjon begår samme feil som tidligere historikere før ham. Rosén velger nemlig å se helt bort fra den person som, ifølge kildene, ledet den svenske kursendringen, nemlig kong Birger Magnusson. Birger var blitt valgt til konge alt i 1284, men selv ikke etter hans giftermål i 1298 kan det registreres formelle eller politiske endringer i den politiske

³⁵³ ”De ledande krafterna i 1302-1303 års svensk-norska förhandlingar gentemot Danmark ha otvivelaktigt representerast av den halländske greven och den svenske marsken”. Rosén 1939:30.

³⁵⁴ Situasjonen rundt Rostock var komplisert, og involverte både Erik Menved, Nils av Werle og markgrevene av Brandenburg. Se Andersson 1954:17-40 for mer detaljer om dette.

³⁵⁵ Grev Jakob hadde tette forbindelser med Lübeck, og i juli 1303 var han i byen og hentet brud, Hedvig av Ravensberg, til Torgills Knutsson. Ingvor M. Andersson finner her en interessant kobling mellom Lübecks skytsherre, Henrik av Mecklenburg, som på dette tidspunkt arbeidet for å få Erik Menved bort fra de tyske områdene, og grev Jakob, som mer enn noen ville ha Erik Menved fjernet fra den danske trone. Andersson 1954:55-56.

³⁵⁶ *Isl. Ann.*:73, 147 og 199. Et av anklagepunktene mot Jens Grand fra Erik Menveds side, under de pavelige meklingene på 1290-tallet, var for øvrig at Jens Grand skal ha sendt brev til den svenske kongen og svenske stormenn, hvor han oppfordret til motstand mot Erik Menved. Rosén 1939:10.

³⁵⁷ *RN III* nr. 66.

³⁵⁸ Rosén 1939:24.

ledelsen. Birger hadde siden han var ti år gammel vært underlagt Torgills Knutsson, og måten marsken beholdt makten på frem til 1302 indikerer at han må ha vært en sterk personlighet. I tillegg ble Birger ved giftermålet i 1298 knyttet tett opp til Erik Menved, som i kraft av å være konge i det danske riket hadde en dominerende posisjon i Norden. Både i forhold til marsken og i forhold til sin mektige partner i det danske riket må Birger derfor ha hatt en underordnet posisjon. Birgers anonymitet i siste del av 1200-tallet, kombinert med hans stadig svakere stilling fra 1306 og utover, har imidlertid ført til at de fleste historikere, inkludert Rosén, har fraskrevet Birger Magnusson enhver betydning i forbindelse med hendelsene i 1302-1303.

I 1302 greide imidlertid ikke Torgills Knutsson lenger å hindre at Birger kunne tiltre den kongemakt han alt i 1284 var blitt valgt til. Marsken hadde beholdt sin lederstilling på ”overtid”, og presset for å tre til side var trolig økende da også de andre sønnene av Magnus Ladulås, Erik og Valdemar, nå må ha blitt regnet som myndige.³⁵⁹ Den følgende analysen gir derfor grunn til å hevde at Birgers betydning for den politiske kursendringen i 1302 er undervurdert i tidligere forskning. Ut fra et kronologisk perspektiv er det nemlig mer logisk å tilskrive den dramatiske kursendringen i 1302 den nybakte kongen enn Torgills Knutsson. Dersom vestvendingen hadde vært et sterkt ønske fra marskens side, hadde det gitt mer mening å gjennomføre kursendringen på et tidspunkt da han alene satt med makten, istedenfor på et tidspunkt da han måtte konkurrere med tre voksne kongesønner. Isteden hadde altså marsken i hele perioden 1290-1302 valgt å rette det meste av ressursene mot områdene i øst. Torgills Knutsson forsøkte i tiden etter møtet i Solberga på alle måter å sikre sin stilling i det svenske riket. Han knyttet forbindelser med hertugene, med grev Jakob og de fredløse og han krevde garantier for sin sikkerhet av Birger.³⁶⁰ Dette tegner mer et bilde av en person på defensiven som forsøkte å tilpasse seg en ny tid, enn av en leder for en storstilt omstillingsprosess. Møtet i Solberga i 1302 skulle da også vise seg å bety begynnelsen på slutten for Torgills Knutssons maktstilling i det svenske riket.

For Birger derimot kunne møtet i 1302 være den rette anledning å markere selvstendighet, både overfor sine tidligere formyndere og ikke minst overfor sin svoger i det danske riket, kong Erik Menved. Det er i så måte verdt å merke seg at det er Birger, og ikke Torgills Knutsson, som står som utsteder både av de bevarte avtalene fra 1302, og av den

³⁵⁹ Hovedregelen for myndighetsalder i danske, norske og svenske landskapslover var 15 år. Dette kunne imidlertid variere, og Rosén setter Birgers myndighetsdato i forbindelse med giftermålet med Margrete i 1298. Birger var da 18 år. Uansett var Birger i 1302 22 år, Erik 20 og Valdemar neppe særlig mye yngre. *KLNM* 12:35-37 og Rosén 1939:31.

³⁶⁰ Rosén 1939:107. Det er verdt å merke seg at Torgills Knutssons bryllup og forberedelsene til dette, skjedde etter allianseinngåelsen i 1302. Torgills Knutssons forbindelser til de fredløse fra 1303 bør derfor trolig leses som et forsøk på å henge seg på den nye kursen. Giftermålet var for øvrig det tredje i rekken for den svenske marsken. Jansson 1993:216.

fornyede avtalen fra mars 1303. Det er også påfallende at de *Islandske Annaler* ikke nevner Torgills Knutsson blant de tilstedeværende ved møtet i Solberga. Etter å ha ramset opp en rekke navn nevner annalene at det også var andre stormenn til stede. At marsken ikke nevnes med navn, beviser imidlertid ikke at han var fraværende, men det ville være merkelig om han ikke skulle omtales med navn dersom han spilte den ledende rollen på svensk side.

Ut fra innholdet i avtalen fra 1302 kan det virke som om den første målsetting fra svensk side var å gå inn i en meklerrolle mellom det norske kongehus og de danske fredløse på den ene side, og Erik Menved på den andre. Kong Birger hadde fra før nære forbindelser til Erik Menved, og fikk med Solbergaavtalen nære forbindelser også til Håkon og de fredløse. Birger kan derfor ha ansett seg selv som den rette person til å løse den mangeårige konflikten mellom Erik Menved og de fredløse. Ekstra forlokkende må det også ha vært for den unge kongen å vite at hans far, kong Magnus Ladulås, tidligere hadde opptrådt som mekler med stort hell.³⁶¹ Generelt sett var meklerrollen av stor betydning i middelalderens politiske kultur og en dyktig mekler kunne bidra til løsninger slik at politiske aktører kunne inngå kompromisser uten å tape ansikt.³⁶² Meklerrollen bidro dermed til å redusere mengden med ressursødeleggende sammenstøt. Dette medførte at meklerrollen ofte var forbundet med prestisje og innflytelse, og vellykket mekling kunne også bidra til å øke meklerens egen politiske kapital.³⁶³ Ifølge *Islandske Annaler* var utsendinger fra Erik Menved til stede ved oppfølgingsmøtet i mars 1303, og representanter for de danske fredløse var til stede på begge møtene. Noen form for enighet ble imidlertid ikke oppnådd, og den skjerpede brodden mot Erik Menved fra brevene fra 1302 til den fornyede avtalen i 1303, var derfor trolig en følge av mislykkede forhandlinger og feilslått mekling fra Birger Magnussons side. Følgen ble at den svenske kongen definitivt gikk over på Håkons og de fredløses side i konflikten med Erik Menved.³⁶⁴ Vi får dermed en totrinns utvikling hvor Birger etter modell av sin far først forsøkte seg som mekler, og hvor han deretter valgte full konfrontasjon med sin danske svoger. Konflikten mellom Erik Menved og de fredløse hadde vært betent i flere år, og Birger

³⁶¹ I Kalmar ble det 31.10 1285, med Magnus Ladulås som mekler, inngått forlik mellom det norske kongehuset og de vendiske sjøbyene etter en langvarig konflikt. I 1286 oppnevnte Eirik Magnusson og Erik Klipping Magnus Ladulås til dommer i alle fremtidige tvistemål mellom det danske og det norske riket. Også Magnus Ladulås sin far, Birger Jarl, inntok flere ganger på midten av 1200-tallet en meklerrolle i konflikter mellom de danske og norske kongehusene. Det var altså en rolle med tradisjoner innen det svenske kongehus som Birger kan ha forsøkt å knytte seg til i 1302. *DD* 2 rk, III nr. 155 og *RN* II nr. 432. Se også Munch 1859:108-109.

³⁶² Meklerrollens betydning i middelalderens politiske kultur er fremhevet av Cheyette 1970:287-99, og er senere utdypet i flere arbeider, blant annet av Althoff. Se delkapittel 1.4.

³⁶³ Dette gjaldt i høyeste grad Birgers far, kong Magnus Ladulås, men også Erik Menved som ved sin mekling mellom Lübeck og Holstein endte opp som skytsherre for Lübeck i 1307.

³⁶⁴ 16. november 1303 ga Birger Magnusson Lübeck tilgang på fri fart på Neva. Baltikum var et område med sterke danske interesser, og avtalen er derfor nok et eksempel på danskfiendtlig politikk fra Birgers side i dette tidsrommet. *ST*, I nr.155.

var ingen erfaren forhandlingsleder. Det er også lite trolig at Erik Menved så med utelukkende blide øyne på den nye rollen hans svoger og tidligere alliansepartner nå prøvde å innta. Det mislykkede meklingsforsøket, samt skuffelse over sin dominante svogers mangel på velvilje, gjorde derfor Birgers vei inn i en allianse med Håkon og de fredløse kort.³⁶⁵

Fra norsk side representerte den nye alliansen en videreføring av politikken fra perioden 1286-1295. Et nytt element var imidlertid at det nå lyktes å også få den svenske kongemakten med i kampen mot Erik Menved. En annen forskjell var at Håkon Magnusson, etter sin eldre bror Eirik Magnussons død i 1299, nå var blitt enekonge i det norske riket. Håkon var tydelig en mer handlekraftig leder enn Eirik Magnusson. Allerede året etter at han overtok kongemakten var han i danske farvann med leidangsflåte, noe som endte med at våpenstillstanden mellom det danske og det norske riket ble fornyet.³⁶⁶ Fred var imidlertid ikke det Håkon og hans rådgivere primært ønsket, og da muligheten til en allianse med det svenske kongehus oppsto, ble den grepet med begge hender. Håkons endring av tronfølge-loven til fordel for Ingeborg, kun to uker før Solberga, er en klar indikasjon på at det ble satset sterkt på denne nye forbindelsen fra Håkons side. Møtet i Solberga var derfor i hovedsak starten på en nær politisk allianse mellom de to kongene Birger Magnusson og Håkon Magnusson rettet mot Erik Menved.³⁶⁷ Konflikten mellom Birger og hans brødre, Erik og Valdemar, skulle imidlertid komme til å forkludre disse planene, og i den følgende tiden skulle det vise seg at indre samhold var avgjørende for at allianser rettet mot Erik Menveds dominante posisjon i Norden skulle kunne føre frem.

5.2 Striden mellom Birger Magnusson og hans brødre 1304-1306

På et møte i Västergötland 30. april 1304 måtte hertugene Erik og Valdemar forplikte seg til å være lojale mot sin bror, kong Birger Magnusson. I tillegg måtte de love å ikke forlate det svenske riket uten Birgers samtykke. Heller ikke måtte de oppsøke kongen uten først å ha blitt

³⁶⁵ Ifølge Bailey kan meklerrollen i politiske konflikter utføres på flere nivåer. Ytterpunktene er de som opptrer som rene budbringere mellom partene og de som i kraft sin posisjon, sine ressurser eller sin status kan opptre som dommere. Å ha en mekler som ikke er for sterkt assosiert med den ene av partene, vil generelt sett alltid være viktig for at begge parter skal kunne kompromisere uten å tape ansikt. Allerede før forhandlingene startet tok den uerfarne Birger de fredløse i sitt vern, noe som kan ha vært medvirkende til at forhandlingene ikke førte frem. Se delkapittel 1.4 og Bailey 1980:132-141.

³⁶⁶ *Isl. Ann.*:72.

³⁶⁷ Birgers allianse med de fredløse og Håkon var av større samtidig betydning enn hertug Eriks forlovelse med Håkons datter Ingeborg, som først skulle realiseres langt frem i tid. Forlovelsen kan først og fremst ses som naturlig dynastisk besegling av den norsksvenske alliansen. Helle 2002:24.

invitert.³⁶⁸ Samme vår møttes brødrene i Visingsö hvor Birger, ifølge *Erikskrönikan*, rettet nye anklager mot sine to brødre.³⁶⁹ Ifølge kongen hadde hertugene reist bevæpnet gjennom kongens rike i følge med Birgers fiender, og kongens menn var blitt mishandlet av hertug-tilhengere. I tillegg hadde hertugenes riddere i en turnering møtt opp med dobbelt så mange menn som avtalt og opptrådt brutalt overfor kongens riddere. Det siste anklagepunktet var at hertugene hadde eksportert store mengder fleisk, smør og korn ut av riket. Dette var skjedd på tross av kongens ettertrykkelige forbud mot nettopp dette.³⁷⁰

Etter møtet i Visingsö gikk forholdet mellom brødrene over i åpen konflikt, og ifølge *Erikskrönikan* flyktet Erik og Valdemar etter kort tid til Erik Menved i det danske riket.³⁷¹ Her skal hertugene ha fått liten støtte for sin sak, og de dro deretter videre til Håkon Magnusson, hvor de ble lovet både politisk og militær støtte.³⁷² For Håkon Magnusson medførte konflikten mellom de svenske brødrene at alliansen med Birger fikk sitt endelige. Isteden fikk han gjennom Erik og Valdemar nå en mulighet til å drive samme politikk overfor det svenske riket som han i mange år hadde drevet overfor Erik Menved. De svenske hertugene og deres forviste støttespillere kom på sin side i samme posisjon som de danske stormennene hadde vært i siden 1287. Begge grupperingene var nå i eksil i det norske riket, og begge ønsket med den norske kongens hjelp å vinne tilbake sine posisjoner i sitt hjemland.

Mens de internordiske konfliktene i siste del av 1200-tallet hadde sitt sentrum i Båhuslen, Halland og langs den danske kyst, ble fra 1304 også områder i det svenske riket involvert i stridighetene. I stor grad kom krigføringen i 1304-1305 til å handle om kontrollen over Göta Älv og områdene rundt.³⁷³ Konghelle og Ragnhildsholmen ble på nytt sentralt – nå som et hertugkontrollert brohode for angrep rettet østover inn i det svenske riket. For å beskytte mot angrep fra Ragnhildsholmen valgte Birger derfor å anlegge borgen Gullbergshed lengre ned i elven.³⁷⁴ Dette kunne imidlertid ikke hindre at hertugene angrep og satte fyr på Lödöse, den eneste svenske havnen på vestkysten. Deretter trengte hertugene oppover elven og grunnla festningen Dalaborg ved Väneren. Denne befestningen ble ifølge krøniken bygget på kort tid ved hjelp av tvungen arbeidskraft fra bondebefolkningen som måtte arbeide natt og dag. Krigen gikk til å begynne med godt for de norsksvenske styrkene. Høsten 1304 var Lödöse ødelagt, og hertugene kontrollerte begge sider av Göta Älv. Ved årsskiftet 1304-1305

³⁶⁸ Ek vv. 2028-2058 og ST I nr. 156.

³⁶⁹ Ek vv. 2059-2149.

³⁷⁰ Ek vv. 2085-2088.

³⁷¹ Ek vv. 2152-2175.

³⁷² Ek vv. 2217-2251.

³⁷³ Ek vv. 2252-2415.

³⁷⁴ Ved nåværende Göteborg.

gikk imidlertid kong Birger, ved hjelp av danske styrker fra Erik Menved, til motangrep. Både Hunehals og Varberg i Halland ble beleiret av danske styrker, og Dalaborg ved Vänern ble angrepet av Birger Magnussons styrker. Dette førte til en kritisk situasjon for hertugene som på ny oppsøkte Håkon Magnusson hvor de ble utstyrt med nye styrker. Hertugene dro deretter til Dalaborg hvor Birger lå med sine menn. Krigføringen gikk deretter over i forhandlinger som endte i et forlik som ble inngått 15. februar 1305 i Kolsäter.³⁷⁵ Her fikk hertugene tilbake sine posisjoner og besittelser i det svenske riket. Til gjengjeld måtte de love å bistå Birger mot alle fiender, unntatt Håkon Magnusson. De måtte også avstå fra å hjelpe den norske kongen i dennes konflikt med Erik Menved.

Med hertugene og den norske kongen mot seg, hadde Birger Magnusson i 1304 få andre muligheter enn igjen å søke støtte hos sin mektige svoger i det danske riket. Med sine nære kontakter ved det svenske hoff må Erik Menved ha vært godt orientert om den politiske situasjonen i det svenske riket, og sommeren 1304 møttes svogerne Erik Menved og Birger Magnusson på et storslagent hoff i Fagradal.³⁷⁶ På dette møtet ble Birgers sønn Magnus valgt til fremtidig konge, og alliansen mellom Birger og Erik Menved ble gjenopprettet.³⁷⁷ For Birger betydde splittelsen og den påfølgende freden en stopper for muligheten til å bygge en selvstendig nordisk maktbase uavhengig av Erik Menved. For å demme opp for sine brødre, og for å sikre sin sønns dynastiske posisjon, måtte han igjen under den danske kongens vinger.³⁷⁸ For den norske kongen førte krigen til et brudd med Birger, samt en tett kobling til de svenske hertugene. Denne forbindelsen kom til å bli sentral i nordisk politikk de neste to tiårene, og krigen 1304-1305 markerte for alvor de svenske hertugenes inntog som selvstendige maktfaktorer i nordisk politikk. For Erik Menved betydde freden i 1305 på kort sikt at trusselen fra den fiendtlig innstilte alliansen forsvant. Like viktig var gjenopprettelsen av alliansen med det svenske kongehuset, som frem til da hadde spilt en sentral rolle i hans kamp for å sikre seg og sin families dynastiske posisjon i det danske riket.

Årsaken til bruddet mellom Birger og hans brødre i 1304 er ennå ikke fullgodt kartlagt. Den tradisjonelle oppfatningen var lenge at bruddet var en reaksjon fra Birgers side på hertugenes aktive alliansebygging med Håkon Magnusson i det norske riket. Dette stemmer imidlertid dårlig med *Erikskrönikans* opplysninger om at hertugene først forsøkte å hente

³⁷⁵ *STI* nr. 157 og *DD 2 rk*, V, nr. 354.

³⁷⁶ *Ek* vv. 2180-2216. Erik Menved var, som tidligere omtalt, gift med Birgers søster Ingeborg, mens Birger var gift med Erik Menveds søster Margrete. Ifølge krøniken skal det ha vært av hensyn til sin søster Margrete at Erik Menved unnlot å ta imot de svenske hertugene ved sitt hoff. *Ek* vv. 2174-75.

³⁷⁷ *STI* nr. 157.

³⁷⁸ 14. september 1305 anerkjente de svenske hertugene valget av Magnus Birgersson til svensk konge. *DD 2 r*, V nr. 388. Brevet ble den følgende tid oppbevart i Danmark, noe som, ifølge Hørby, viser at den danske konge fra da direkte forvaltet viktige deler av Birger Magnussons interesser. Hørby 1977:109.

støtte hos Erik Menved.³⁷⁹ Den eneste årsaken krøniken gir, utover Birgers anklagepunkter, er at utenlandske menn ønsket at det skulle oppstå ufred i det svenske riket.³⁸⁰ Det er nærliggende å fraskrive et slikt utsagn kildeverdi, fordi krøniken flere steder gjør utlendinger til syndebukker for mye av det som går galt.³⁸¹ Samtidig ville en innblanding fra andre riker passe godt inn i mønsteret for nordisk politikk i denne perioden. Forut for splittelsen i det svenske riket sto de to kongene, Håkon Magnusson og Birger Magnusson, i 1303, i spissen for en allianse som også innbefattet hertugene Erik og Valdemar, de danske fredløse og Lübeck. I denne situasjonen fremstår åpenbart den danske kongen som den utlending med størst interesse av en splittelse i det svenske riket. Erik Menveds angrep på Halland i 1302 viser også at den danske kongen var opptatt av å øve innflytelse i grenseområdene mellom de tre rikene.³⁸² Det er derfor mulig å spekulere på om hertugenes flukt til det danske riket kan ha vært foranlediget av et initiativ fra Erik Menveds side. Faktum er i hvert fall at det var Erik Menved som kom til å profitere mest på splittelsen i det svenske riket. Som følge av krigen 1304-1305 ble den omfattende koalisjonen, som innbefattet flere av hans farligste fiender, sprengt, og den mangeårige alliansen mellom de danske og svenske kongehusene ble gjenopprettet.

En annen følge av krigføringen 1304-1305 var at grev Jakob overlot Nord-Halland, med festningene Hunehals og Varberg, til den norske kongen.³⁸³ Kort tid etter Solbergamøtet i 1302 hadde Erik Menved angrepet Halland, og i 1304 ble både Hunehals og Varberg beleiret av Erik Menveds styrker. Ifølge brevet fra grev Jakob til den norske kongen skjedde overdragelsen fordi greven ikke lengre så seg i stand til å forsvare grevskapet mot Erik Menveds stadige angrep. De ble også opplyst at den danske greven sto i gjeld til Håkon, etter at denne hadde bistått med byggingen av Hunehals og Varberg. Dette skiftet kan ses som et uttrykk for den sterkeste rett, ved at Håkon tilegnet seg Halland på et tidspunkt hvor grev Jakob var i en presset situasjon. Overdragelsen kan imidlertid også ha vært en felles anstrengelse fra Håkon og grev Jakobs side for å trekke området direkte inn under den norske kongens interessesfære, og dermed få det enda lengre vekk fra den danske kongens kontroll.

Ifølge *Erikskrönikan* valgte Håkon Magnusson kort tid etter å overlate grevskapet Nord-Halland til hertug Erik.³⁸⁴ For Rosén representerer de svenske hertugenes overtagelser i Halland i 1305 en endelig detronisering av den sentrale rolle de fredløse stormennene hadde

³⁷⁹ Rosén 1939:60-63.

³⁸⁰ *Ek* vv. 2022-2023.

³⁸¹ *Ek* vv. 958 ff., 998 ff., 998-1093 og 3401-3403.

³⁸² *DD* 2 rk, V nr. 209, *DD* 2 rk, VI nr. 147 og Hørby 1977:107.

³⁸³ *DD* 2 rk, V nr. 356, *DD* 2 rk, V nr. 209, *Isl. Ann.*:146.

³⁸⁴ *Ek* vv. 2394-2415.

spilt i den mellomnordiske politikken siden 1287.³⁸⁵ Fra nå av ble denne rollen fylt av hertugene Erik og Valdemar som, i tillegg til å ha arvet de fredløses besittelser i Halland samt deres nære allianse med den norske kongemakt, også hadde posisjoner og besittelser i det svenske riket. Ifølge Rosén var de fredløse nå politisk fullstendig isolert, og Erik Menved kunne dermed ta sitt etterlengtede oppgjør med sine erkefiender. Rosén bruker Erik Menveds ødeleggelse av festningen Hjelm, som lå på dansk jord men som var kontrollert av de fredløse, som et bevis på dette. Rosén bruker også Erik Menveds inndragelse av de fredløses eiendommer i det danske riket høsten 1306 som argument for det samme.³⁸⁶ Kai Hørby har imidlertid påpekt at all vår informasjon om de svenske hertugenes overtagelse av Hunchals og Varberg i 1305 utelukkende stammer fra *Erikskrönikan*. Ifølge Hørby er det mye som taler for at Nord-Halland forble et uavklart og omstridt område frem til Helsingborgavtalen i 1310, og at de danske stormennene beholdt sin sentrale rolle i nordisk politikk frem til Koldingavtalen i 1314.³⁸⁷ Konflikten mellom hertugene og Birger markerte uansett starten på Erik og Valdemars stadig mer sentrale og selvstendige rolle i den mellomnordiske politikken. Hvorvidt dette skjedde på bekostning av de fredløse stormennene allerede i 1305, eller om det skjedde over et lengre tidsrom er uklart. Spørsmålet har imidlertid betydning for alliansebyggingen mot Erik Menved i 1306-1307, og ikke minst for alliansen mellom Håkon og Erik Menved i 1308-1309. Temaet vil derfor bli fulgt opp i delkapitlene 5.4 og 5.5.

5.3 Oppgjøret med Torgills Knutsson og Håtunaleken

Med freden i Kolsäter opphørte den internordiske krigføringen for en periode. Innad i det svenske riket fortsatte imidlertid maktforholdene å forskyves. Etter regimeskiftet og den politiske kursendringen i 1302 hadde marsken Torgills Knutsson med alle midler forsøkt å sikre sin stilling. Han hadde knyttet forbindelser med hertugene, med grev Jakob og de fredløse, og han hadde krevd garantier for sin stilling av Birger. I Kolsäterfreden i 1305 så han seg også nødt til å kreve garantier for sitt liv fra hertugenes side. Sakte men sikkert hadde marskens gamle maktstilling likevel smuldret bort, og sjette desember 1305 ble han fengslet på gården Lena i Västergötland. I *Erikskrönikan* fremstår hertug Erik som initiativtager, mens kongens og kirkens menn sto for pågripelsen og den påfølgende transporten til Stockholm.³⁸⁸

³⁸⁵ Rosén 1939:68-78.

³⁸⁶ Rosén 1939:77-78 og 122-123.

³⁸⁷ Hørby 1977:118-119.

³⁸⁸ Ek vv. 2432-2539.

Rundt tiende februar 1306 ble Torgills Knutsson halshugget. Han ble først begravd i uvigslet jord på Södermalm, men ble i mai flyttet til Ridrarholmskyrkan.

Kong Magnus Ladulås sitt styre, i perioden 1278-1290, hadde vært preget av en kirkevennlig politikk, og den kirkelige organisasjon opplevde denne perioden en sterk vekst i både omfang og innflytelse. Spesielt gjaldt dette erkebispesetet i Uppsala. I 1281 hadde all kirkeeiendom blitt fritatt for kongelig beskatning, noe som var en stor seier for den kirkelige organisasjon i forhold til både økonomi og selvstyre. Et annet uttrykk for det tette forholdet mellom konge og kirke i denne perioden var det store antall geistlige blant Magnus Ladulås sine nærmeste rådgivere.³⁸⁹ Torgills Knutssons formynderstyre fra 1290 til 1302 var derimot blitt holdt oppe av en krets verdslige stormannsslekter, hovedsaklig med baser i Västergötland.³⁹⁰ I forhold til kirkelige rettigheter hadde Torgills Knutsson ført en langt mer restriktiv linje enn Magnus Ladulås, og i 1299 ble blant annet Uppsalakapittelets andel av tienden inndratt.³⁹¹

Årsaken til at Torgills Knutsson ble sittende ved makten helt til 1302 er av eldre historieforskning blitt forklart med at han i det lengste forsøkte å hindre en oppsplitting av det svenske riket. Dette er en forklaring basert på *Erikskrönikans* idealiserte fremstilling av marsken, men ifølge Rosén var årsaken snarere at han ønsket å vente til hertugene ble myndige, slik at han fikk flere potensielle alliansepartnere i kampen mot den kirkelige opposisjonen.³⁹² Begge disse forklaringene overvurderer imidlertid trolig marskens maktposisjon i tiden rundt regimeskiftet i 1302. Det politiske kursskiftet i Solberga høsten 1302, og ikke minst Torgills Knutssons desperate forsøk på å fengsle biskopene i slutten av juli 1303, viser at marskens posisjon fra 1302 og utover ble stadig svakere.³⁹³ Det klareste uttrykket for dette er Birgers privilegiebrev fra 28. mars 1305 som, etter forbilde av farens politikk, igjen fritok kirken for all skatt på eiendom.³⁹⁴ Da Birger i tillegg, 29. juli samme år, opphevet Torgills Knutssons forbud mot at erkesetet i Uppsala skulle motta tiendepenger, markerte dette den endelige avslutningen på marskens innflytelse i det svenske riket.³⁹⁵ I

³⁸⁹ Se *DS* II nr. 725. Rosén 1939:81. Etter Magnus Ladulås sin død ble for øvrig hans regjering regnet som en idealregjering i kirkelige kretser, og i en forordning, vedtatt en gang mellom 1296 og 1314, ble han tilegnet en særskilt festdag i den kirkelige kalender. *DS* III nr. 1746.

³⁹⁰ Rosén 1939:82-83.

³⁹¹ *DS* III nr. 1472. En tredjedel av den tiende som skulle reserveres til de fattige skulle gå til underhold av kapittelmedlemmene i Uppsala. Torgills Knutssons regime forsøkte også gjennom hele perioden 1290-1302 å avgrense skattefriheten for kirkelig gods, samt å begrense kirkens krav om fritak for ytelser til kongemakten. Rosén 1939:90-91.

³⁹² *Ek* vv. 1272-1281, 1972-2001 og Rosén 1939:55.

³⁹³ Se delkapittel 5.1 og Rosén 1939:96.

³⁹⁴ *DS* III nr. 1420 og 1459.

³⁹⁵ *DS* III nr. 1472.

tillegg til å gi kirken tilbake sine gamle privilegier, valgte Birger også i stadig sterkere grad å knytte til seg rådgivere fra samme type miljøer som hans far hadde gjort. Sentralt i denne nye kretsen av rådgivere sto den nye erkebiskopen Nils Kettilsson, hans bror Karl Tydiske, som tidligere hadde vært Birgers lærer, og brandenburgeren Johan Brunkow, som var sønn av Magnus Ladulås sin nære rådgiver Werner Brunkow. Birgers nye kirkevennlige linje betydde derfor at den gamle stormannskretsen rundt Torgills Knutsson mistet innflytelse og posisjoner.

Basert på krønikens skildring har hertug Erik i hovedsak blitt fremstilt som den drivende kraft bak eliminasjonen av Torgills Knutsson vinteren 1305-1306.³⁹⁶ Hertugene hadde kommet styrket ut av freden i Kolsäter, og var ved sin tilbakekomst i det svenske riket høsten 1305 blitt en maktfaktor å regne med i det politiske spill. Hertug Valdemars skilsmisse fra Torgills Knutssons datter kort tid før eller etter fengslingen av marsken indikerer også en form for deltakelse fra hertugenes side.³⁹⁷ Utviklingen i 1305 viser imidlertid at det i første rekke var Birger og hans kirkelige krets med rådgivere som, med sine nye politiske målsettinger, hadde mest å tjene på å kvitte seg med marskens innflytelse en gang for alle. Kildene viser også at denne politikken fra Birgers side i enda sterkere grad ble videreført i tiden etter marskens død.³⁹⁸ Mye tyder derfor på at det i første rekke var kong Birger som etter oppgjøret med Torgills Knutsson, på nyåret 1306, sto frem som en slags seierherre.

Triumfen skulle imidlertid vise seg å bli kortvarig. Oppgjøret med Torgills Knutsson gikk ikke upåaktet hen blant hans store krets av tidligere støttespillere, og ifølge krøniken hadde fangetransporten som fraktet Torgills Knutsson fra Västergötland til Stockholm ridd natt og dag for å unngå å støte på marskens "venner".³⁹⁹ Prisen for Birgers seier var med andre ord en tilsidesettelse av en rekke mektige slekter som gjennom hele Torgills Knutssons styringstid hadde hatt innflytelsesrike posisjoner. Også hertugene Erik og Valdemar så det trolig i sin interesse å bli kvitt den erfarne og svært velstående marsken, og de var trolig også involvert i selve prosessen. Men i motsetning til Birger, som bygget hele sitt styringsgrunnlag på et intimt samarbeid med kirken, hadde ikke hertugene knyttet hele sin politiske eksistens til et samarbeid med kirkens ledere. Erik og Valdemar hadde derfor større politisk manøvreringsrom, og kunne derfor i tiden som fulgte spille på de verdslige stormannsslektenes misnøye.

Og nettopp støtten fra de tilsidesatte stormennene var en medvirkende årsak til at hertugene høsten 1306 våget å gjennomføre sine dristige kupplaner. 29. september 1306 ble

³⁹⁶ Dette også ifølge Rosén 1939:109.

³⁹⁷ *Ek* vv. 2416-2431.

³⁹⁸ *DS* III nr. 1476, 1495, 1505 og 1509.

³⁹⁹ *Ek* vv. 24559-2470.

kong Birger Magnusson med familie og erkebiskopen Nils Kettilsson fanget på gården Håtuna.⁴⁰⁰ Kun den valgte tronarvingen Magnus ble reddet bort fra hertugenes menn. Den seks år gamle tronfølgeren ble deretter smuglet til Erik Menved i det danske riket hvor han oppholdt seg de følgende årene. Birger ble aldri formelt avsatt, men Erik og Valdemar ble som resultat av kuppet, i det som senere er kjent som ”Håtunaleken”, rikets reelle regenter.⁴⁰¹ Allerede 14. oktober utstedte hertugene det første privilegiebrevet, og kort tid etter ble Torgills Knutssons store eiendomsmasse, som Birger tidligere hadde konfiskert, forlent til hertugenes støttespillere.⁴⁰² Forlening av gods var en sentral måte å belønne tilhengere på, og ved kuppet i Håtuna fikk hertugene mulighet til å redistribuere gods som tidligere var i hendene på Birger og hans tilhengere. Fengslingen av kong Birger ga derfor Erik og Valdemar økte muligheter til å belønne potensielle alliansepartnere. Ifølge *Erikskrönikan* ga dette seg utslag i at hertugene etter kuppet i Håtuna hadde riket i sine hender, og at riddere og svenner fulgte dem hvor de ville.⁴⁰³

For å få en oversikt over hvem som byttet side etter Håtuna og hvem som forble ved Birgers side, har Rosén foretatt en gjennomgang av endringer i stormannskoalisjonene i tiden frem mot 1308.⁴⁰⁴ Undersøkelsen viser i hovedsak at hertugene fikk støtte fra stormennene fra formynderstyrets dager, mens den kirkelige elite, knyttet til erkesetet i Uppsala, sto fast ved Birgers side. Kretsen fra Magnus Ladulås sine dager valgte med andre ord å forbli ved Birgers side, også etter kuppet i Håtuna, mens hertugene i stor grad overtok tilhengerskaren til marsken Torgills Knutsson. At erkesetet i Uppsala holdt fast ved Birger betyr imidlertid ikke at kirken samlet sto bak den fengslede kongen. Biskop Karl i Linköping og biskop Styrbjörn i Strängnäs var valgt og innviet i hertugenes styringstid og var lojale støttespillere for hertugene. Bispestolene i Uppsala og Västerås fortsatte imidlertid å bli kontrollert av kongens støttespillere også i den perioden Birger satt fengslet på Nyköping slott. Roséns undersøkelse av allianseforholdene i det svenske riket 1306-1308 er derfor en viktig påminnelse om at kirken i nordisk middelalder ikke automatisk kan regnes som én enkelt handlende aktør. Splittelsen innad i kirken ble i den følgende tiden forsterket ved at hertugene gjorde tildeling

⁴⁰⁰ Ek vv. 2558-2607. Ifølge kröniken foretok hertugene flere grep slik at de kunne komme overraskende på Birger. Denne type snarrådighet og sluhet er ofte omtalt i middelalderkilder, og da gjerne på en positiv måte, slik tilfelle er med krönikens beskrivelse av Håtunaleken. Se også Althoff 2004:140.

⁴⁰¹ Birger ble i mars 1307 av hertugene omtalt som deres forgjenger. DS III nr. 1537.

⁴⁰² DS III nr. 1514 og 1554.

⁴⁰³ Ek 2642-2644

⁴⁰⁴ Rosén 1939:111-121. Her foretar Rosén en sammenligning av hvilke stormenn som i tidsrommet fra Håtunaleken til forliksmøtet mellom Birger og Erik i Örebro mars 1308 (ST I nr. 135) var blitt hertugenes menn, og hvilke som forble ved Birgers side.

av privilegier avhengig av den enkelte kirkeleders politiske støtte til hertugregimet.⁴⁰⁵ Gjennom allianser og pragmatisk privilegiepolitikk hadde hertugene i løpet av vinteren og våren 1307 sikret seg kontroll over det svenske fastland.⁴⁰⁶ Hertug Erik var med dette trådt frem som en av de ledende skikkelsene i den nordiske politikken.

5.4 Krigføring og alliansebygging 1306-1308

Ved juletider 1306 gikk kong Erik Menved inn i Västergötland med det som kildene omtaler som en ”stor hær”.⁴⁰⁷ Angrepet kan ses som en spontan reaksjon på kuppet i Håtuna, men kan like gjerne ses som en fortsettelse av den danske kongens involvering i Halland fra 1302 og fremover, og ikke minst som en fortsettelse av hans engasjement fra 1305 for å sikre rettighetene til Birgers sønn Magnus.⁴⁰⁸ Ifølge *Erikskrönikan* samlet de svenske hertugene store styrker for å møte angrepet. Krønikens beretning viser imidlertid at styrkene unnvek hverandre ved flere tilfeller, og noe større slag mellom partene fant ikke sted. Da de to hovedstyrkene omsider sto overfor hverandre på nyåret, valgte de å forhandle frem en ettårig våpenhvile.⁴⁰⁹ Ifølge årboken for Lund domkirke var hovedårsaken til Erik Menveds manglende resultater at han ble hindret av den strenge vinteren dette året.⁴¹⁰ Den uvanlig kalde vinteren 1307 er dokumentert i flere kilder. Ifølge *Islandske Annaler* skal isen over Öresund ha vært over ti meter tykk, og man kunne gå på isen fra Rostock til det danske riket. Nord for Island skal isen ha vært så tykk at den ble liggende til sommeren og kuldebølgen skal ha vært merkbar helt ned til Frankrike.⁴¹¹

Som i de fleste felttog på kontinentet var også Erik Menveds inntog i Västergötland av begrenset omfang. I likhet med hva som var vanlig i Europa forøvrig endte heller ikke felttoget med noen stor og avgjørende slagkonfrontasjon. En forskjell fra krigføringen ellers i Europa var imidlertid at Erik Menveds felttog foregikk midtvinters. På kontinentet var våren og sommeren den store tiden for krigskampanjer. Den franske ridder og trubadur Bertran de Born (1140-1210) uttrykte det på følgende måte: ”Jeg elsker den glade årstiden om våren, jeg elsker blomstene og fuglesangen, og jeg elsker å se riddere og hester i full rustning gjøre seg

⁴⁰⁵ DS III nr. 1514, 1535 og 1543.

⁴⁰⁶ Hertugene fikk imidlertid aldri kontroll over befestningene på Gotland og i Finland. Rosén 1939:117-120.

⁴⁰⁷ Ek vv. 2646-47 og *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:70.

⁴⁰⁸ Hørby 1977:107, 115, DD 2 rk, V nr. 209, *Isl. Ann.*:146.

⁴⁰⁹ Ek: vv. 2645-70.

⁴¹⁰ *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:70.

⁴¹¹ *Isl. Ann.*:148, 201, 340.

klar til krig”.⁴¹² Vinterstid var det som fantes av veier på kontinentet sørpete og nesten ufremkommelige for en større styrke med hester, vogner, mannskap og forsyninger. I tillegg var sommeren av naturlige grunner en langt bedre årstid for å kunne ”leve av landet” på fiendens territorium. I Norden var problemer med å skaffe forsyninger vinterstid like stort som andre steder. Denne logistiske ulempen ble imidlertid mer enn oppveid av at det var enklere for hærstyrker å operere i et nordisk vinterterreng enn i et nordisk sommerterreng. Generelt sett var det mye raskere å reise over snø og is enn over bar bakke. Mens man vinterstid kunne tilbakelegge 80 kilometer per dag, kunne man om sommeren bare klare det halve. I de nordre og sentrale deler av Skandinavia ble derfor markeder og militære kampanjer ofte lagt til vinterhalvåret, på tross av mangel på mat og fôr.⁴¹³ Krigskampanjer om vinteren var i Norden mer en regel enn et unntak, noe krigføringen 1306-1310 tydelig viser.⁴¹⁴ Ekstrem kulde kunne selvsagt skape problemer, men den store oppmerksomheten den kalde vinteren 1306-1307 vies i kildene viser at slik kulde må ha hørt til sjeldenhetene.

Den ettårige fredsperioden mellom de svenske hertugene og Erik Menved ble av den danske kongens fiender brukt til hektisk alliansebygging og krigsforberedelser. Fra de svenske hertugenes side ble blant annet festningene Ragnhildsholmen og Nyköping forsterket, og i juli samme år var hertug Valdemar i Tyskland hvor han rekrutterte 800 ryttere.⁴¹⁵ Kuppet i Håtuna betydde også at forbindelsene med Håkon Magnusson ble gjenopptatt. Allerede en måned etter kuppet i Håtuna hadde hertug Erik derfor henvendt seg til den norske erkebiskop Jørund og en rekke andre norske biskoper, riddere og baroner. Her ble de norske stormennene bedt om å arbeide for at kong Håkon skulle slutte seg til alliansen mot Erik Menved.⁴¹⁶ I februar 1307, kort tid etter inngåelsen av våpenhvilen mellom de svenske hertugene og Erik Menved, var hertug Erik i Oslo hvor han igjen ba om hjelp fra norske stormenn og biskoper.⁴¹⁷ Hertug Eriks diplomatiske fremstøt ga etter hvert resultater, og i et brev fra Nidaros andre mai 1307 erklærte kong Håkon at han ikke lengre følte seg bundet av freden med den danske kongen. Begrunnelsen som ble gitt var at Erik Menved kort tid i forveien hadde brutt ned borgen Hjelm, som etter Hindsgavlavtalen var den norske kongens eiendom. Etter råd fra de svenske hertugene tok Håkon også de danske fredløse i sin beskyttelse og gjorde igjen deres sak til sin. I desember 1307 ble den norske kongens rolle i alliansen mot

⁴¹² Hentet fra Verbruggen 1977:39.

⁴¹³ Sawyer 1993:37.

⁴¹⁴ På sjøen var de stormfulle vintrene derimot uegnet til krigføring både i Europa og i Norden. Den dansknorske sjøkrigen 1286-1295 foregikk som vi har sett av den grunn uten unntak i sommerhalvåret.

⁴¹⁵ *DS* III nr. 1554 og *Ek*: vv. 2671-74.

⁴¹⁶ *RN* III nr. 371 og *DD*, 2 rk, VI nr. 39.

⁴¹⁷ *DN* II nr. 84 og *RN*, III nr. 378.

Erik Menved tydeliggjort ved at Håkon lovet å tilføre de svenske hertugene 1000 mark rent sølv, varer fra Tønsberg samt årets kongelige inntekter, leidang og landskyld, for de østnorske landskapene Elvesyssel og Ranrike.⁴¹⁸ Til gjengjeld lovet Erik og Valdemar å angripe Erik Menved både med egne styrker og med leiesoldatene fra Nord-Tyskland. I tillegg ble det gjort klart at noen form for fredsavtale med den danske kongen ikke skulle inngås uten kong Håkons samtykke.⁴¹⁹

Omtrent på samme tid som Erik Menveds felttog i Västergötland fant sted hadde den danske kongen gitt Sør-Halland i len til sin yngre bror hertug Christoffer.⁴²⁰ Dette skulle vise seg å være et feilgrep fra Erik Menveds side. Allerede 28. februar 1307 ble det inngått en hemmelig avtale mellom hertug Christoffer på den ene side og Håkon Magnusson og de fredløse stormennene på den andre.⁴²¹ Ved å støtte hverandre gjensidig var målet at hertug Christoffer skulle overta makten i det danske riket, på samme måte som hertugene Erik og Valdemar hadde gjort i det svenske riket kort tid i forveien. Som belønning for støtten skulle de fredløse bli Christoffers fremste menn. Hertug Christoffer hadde altså atskillig mindre kvaler med å omgås de fredløse, som var dømt for mordet på hans far, enn hva hans eldre bror kong Erik Menved hadde. Kong Håkon skulle også bistå den danske hertugen med Varberg, Ragnhildsholmen eller andre egnede slott. Kort tid etter ble det også inngått hemmelig avtale mellom Christoffer og Erik og Valdemar. På samme måte som Håkon og de fredløse skulle også de svenske hertugene bistå hertug Christoffer med militær assistanse i form av borger. Lödöse og Ragnhildsholmen blir her spesifikt nevnt, men ingen av slottene i Halland. I avtalen med Håkon og de fredløse nevnes derimot Varberg spesifikt. Dette kan være en indikasjon på at de fredløse, slik Hørby mener, fremdeles spilte en sentral rolle i disse områdene. De svenske hertugene skulle også stille 400 stridshester til disposisjon for Christoffer, samt hjelpe ham å bygge tre borger. I tillegg skulle hertug Erik, uten omkostninger for hertug Christoffer, ved krigens begynnelse angripe Skåne eller hvilket som helst annet landskap og herje og brenne til området var under kontroll. Dersom noen frikjøpte sitt gods fra plyndring skulle pengene tilfalle den danske hertugen. I avtalen fremstår plyndring som en sentral og nærmest institusjonalisert del av tidens krigføring. Blant annet ble det som vi ser avtalt hvordan man skulle forholde seg om noen ønsket å kjøpe seg fri fra plyndring. På samme måte som på kontinentet og i de dansk-norske sjøkrigene 1286-1295 var plyndring et av de viktigste virkemidlene også i de landbaserte stridighetene på begynnelsen

⁴¹⁸ Nåværende Båhuslen i Sverige.

⁴¹⁹ *DD 2 rk*, VI nr. 94, 95 og *RN*, III nr. 435, 436.

⁴²⁰ *DD 2 rk*, VI nr. 47-50.

⁴²¹ *DD 2 rk*, VI nr. 52.

av 1300-tallet. Avtalen inneholdt også en mengde andre detaljer om pengestøtte, deling av fanger og borger, og hjelp ved beleiring. Avtalen ble undertegnet av tolv riddere og 24 væpnere i mai 1307.⁴²²

Da Erik Menved fikk kunnskap om hertugenes krigsforberedelser dro han, ifølge *Erikskrönikan*, til Skåne, hvor han utrustet borgen Örkeljunga med forsyninger til den kommende krigføringen.⁴²³ Hertug Christoffer ble satt som befalingsmann på borgen, noe som betyr at han må ha greid å holde forbundet med de svenske hertugene hemmelig. Å sette hertug Christoffer til befalingsmann på Örkeljunga var imidlertid det samme som å sette bukken til å passe havresekken, og de svenske hertugene fikk lett spill da de gikk til aksjon mot festningen. Det de svenske hertugene ønsket med denne aksjonen var å få til et nytt kupp à la Håtunaleken, men hvor det denne gangen var den danske kongen som skulle bli satt ut av spill. Erik Menved var imidlertid ikke i Örkeljunga, og hertugene måtte nøye seg med å treffe på hertug Christoffer og hans hundre ryttere som for syns skyld lot seg ta til fange. En form for seier var det imidlertid for de svenske hertugene å få tak i Erik Menveds krigsforråd. *Erikskrönikan* nevner spesielt hvordan svenskene tok for seg av Erik Menveds tyske importøl. Deretter la hertugene ut på et voldsomt plyndringstokt i Skåne hvor både små og store landsbyer ble brent og befolkningen måtte søke tilflukt i utilgjengelige skogsområder. Ifølge *Erikskrönikan* ble det en vond jul for Skånes befolkning.

Deretter fortsatte hertugene inn i Sør-Halland hvor de, fortsatt ifølge krøniken, unnlot å plyndre fordi dette landskapet tilhørte hertug Christoffer. Kort tid etter var imidlertid kong Erik Menved på plass i Skåne med en hærstyrke. På grunn av tapet av festningen Örkeljunga og forsyningene som var lagret der, var også den danske kongen nødt til å "leve av landet" på sitt felttog.⁴²⁴ Noe større slag fant ikke sted, og isteden ble det åpnet forhandlinger. Som et resultat av disse ble kong Birger Magnusson løst fra sitt fangenskap, og det ble avtalt at det svenske riket skulle fordeles mellom de tre brødrene Birger, Erik og Valdemar.⁴²⁵ En av betingelsene for kong Birgers frigivelse var at han måtte sverge å ikke herje riket med utenlandske styrker.⁴²⁶ Resultatet av forhandlingene må tolkes som en delvis seier for Erik Menved i og med at hans nære allierte og svoger kong Birger ble løslatt. Dette viser at den

⁴²² DS III nr. 1547 og DD 2 rk. VI nr. 62. Også i Hirdloven finnes det spesifikke regler for hvordan man skal dele krigsbytte. Se *Hirdloven* 2000:kap:33:142-145.

⁴²³ Opplysninger om den følgende krigen er hentet fra *Ek* vv. 2709-2760.

⁴²⁴ *Isl. Ann.*: s. 202, 391 og 487. Ifølge annalene herjet den danske kongen i Sverige.

⁴²⁵ DD 2 rk, VI nr. 116, 125.

⁴²⁶ *Ek* vv. 2824-2827.

danske kongens militære posisjon må ha vært sterk, selv om *Erikskrönikans* fremstilling indikerer det motsatte.⁴²⁷

Deretter fortsetter krøniken med en passasje hvor det er hertug Eriks leiesoldater som står i fokus.⁴²⁸ Etter at krigføringen mellom Erik Menved og de svenske hertugene var over, ble leiesoldatene plassert i Söderköping for at de ifølge krøniken ”ikke skulle gjøre skade”.⁴²⁹ Her fikk kjøpmennene ansvar for å forsyne leiesoldatene med mat og øl. I tillegg fikk bøndene i omegnen i oppdrag å forsyne leiesoldatenes hester med fôr, noe som ifølge krøniken voldt dem mye besvær. De tyske leiesoldatene nøyde seg imidlertid ikke med dette, men red i tillegg ut på stadige herje- og plyndringstokt i de nære omgivelsene. Herjingene opprørte befolkningen, som i et forsøk på opprør drepte en av tyskerne. De krigstrente leiestyrkene tok imidlertid en grusom hevn, hvor bøndene med sine klubber og slagvåpen var sjanseløse og led store tap. Dette er en av de mest detaljerte skildringene av leiesoldater som finnes fra nordisk middelalder. Det er derfor interessant å se at hertugenes leiesoldater oppførte seg helt i tråd med mønsteret ellers i Europa. I krigstid kunne de med sin kompetanse og erfaring være en enorm ressurs. I fredstid utgjorde de derimot en trussel mot både fiende og venn.

I første del av 1307 var det altså blitt etablert en omfattende politisk allianse rettet mot Erik Menved. På det mellomnordiske plan besto alliansen i første rekke av hertug Christoffer, de fredløse stormennene, Håkon Magnusson og hertugene Erik og Valdemar, som etter Håtuna hadde majoriteten av den svenske makteliten bak seg. Håkon Magnusson var en av Erik Menveds gamle fiender, og de svenske hertugene var nå i tillegg blitt langt farligere motstandere enn tidligere. Det gjaldt også hertug Christoffer, som det følgende tiåret var i mer eller mindre konstant strid med sin eldre bror fra sin nye maktbase i Sør-Halland. I tillegg hadde det vært tegn til uro også blant Erik Menveds egne menn under felttoget i det svenske riket 1306-1307. Stormannen Tuke Vindsson ble for eksempel senere anklaget for å ha forlatt Erik Menveds hær i Helsingborg og plyndret en av kongens egne gårder på hjemreisen.⁴³⁰

I likhet med situasjonen i 1302-1303 må imidlertid også de nordtyske forholdene trekkes inn for å vise kompleksiteten i de politiske alliansesystemene. Lübeck hadde lenge vært i konflikt med de holsteinske grever som var Erik Menveds forbundsfeller. Kilden til

⁴²⁷ Det ble senere forhandlet om løsgivelse av grev Jakobs sønn junker Niels, som ble tatt til fange av Erik Menveds styrker i løpet av felttoget. At den danske kongen greide å ta til fange en av motstandernes mest celebre ledere må bety at han klarte seg godt militært tross tapet av Örkeljunga. Se *RN*, III nr. 457 og *DD 2 rk*, VI nr. 115.

⁴²⁸ *Ek* vv. 2761-2793.

⁴²⁹ *Ek* vv. 2763.

⁴³⁰ *DD 2 rk*, nr. 167.

konflikt var trafikken mellom Lübeck og Hamburg langs Elben, som Lübeck var helt avhengig av. Denne ferdselsåren var imidlertid kontrollert av holsteinske grever som stadig la hindringer i veien for Lübeck. I mai 1306 klaget Lübeck til den tyske kongen. Det var spesielt den holsteinske festningen Warnemünde som var en torn i øyet på Lübeck. På slutten av 1306 brøt krigen ut, og den kom til å vare et godt stykke ut i 1307. Krigen hadde stor betydning for Erik Menveds videre posisjon samtidig som den bandt opp hans tyske forbundsfeller. En nordisk krig var på dette tidspunkt med andre ord svært lite gunstig sett med Erik Menveds øyne. Ifølge Rosén var dette medvirkende til våpenhvilen med de svenske hertugene på nyåret 1307 og hans passivitet det følgende året.⁴³¹ Som gjennomgangen av krigføringen ellers i Europa har vist trenger dette slett ikke være tilfelle. Uavklarte felttog var i middelalderens krigføring mer vanlig enn at felttog skulle ende med en avgjørende seier til en av partene. Erik Menveds passivitet overfor sine nordiske motstandere i tiden etter felttoget kan derimot meget mulig ha vært en følge av at han måtte holde minst ett øye på utviklingen i Nord-Tyskland. Hendelsene i Nord-Tyskland gikk trolig heller ikke upåaktet hen blant Erik Menveds nordiske motstandere. Sammenfallet i tid mellom den nordtyske krigen, Håtunaleken og den påfølgende intensiteten i alliansebyggingen mot Erik Menved i Norden 1306-1307 er i hvert fall påfallende, og Rosén har trolig rett når han her ser en forbindelse. Det vennskapelige forholdet mellom Håkon Magnusson og Lübeck sommeren 1306 kan også ses i den sammenheng, spesielt fordi den minner om den tilnærmingen som foregikk mellom Lübeck og den norske kongemakten forut for angrepet på Erik Menved i 1294, og forut for alliansen mot den danske kongen i 1311-1312.⁴³² De svenske hertugene hadde kontakter både med Lübeck og opprørere i Holstein som hadde gått over til Lübecks side i konflikten, og hertug Eriks ”pilegrimsreise” sommeren 1307 for å rekruttere leiesoldater var også med på å styrke disse forbindelsene.⁴³³

Sommeren 1307 sto Erik Menved dermed overfor en samlet nordisk allianse, samtidig som hans nordtyske allierte i Holstein og Mecklenburg var fullt opptatt med en krig ingen kjente utfallet på. Ekstra bekymringsfullt fra Erik Menveds synspunkt må forbindelsene mellom den nordiske koalisjonen og Erik Menveds tyske fiender ha vært. På samme måte som

⁴³¹ Rosén 1939:128-130.

⁴³² DN V nr. 23, 51, 52 RN II nr. 752, 753, RN III nr. 337, 338 og 761.

⁴³³ Ek vv. 267-74 og 2704-16. Ifølge Rosén valgte hertugene tidspunktet for Håtunaleken, 29. september 1306, fordi Erik Menveds fremste vasaller, Nils av Werle og Henrik av Mecklenburg, da var opptatt i striden mellom Holstein og Lübeck og derfor ikke kunne bistå den danske kongen. Ingvor Andersson har betvilt dette da disse relasjonene først oppstod senere. Ifølge Andersson tyder ingenting på at Erik Menved selv var delaktig i de nordtyske konfliktene i perioden 1306-1307. Riktignok kunne den nordtyske uroen gjøre markedet for tyske leiesoldater begrenset, men det ville i så fall gå like mye ut over Erik Menveds nordiske motspillere. Andersson 1954:97.

i 1302-1303 slo alliansen imidlertid sprekker, før den hadde rukket å foreta noen offensiv mot den danske kongen. Ifølge *Erikskrönikan* begynte problemene sommeren 1307 på grunn av uenighet mellom hertug Erik på den ene siden og Håkon Magnusson og grev Jakob på den andre.⁴³⁴ Bakgrunnen var at Håkon ønsket å få festningen Varberg tilbake, og da Erik nektet ville heller ikke Håkon gi datteren Ingeborg til den svenske hertugen. Bak uenigheten sto ifølge krøniken den danske grev Jakob. Forut for denne uenigheten hadde imidlertid den nordtyske situasjonen endret seg til fordel for Erik Menved. I mai 1307 hadde Erik Menved invitert de stridende parter i Nord-Tyskland til forhandlinger. Første juni ble det inngått et forlik hvor stridsspørsmålet omkring festningen Warnemünde ble skjøvet frem i tid. I tillegg valgte Lübeck en ny strategi som gikk ut på å be om den danske kongens beskyttelse. Erik Menveds meklerrolle hadde dermed gitt full uttelling, og fjerde juli ble han utnevnt til skytsengel for Lübeck for en periode på ti år. Erik Menved hadde dermed sikret seg overherredømme over en av de mektigste og mest ressursrike byene i det nordtyske området, og mulighetene for å få til et storstilt fellesangrep mot den danske kongen var med dette sterkt redusert

Maktbalansen var dermed forskjøvet til fordel for Erik Menved, og som følge av dette oppsto uro innenfor den nordiske alliansen i slutten av juli 1307. Den gryende splittelsen kan derfor tolkes som et uttrykk for at de endrede forutsetningene nå førte til at de enkelte alliansepartnerne først og fremst ble opptatt av å komme seg ut av en farlig situasjon med størst mulig gevinst. Et uttrykk for dette var den midlertidige fredsslutningen mellom de svenske hertugene og Erik Menved 15. september 1307.⁴³⁵ Avtalen var relativt gunstig for de svenske hertuger, men hensynsløs overfor hertugenes alliansepartnere. Fred skulle råde til 29. september 1308, forholdet mellom de svenske brødrene skulle avklares og Birger frigis. På samme tid fortsatte imidlertid hertug Valdemar sin rekruttering av tyske leiesoldater, og i tillegg forsøkte hertug Erik seg på et nytt dristig kupp etter modell av Håtuna. Erik Menved lyktes imidlertid i å unnsnippe til Sjælland, og hertug Erik måtte returnere fra Skåne med uforrettet sak. Kuppforsøket er et uttrykk for en dristighet som hertugen også utviste ved kuppet i Håtuna, men forsøket viser kanskje også desperasjon som følge av at allianse-inngåelsene 1306-1307 så ut til å renne ut i sanden.

For koalisjonspartnerne gikk ikke planene slik de hadde håpet. Erik Menved hadde nok en gang lyktes i å hindre en tofrontskrig mot koordinerte styrker fra nordtyske og nordiske områder. I tillegg mislyktes hertug Eriks dristige kuppforsøk med den følge at den

⁴³⁴ *Ek* vv. 2675-2703.

⁴³⁵ Rosén 1939:134-35.

temporære freden fra høsten 1307 ble opphevet. Erik Menved var derfor igjen i Skåne med styrker tidlig i 1308, og på samme tid valgte hertug Christoffer å søke forsoning med sin bror. I tillegg hadde de svenske hertugene økende problemer innad i det svenske riket, blant annet

på grunn av de tyske leiesoldatenes herjinger. Også Birgers gamle allierte, med erkebiskop Nils Kettilsson i spissen, var stadig en kilde til bekymring, og i denne situasjonen valgte hertugene å frigi Birger.⁴³⁶ Årsaken var trolig dels et forsøk på å stagne indre opposisjon, dels et forsøk på å avverge den militære trusselen fra Erik Menved. Andre mai 1308 ved Berga kirke ble det inngått stillstand mellom Erik Menved og Birger på den ene side, og de svenske hertugene på den andre. Freden skulle råde til åttende september 1309, og forhandlingsleder på dansk side var hertug Christoffer, som nå opptrådte på vegne av sin bror.

Figur 3 Middelalderborger på den svenske vestkyst. Hentet fra Bäckström, Korhonen m.fl., *Väst kustkrönika*, Göteborg 1987:105

5.5 Alliansen mellom Erik Menved og Håkon Magnusson i 1308

Fredsavtalen mellom den danske kongen og de svenske hertugene, hertug Christoffers sideskifte og Lübecks nye relasjon til Erik Menved førte til at kong Håkon Magnusson og de danske fredløse stod alene tilbake i det som kort tid i forveien hadde vært en bred allianse rettet mot den danske kongen. I denne situasjonen valgte den norske kongen å inngå avtale med sin tradisjonelle erkefiende Erik Menved. 29. august 1308 ble det inngått fred og forbund mellom Håkon og Erik Menved og 17. juli 1309 ble den utvidet og fornyet. At avtalen ble forlenget og utvidet etter et år viser at avtalen må ha vært seriøst ment fra begge sider. Begge

⁴³⁶ DS III nr. 1574-76, ST I nr. 165 og Ek vv. 2804-2876. Det hersker usikkerhet om det eksakte tidspunktet for Birgers frigivelse, og tidspunktet for delingen av det svenske riket. Se Rosén for en utførlig drøfting av dette. Rosén 1939:143-153.

avtalene er bevart, og alliansen mellom Håkon og Erik Menved er dermed blant de best dokumenterte hendelsene i nordisk politikk i denne perioden.⁴³⁷ Ifølge avtalen skulle forlovelsen mellom hertug Erik og Ingeborg annulleres, og Ingeborg skulle isteden bli forlovet med kong Birgers sønn, Magnus. Til gjengjeld ble Håkons arvekrav i det danske riket akseptert. Som kompensasjon for disse skulle han få halve Nord-Halland i eie, samt kontroll over den resterende halvparten av grevskapet som len fra den danske kongen. Erik Menved skulle også arbeide for at kong Birger igjen skulle bli den reelle leder i det svenske riket eller få tilbake sin "kongeverdighet" som det stod i avtalen. Skulle dette lykkes ville det bety at Magnus Birgersson og hans forlovede Ingeborg på sikt ville ligge an til å overta kongemakten i både det norske og det svenske kongedømmet.

Avtalen mellom Håkon Magnusson og Erik Menved fremstår som et klart brudd med begge kongenes tidligere politikk og har blitt forsøkt forklart på ulike måter.⁴³⁸ Ifølge Munch var årsaken til denne nye alliansen i første rekke at Håkon Magnusson endelig hadde fått øynene opp for den svenske hertug Eriks notoriske upålitelighet. Dråpen som fikk begeret til å flyte over hos Håkon var fredsavtalen i Örkeljunga høsten 1307 mellom Erik Menved og hertug Erik. Denne fremstillingen, som lenge kom til å prege norsk historieforskning bunner i en oppfatning av Håkon som en i hovedsak fredselskende monark med sterk skepsis til hertug Eriks aggressive eventyrpolitikk.⁴³⁹

Ifølge Rosén er beskrivelsen av den fredsommelige Håkons misnøye med hertug Eriks offensive politikk overfor Erik Menved kun troverdig dersom man ser fullstendig bort fra den aggressive politikk som Håkon selv, og hans bror før ham, i en årrekke hadde ført mot det danske riket. Som ledd i denne antidanske politikken ble Konghelle i 1287 overlatt til gruppen av fredløse danske stormenn, og senere ble Nord-Halland, i samarbeid med grev Jakob, befestet med borgene Hunehals og Varberg. I tillegg ble det ført direkte forhandlinger mellom Håkon og hertug Christoffer rettet mot Erik Menved så sent som i februar 1307. Ifølge Rosén skulle derfor Håkon Magnusson mer enn noen ønske et regimeskifte i det danske riket. Det var derfor først når planene mot Erik Menved fra 1306-1307 begynte å renne ut i sanden at Håkon foretok sin dramatiske kuvending. Ifølge Rosén var det nemlig Håkons ønske om kontroll over Halland som var den røde tråd i all hans politikk. Bruddet skjedde derfor først etter at den svenske hertugen hadde forsonet seg med Birger og Erik Menved våren 1308.⁴⁴⁰ I dette perspektivet var hertug Erik sommeren 1308 ikke lengre en egnet partner, og Håkon

⁴³⁷ *DD* 2 r, VI nr. 150 og *DD* 2 r, VI nr. 191.

⁴³⁸ Se Munch 1859:469-470; Rosén 1939:159-195; Hørby 1977:110-121; Helle 1995:219 og Ersland 2000:103.

⁴³⁹ Munch 1859:468.

⁴⁴⁰ *ST* I nr. 163.

innledet isteden forhandlinger med sin erkefiende Erik Menved. Resultatet av forhandlingene ble at Håkon ble lovet sin etterlengtede kontroll over Halland mot å la sin datter Ingeborg forlove med Erik Menveds nevø Magnus Birgersson.

Ifølge Kai Hørby var avtalene mellom Håkon og Erik Menved imidlertid et mindre dramatisk skifte enn tidligere antatt.⁴⁴¹ Årsaken til dette er at det nære forholdet mellom hertug Erik og den norske kongen i tidligere forskning er overvurdert, i hvert fall hva gjelder tiden før 1310. Hørby medgir at de ofte opptrådte tilsynelatende koordinert, og resultatet av nesten 20 års hektisk diplomatisk og militær aktivitet ble at den norske krone gikk i arv til hertug Eriks linje av det svenske kongehus. Hørby påpeker likevel at de sjelden opptrådte sammen, og bortsett fra Solbergamøtet, julefeiringen i Oslo i 1302 og dobbeltbryllupene i 1312, er det få konkrete spor av at arvefølgen i 1319 var en villet og bevisst strategi. Isteden finnes det mange bevarte spor av at både kong Håkon og hertug Erik opptrådte i strid med den andres interesser.

Hørby har med utgangspunkt i dette forsøkt å lage en ny fortolkning som ser linjene fra avtalen i 1302 og frem til dens oppfyllelse i 1319. For å få til dette har han tillagt de fredløse en viktigere rolle, først og fremst ved å sette hertug Eriks overtakelse av Nord-Halland i 1305 til side. Forestillingen om hertug Eriks dominerende rolle i Halland fra 1305 og fremover er i hovedsak basert på *Erikskrönikan*, som er preget av en sterk tendens mot grev Jakob og de danske fredløse. Tausheten omkring de fredløse skyldes derfor trolig kildenes beskaffenhet mer enn historiske realiteter. Grev Jakobs status som Håkons nære forbundsfelle og leder for de fredløse var, ifølge Hørby, uendret etter 1305, og da hertug Christoffer ønsket Håkons hjelp mot Erik Menved var det de fredløse han henvendte seg til.⁴⁴² Hørby nevner flere eksempler hvor krøniken åpenbart gjør sitt beste for å fortie grevens delaktighet. Blant annet nevnes det ikke at det var han som var i Lübeck og skaffet brud til Torgills Knutsson i 1303. I tillegg er passasjen hvor grev Jakob, etter sin delaktighet i byggingen av Båhus festning, fordømmes til helvete interessant.⁴⁴³ Den danske greven sidestilles her med de fremste deltakerne i Nyköpings gjestebud, noe som viser at han fremdeles må ha blitt regnet som en innflytelsesrik person også så sent som i 1308. I følge Hørby spilte grev Jakob en sentral rolle frem til sin død i 1309, og først i 1312 valgte Håkon for fullt å satse på de svenske hertugene.

⁴⁴¹ Hørby 1977:110-121.

⁴⁴² *DD* 2 rk, VI nr. 52.

⁴⁴³ *Ek* vv.2904-11. Også Ingvar Andersson har påpekt at fordømmelsen av grev Jakob er påfallende aggressiv, og at den er et brudd på den høviske stilen som ellers er gjennomført i den delen av krøniken. Andersson 1958:107.

Hørby trekker også inn Aksel E. Christensens dynastiske perspektiv på avtalene i 1308 og 1309.⁴⁴⁴ Både Christensen og Hørby understreker parallellen mellom 1308-09 avtalene og avtalene i 1304-05, hvor valget av Magnus Birgersson i 1304 ble gjennomført med Erik Menved personlig til stede. Under press fra Erik Menved ble valget året etter også anerkjent av de svenske hertugene.⁴⁴⁵ I begge prosessene sto den dynastiske fremtiden til Birgers sønn Magnus sentralt, og i begge prosessene spilte Erik Menved en avgjørende rolle for å sikre den svenske kongesønnens interesser. Mens det viktige i 1304-1305 hadde vært å sikre retten til den svenske kronen, var det sentrale i 1308-1309 å sikre en fordelaktig ekteskapsforbindelse for Magnus. Håkon Magnussons eneste legitime barn var i så tilfelle perfekt. Ikke bare var hun et attraktivt giftermål i seg selv, men å koble henne og Magnus ville også bety at hennes forlovelse med hertug Erik måtte annulleres. Dersom giftermålet hadde blitt gjennomført ville det ha betydd at hertug Erik, etter delingen av det svenske riket, ville bli klemmt mellom Birgers besittelser i øst og junker Magnus sitt fremtidige norske rike i vest. I tillegg til Håkons gevinst i Nord-Halland inneholdt avtalen også en viss oppmykning i forhold til de fredløse og deres mange tilhengere. Dette tolker Hørby som indikasjoner på at de fredløse fremdeles var en maktfaktor, og at de fremdeles var i nær allianse med Håkon Magnusson. I Hørbys perspektiv blir dermed alliansen mellom Håkon Magnusson og Erik Menved vel så mye preget av kontinuitet som av brudd med tidligere politiske handlingsmønstre. For Erik Menved representerte avtalene i 1308-1309 en mulighet til sikre den dynastiske fremtiden til sin nevø Magnus Birgersson, og samtidig en mulighet til å demme opp for hertug Eriks maktambisjoner i samme område. Magnus Birgersson hadde siden kuppet i Håtuna oppholdt seg hos Erik Menved, og det er ikke utenkelig at den barnløse danske kongen også så sin nevø som en fremtidig etterfølger i det danske riket på bekostning av hertug Christoffer. For Håkon Magnusson representerte avtalene en fortsettelse av alliansen med de fredløse og, ikke minst, en vedvarende interesse for Halland. I 1302-1303 og 1306-1307 hadde storkoalisjonen mot Erik Menved virket som det mest hensiktsmessige redskap for denne politikken, mens en allianse med Erik Menved må ha fortonet seg som mest hensiktsmessig i 1308-1309.

⁴⁴⁴ Christensen 1968:279-290.

⁴⁴⁵ 14. september 1305 anerkjente de svenske hertugene valget av Magnus Birgersson til svensk konge. *DD 2 rk*, V nr. 388.

5.6 Krigføringen 1308-1310

Alliansen mellom kong Håkon og kong Erik Menved var i realiteten en angrepsallianse rettet mot hertug Erik, og i kjølvannet av avtalen 29. august 1308 gjorde kong Håkon et forsøk på å erobre borgen Ragnhildsholmen tilbake fra de svenske hertugene. Ragnhildsholmen ved Konghelle lå strategisk plassert i skjæringspunktet mellom de tre nordiske kongedømmene. Den var bygget av kong Håkon Håkonsson og ble ifølge dennes saga brukt for første gang vinteren 1256-1257. Borgen var således et uttrykk for den økende betydningen til grenseområdet rundt Göta Älv. Ragnhildsholmen hadde mange likheter med festningene bygd på det europeiske kontinentet på 1000- og 1100-tallet. Den besto av et fleretasjers hovedtårn som også inneholdt festsal og kapell. Anlegget var omgitt av en høy ringmur med tårn i hjørnene og ett ved inngangsporten. I borggården var det diverse bygninger for innkvartering og lagring. Som en av de tidligste steinborgene i området var ikke Ragnhildsholmen så stor som for eksempel Båhus og Varberg, som begge ble bygget i det første tiåret av 1300-tallet. Arkeologiske utgravninger har vist at området innenfor ringmuren omfattet 1500 kvadratmeter, men tross sin relativt beskjedne størrelse var Ragnhildsholmen vanskelig å innta, først og fremst på grunn av sin plassering på en holme midt i et elveløp.⁴⁴⁶

Sent september 1308 ankom Håkon fra sjøen med sine skip og en stor styrke.⁴⁴⁷ Beleiringen varte i fem uker inntil Håkon og hans styrker tidlig i november oppga beleiringen og trakk seg tilbake. Isteden valgte Håkon etter råd fra grev Jakob å anlegge en ny festning lengre oppe i elven for dermed å kunne avskjære hertugenes forsyningslinjer.⁴⁴⁸ Grev Jakob hadde vært sentral i byggingen av festningene Hunehals og Varberg tidligere og må derfor ha vært for en ekspert å regne i denne type krigføring. Grev Jakob ble selv befalingsmann på den nye borgen Båhus og blir av den grunn fordømt på det sterkeste i *Erikskrönikan*.⁴⁴⁹ At kröniken fordømmer dette trekket indikerer at den nye borgen må ha vært en strek i regningen for hertugen. Over tid skulle det også vise seg at Båhus hadde en bedre strategisk beliggenhet enn Ragnhildsholmen, og i flere århundrer fremover forble Båhus en av Nordens viktigste befestninger.

Så snart frosten var kommet og isen hadde lagt seg, gikk hertug Erik i 1308 til angrep i Viken og i Jemtland. I det norske riket hadde alltid Vestlandet vært enklest å kontrollere med skip, og det var her den norske kongen og hans allierte stormenn hadde sin styrke. Da hertug

⁴⁴⁶ Ekre 2001:107.

⁴⁴⁷ Ek vv. 2902-2903.

⁴⁴⁸ Ek vv. 2904-2911. Dette var en vanlig strategi på kontinentet. Se Richard L. C. Jones, "Fortifications and Sieges in Western Europe, c. 800-1450" i *Medieval Warfare* 1999:171.

⁴⁴⁹ Ek vv. 2917.

Erik gjorde sitt store angrep på det norske riket, var det derfor logisk at han angrep de to maktsentraene som kunne nås fra land, nemlig Trøndelag og Viken. Et nærliggende mål for dette angrepet må ha vært å nå frem til den hertugvennlige erkebiskop Jørund i Nidaros. Ellers er det vanskelig å forklare dette felttoget som var så geografisk perifert fra de andre stridighetene i perioden. Edvard Bull har riktignok forsøkt å gjøre dette angrepet til et spørsmål om lokale grensetvister, men dette virker lite troverdig.⁴⁵⁰ Fikk hertug Erik kontroll over Oslo (Akershus) og Nidaros ville Håkon trolig ha måttet søke tilflukt i Bergen. Hele den østlige delen av det norske riket ville da ha vært under hertugtilhengernes kontroll.

Angrepet på Jemtland kjennes kun fra to brev fra Håkon Magnusson i 1309.⁴⁵¹ Her går det frem at hertugens styrker hadde herjet Jemtland, men at de hadde trukket seg tilbake etter å ha møtt motstand i Trøndelag. Viken og Oslo, hvor hertugen må ha satt inn hoveddelen av sine styrker, ble derimot erobret uten større vanskeligheter.⁴⁵² Med i den svenske hertugens følge var også flere norske stormenn.⁴⁵³ Omgivelsene ble plyndret og byen brannherjet. Krøniken forteller hvordan hertugen holdt prektige hoff, hvor byens og omgivelsenes ressurser ble fortært på overdådig vis. Byen var ifølge krøniken svært rik og innbyggerne måtte stå på pinne dag og natt for å skaffe hertugens styrker det de ønsket. Den nylig oppførte festningen på Akersneset, senere Akershus festning, ble derimot ikke inntatt, selv om den ble beleiret over en lengre periode. Trolig i et forsøk på å hindre flere herjinger forsøkte befolkningen fra de nærliggende områdene seg på et motangrep, og det kom til slag mellom disse og hertugens styrker.⁴⁵⁴ De islandske annalene opplyser at en tredjedel av nordmennene og et ukjent antall av hertugens styrker ble drept. Den korte notisen avsluttes med å opplyse at hertugen etter slaget flyktet tilbake til det svenske riket.⁴⁵⁵ *Erikskrönikan* opplyser derimot at nordmennene ”falt som gress for bondens ljå” og at man deretter la dem i dynger. Mange flyktet men hertugen tok også et stort antall fanger som ble tatt med tilbake til det svenske riket. Hvilken av kildene som er mest partisk er vanskelig å bedømme. Hertugen dro tilbake etter slaget, noe som støtter den islandske versjonen. På den annen side virker det i et europeisk perspektiv lite trolig at lokale bønder skulle ha noe å stille opp med mot hertugens styrker, som for en stor del må ha bestått av profesjonelle og velutstyrte krigere fra Nord-Tyskland. Som vi har sett tidligere hadde de samme leiesoldatene ingen problemer med å

⁴⁵⁰ Edvard Bull, *Jemtland og Norge*, Oslo 1927:53 og 76. Bulls hypotese er også avvist av Rosén. Rosén 174.

⁴⁵¹ Se *DN I* nr. 121 og *RN III* nr. 571, 572.

⁴⁵² Hele felttoget er beskrevet i en lengre sekvens i *Ek vv.* 2918-2975.

⁴⁵³ *DN I* nr. 119 og *RN III* nr. 562.

⁴⁵⁴ Ifølge *Isl. Ann.*:202 kom bøndene fra Lier (ved Drammen), mens de ifølge *Ek vv.* 2950-2983 kom fra Oppland.

⁴⁵⁵ *Isl. Ann.*: 202.

nedkjempe bondeoppstanden i det svenske området året før. Uansett forlot hertugen det norske riket på samme måte som han kom inn; med herjing og brenning.

Bortsett fra den lokale oppstanden i Oslotraktene mot den svenske hertugens herjinger finnes det ingen spor etter organiserte motangrep fra kong Håkons side. Forsvarsstrategien ser ut til å ha vært å prioritere forsvaret av borgen på Akersneset. Dette lyktes, men prisen var at hertugen fikk frie tøylere i Oslo by og i omgivelsene rundt. Her ser vi det samme mønster gjenta seg som i sjøkrigene på slutten av 1200-tallet: Angriperne herjet og brente på motstandernes område og fortærte så mye de kunne komme over av fiendens ressurser. Dette gjorde nordmennene gjentatte ganger i det danske riket i perioden 1286-1295, og det samme gjorde hertug Erik i Viken vinteren 1308-1309. Forsvarerne på sin side forble i sine befestninger og ventet tålmodig på at angriperne skulle gå lei, gå tom for forsyninger eller støte på andre problemer. Dette var Erik Menveds strategi mot de norske herjingene i perioden 1286-1295 og samme strategi ble brukt av forsvarerne i Viken vinteren 1308-1309. En fiendtlig hærstyrke kunne nemlig godt sette seg fast i et område uten å innta borgene i områdene, men å beholde kontrollen over lengre tid uten faste militære støttepunkter var vanskelig. Den lokale bondehæren skapte kanskje vansker for hertugens styrker, men hertug Eriks hovedproblem var at borgen på Akersneset ikke var inntatt, selv etter mange uker med beleiring. Etter hvert måtte derfor hertug Eriks hær vende tilbake til Sverige.

Isteden for å organisere motangrep på eget territorium foretrakk de norske stormennene å utføre gjengjeldelsesaksjoner inne på svensk område etter at hertug Eriks hær hadde avsluttet sitt felttog. Ifølge *Erikskrönikan* ville det være nordmennene til ”skam og skade” om göterne skulle kunne skryte av sine herjinger uten at man gjorde gjengjeld.⁴⁵⁶ Ledet av stormannen Ivar Jonsson gikk en norsk styrke til angrep i Dalsland hvor de herjet og brente og vendte hjem med stort bytte. Oppmuntret av denne suksessen forsøkte en ny norsk styrke seg på angrep i Dalsland kort tid etter. Også denne styrken hadde lett spill mot den svenske lokalbefolkningen og satte deretter kursen hjemover med store mengder kveg, sau og svin som krigsbytte. På hjemveien støtte de imidlertid på en styrke fra borgen Dalaborg som red med hertug Eriks merke i spissen.⁴⁵⁷ Ifølge *Erikskrönikan* førte dette til panikk i den norske styrken, som flyktet i vill uorden. Deler av den norske styrken ble innhentet og ble et lett bytte for hertugens styrker.⁴⁵⁸

⁴⁵⁶ *Ek* vv. 2984-2990.

⁴⁵⁷ Ifølge *Ek* vv. 2270-79 ble denne borgen grunnlagt av hertug Erik i 1304. Se Lovén 1999:110-111 for detaljer.

⁴⁵⁸ *Ek* vv. 2992-3035.

Hertug Eriks felttog i Viken og ikke minst de norske gjengjeldelsesangrepene føyer seg inn i det allmenne europeiske mønsteret med korte innfall inn i fiendens territorier. Kontroll over faste befestninger var en betingelse for å kontrollere områder over tid. Dette visste hertug Erik som beleiret borgen på Akersneset, dog uten å lykkes. Det samme visste de norske styrkene, som i sine gjengjeldelsesaksjoner begrenset sine ambisjoner til å plyndre mest mulig på kortest mulig tid før de forlot fiendens territorium. De norske gjengjeldelsesangrepene var begge ledet av stormenn, og det finnes ingen indikasjoner på at kong Håkon deltok i planlegging eller utførelse. Disse angrepene har dermed likhetstrekk med de mange angrepene mot Erik Menved i 1286-1295, som også ofte var initiert og ledet av danske og norske stormenn.

Ved pinsetider 1309 samlet Håkon en flåtestyrke ved Tønsberg.⁴⁵⁹ Ifølge *Erikskrönikan* besto flåten av mange ”snekkior” og ”budzor”. Dette er betegnelser som ble brukt både om krigsskip og handelsskip, men som i begge tilfeller betyr relativt store og brede skipstyper.⁴⁶⁰ Selv om kildene ikke gir noen opplysninger om hvem som stilte med disse skipene, er det urealistisk å tro at den vanlige befolkningen disponerte skip av denne typen. Vi kan dermed anta at det ikke er ”leidangstyrker” i den tradisjonelle betydningen av begrepet det her dreide seg om.⁴⁶¹ Isteden kan vi konstatere at også de norske stormennene og den norske kongen hadde tilgang til andre og større fartøyer i tillegg til de tradisjonelle langskipene. Disse skipstypene manglet i motsetning til langskipene fart og manøvreringsevne i trange farvann, men hadde til gjengjeld større lastekapasitet og var mer robuste i åpen sjø.⁴⁶² Formålet med ekspedisjonen var å videreføre forhandlingene med den danske kongen. Det var altså ikke snakk om et egentlig krigstokt. Fra sagaene kjenner vi eksempler på at flåtestyrker ble brukt som et pressmiddel i forhandlinger. En slik bruk av flåtestyrker var spesielt mye benyttet av Håkon Håkonsson.⁴⁶³ Det kan tenkes at Håkon Magnusson ønsket å bruke sjøstyrkene på tilsvarende måte i de kommende forhandlingene med den danske kongen. Med på ekspedisjonen var fire biskoper og en rekke stormenn.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ *Ek* vv. 3038-3044. Mens hertug Erik vinteren før ventet til isen hadde lagt seg før han satte i gang sitt felttog, var sommeren den rette tid å føre sjøkrig på. Ifølge krøniken ventet Håkon til pinsen kom, for da var is, snø, regn og vind forsvunnet og fuglene sang.

⁴⁶⁰ *KLNM* 15:482-491.

⁴⁶¹ Den tradisjonelle forståelsen av begrepet i nordisk historieforskning er som benevnelse på langskipflåte med folkeutbud som mannskap. Se delkapitlene 2.9, 3.5 og 3.6.

⁴⁶² Ifølge Rose hadde bruk av stridskrefter til sjøs ulike mål. Valg av skipstype var derfor trolig basert på hvilken type ekspedisjon det var snakk om. Rose 2002:57.

⁴⁶³ Ersland 2000:66-67.

⁴⁶⁴ Håkons brev (12.04.1309) til trønderske høvdingen om å stille med fem skip hver med 50 mann om bord var trolig en del av forberedelsene til denne ekspedisjonen. DN I nr. 121 og *RN* III nr. 572. Listen over deltagende

På veien sørover måtte en del av flåten legge til land i nærheten av Konghelle på grunn av sterk motvind. Dette fikk hertug Erik fra sin base på Ragnhildsholmen etterretning om og sendte straks ut skip for å angripe de norske styrkene. Angrepet ble en suksess, og syv norske skip ble erobret og mange menn drept. Blant de drepte var også stormannen Ivar Jonsson, som hadde ledet det første angrepet på Dalsland vinteren før. Ifølge krøniken gjorde hertug Erik seg stor flid med å gi den norske stormannen en standsmessig begravelse. Liket av Ivar Jonsson ble derfor fraktet til Skara, hvor det ble begravd i et fransiskanerkloster.⁴⁶⁵ En annen del av hertugens flåtestyrke forsøkte også et angrep på de norske flåtestyrkene. De led imidlertid nederlag, og lederne ble tatt til fange av nordmennene. I tumultene etter trefningen ble hertugens ledere drept, noe krøniken fordømmer på det sterkeste.⁴⁶⁶ Selv om ikke alle av hertug Eriks mannskaper var like heldige i disse stridene, er det et interessant poeng at de svenske hertugene også gjorde bruk av flåtestyrker.⁴⁶⁷ Fra før vet vi at de kontrollerte en rekke sterke borganlegg, og, ikke minst, at de disponerte tyske leietropper som utmerket seg både ved sin grusomhet og sin dyktighet. Erik og Valdemar kunne dermed med sitt arsenal av militære ressurser og kombinerte styrker tilpasse bruken av militære virkemidler til det som var hensiktsmessig i den enkelte situasjon.

På dette tidspunkt hadde imidlertid Håkon Magnusson ankommet København med sin hovedflåte. 17. juli 1309 ble avtalen om Halland og Ingeborgs forlovelse med Magnus Birgersson endelig bekreftet. I tillegg ble det inngått en felles angrepsavtale mellom kong Håkon og Erik Menved mot de svenske hertugene. Noen fred skulle ikke inngås med noen av hertugenes tilhengere, unntatt dem man fikk til å skifte side i striden.⁴⁶⁸ Muligheten for å få motstandernes styrker til å skifte side i en kommende krigssituasjon blir i avtalen omtalt som en reell mulighet som en burde benytte til sin fordel dersom en fikk muligheten. For å gi avtalen mellom de to kongene mest mulig stabilitet, måtte både kong Håkon og kong Erik sørge for å få den bekreftet av et stort antall riddere. Fra norsk hold forpliktet Håkon seg til å skaffe skriftlig bekreftelse på avtalen fra 270 riddere og hirdmenn.⁴⁶⁹

stormenn finnes i avtalen mellom Håkon og Erik Menved som ble inngått 17.07.1309. Se *DS II* nr. 1629, *DD 2 rk*, bind IV, nr. 191, *DN IX* nr. 82 og *RN III* nr. 595.

⁴⁶⁵ *Ek vv.* 3062-3069. Ivar Jonsson var bror av Havtore Jonsson, som var gift med Håkon Magnussons uekte datter Agnes.

⁴⁶⁶ Hertug Erik blir i *Erikskrönikan* dermed fremstilt som en ærefull ridder som, i motsetning til sine fiender, behandler sine fanger godt. *Ek vv.* 3070-3102.

⁴⁶⁷ *Ek vv.* 3053-57. I likhet med situasjonen i det øvrige Europa disponerte heller ikke hertug Erik sine egne flåtestyrker, men rekvirerte skip fra handelsfolk og andre ved behov. Krønikens skildring viser at det lot seg gjøre på relativt kort varsel. Se Rose 2002:14.

⁴⁶⁸ *DD 2 rk*, VI nr. 191.

⁴⁶⁹ Jmf. Kong Eirik og hertug Håkons beskyttelsesbrev for de fredløse stormennene i 1287.

Som en følge av den fornyede avtalen med kong Håkon gikk kong Erik Menved vinteren 1309 inn i Sverige med det som i tidens målestokk må ha vært en imponerende hærstyrke. *Jyske Krønike* beskriver det på følgende måte:

Men den tredie gang kom han (Erik Menved) selv til Sverige med 2500 stridsheste, og i alt var der 60 tusinde mand i rytterhæren. De nævnte hertuger flygtede straks fra hans åsyn til deres borge ved havet og var rede til at flygte videre ud af landet, hvis han havde forfulgt dem. Han drog så fredeligt gennem Småland og Östergötland, hvor ingen gjorde mine til modstand og drog ind i Uppland, belejrede borgen Nyköping kraftfuldt og angrep den med maskiner, så folk i borgen ikke kunne forsvare sig. Og da de ville komme ud til ham og opgive borgen, se så var der nogle mægtige danske, der hemmeligt fordærvede ved løfter fra de nævnte hertuger splittede kongens hær og skiltes fra kongen med hårde ord og den største del af hæren, så mange at han var blevet taget til fange dér eller helt overvundet, hvis han ikke havde haft nogle udenlandske tyske med sig, nemlig herren af Mecklenburg og hans folk, der trofast forblev hos ham.⁴⁷⁰

Kong Erik Menveds krigsforberedelser forut for felttoget i 1309 må ha vært svært omfattende. Felttoget er den hendelse som i tillegg til Nyköpings gjestebud åtte år senere har satt flest spor etter seg i kildene fra denne perioden. At hæren skulle ha bestått av 60 000 mann som *Jyske krønike* skriver er imidlertid helt usannsynlig. Høymiddelalderens mest omfattende og prestisjefylte militærkampanjer var korstogene til Palestina, og selv disse omfattet sjelden hærstyrker på mer enn 20-30 000 mann.⁴⁷¹ Kong Erik hadde imidlertid mobilisert alle sine tyske allierte, deriblant Henrik av Mecklenburg.⁴⁷² Også kong Birger var med i den dansk-tyske hæren og brøt dermed sin ed om ikke å herje i det svenske riket med fremmede styrker. *Erikskrönikan* skriver at hæren var stor, godt utrustet og inkluderte 18 stormenn.⁴⁷³ I årboken for Lübeck får vi opplyst at det var 2500 godt utrustede ryttere med i

⁴⁷⁰ Oversettelsen er hentet fra Rikke Agnete Olsen, *Jyske Krønike oversat og kommenteret*, Wormanium 1995:37-38. Orginalteksten finnes gjengitt i *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:284-297.

⁴⁷¹ John France, *Western Warfare in the Age of the Crusades 1000-1300*, London 1999:13. Ifølge France var størrelsen på det som i middelalderen ble omtalt som store hærstyrker normalt et sted mellom noen hundre og 3-5000 menn. For en diskusjon om størrelsen på middelalderens hærstyrker, se France 2002:61-82 og Timothy Reuter, "Plunder and tribute in the Carolingian Empire" i *Transactions of the Royal Historical Society* 35, 1985:5-94.

⁴⁷² Kong Erik begrunnet sitt ønske om hjelp fra Henrik av Mecklenburg med den behandling hans søster, den svenske dronning, var blitt utsatt for ved hertugenes kupp i Håtuna i 1306. Ifølge den danske kongen skal hans søster ha vært tvunget til å løpe etter to ryttere som hadde bundet henne mellom sine hester. Fiendens skjendige og umoralske handlinger brukte han for øvrig også hele tiden i kampen mot de danske fredløse. Kong Eirik Magnusson brukte samme type argument da han fikk hjelp fra kong Edward av England i 1286. Se Munch 1859:525.

⁴⁷³ *Ek* vv. 3167-3174.

følget.⁴⁷⁴ I tidens målestokk var det derfor en stor hærstyrke som i 1309 inntok det svenske området.

I tillegg til *Jyske krønike* har også *Erikskrönikan* en utførlig skildring av felttoget.⁴⁷⁵ Mens *Jyske krønike* klart tar parti for kong Erik Menved, er *Erikskrönikan* som vanlig på lag med de svenske hertugene. De to kildene utfyller derfor hverandre og gjør oss i stand til å få et relativt godt innblikk i felttoget.⁴⁷⁶ Mot Erik Menveds voldsomme styrkeoppbud var det i lys av tidens krigføring selvsagt ikke aktuelt for de svenske hertugene å utfordre de dansktske styrkene i et regulert slag. Isteden trakk hertugene seg tilbake og benyttet seg av den brente jords taktikk. Overalt hvor Erik Menveds hær kom hadde hertugene, ifølge krøniken, vært i forkant og brent slik at det var lite å hente for de dansktske styrkene. I tillegg holdt hertugene seg så nær Erik Menveds styrker at de kunne angripe hver gang angrepshæren sendte ut mindre avdelinger for å lete etter forsyninger.⁴⁷⁷ Parallelt med dette sørget hertugene for å innhente forsterkninger først i Stockholm, og siden i Kalmar, hvor hertug Erik mottok to skipslaster med tyske leiesoldater.⁴⁷⁸

I oktober innledet den dansktske hæren beleiring av festningen Nyköpinghus. Ifølge *Jyske krønike* var festningen nær ved å gi seg, mens den ifølge *Erikskrönikan* holdt stand fordi den var godt utstyrt og godt bemannet. Fra sin plassering i Nyköping hadde de dansktske styrkene havet i øst, innsjøen Mälaren og ufremkommelig skog i nord og skoger og sumper i sør. Det var derfor kun langs hovedveien sørover at et tilbaketog av en slik størrelse kunne skje. Denne muligheten ble imidlertid blokkert da de svenske hertugene forflyttet sine styrker til Västergötland. Ettersom vinteren nærmet seg må mangel på mat og fôr ha begynt å melde seg i beleiringshæren, som lå fast i Nyköping. Det følgende mytteriet blant Erik Menveds danske menn skjedde ifølge *Jyske krønike* fordi hertugene hadde bestukket de danske stormennene. Dette er ikke utenkelig, men den matmangel og de påfølgende sykdomsutbrudd som *Erikskrönikan* skildrer var trolig mer enn grunn nok til at invasjonshæren gikk i oppløsning ved Nyköping.⁴⁷⁹ Ifølge *Jyske krønike* var det de danske stormennene som sto i spissen for mytteriet, mens de tyske styrkene forble lojale mot den danske kongen. De tyske

⁴⁷⁴ Jørgensen 1927:234.

⁴⁷⁵ *Ek* vv. 3166-3309.

⁴⁷⁶ For en diskusjon om bruk av krønikematerialet i analyser av middelalderens krigføring, se Kelly DeVries, "The Use of Chronicles in Recreating Medieval History" *Journal of Medieval Military History*, 2, 2004:1-16.

⁴⁷⁷ Denne strategien er godt kjent fra kontinentet. Se John Gillingham, "William the Bastard at War" i *Anglo-Norman Warfare. Studies in late Anglo-Saxon and Anglo-Norman Military Organization and Warfare*, London 1992:154-157.

⁴⁷⁸ *DS* III nr. 1636 og *Ek* vv. 3258-3262.

⁴⁷⁹ Ingvor M. Andersson mener i tillegg at nye problemer i de nordtyske områdene bidro til at beleiringen ble opphevet. Andersson 1954:115.

styrkene forhindret dermed ifølge krøniken en enda større katastrofe for Erik Menved. Langt inne i fiendeland måtte Erik Menved uansett bryte opp og innledet straks forhandlinger om våpenhvile med hertugene.

En følge av avtalen var at hertugene i løpet av vårparten måtte realisere delingen av det svenske riket og gi Birger råderetten over dennes tilmålte tredjedel av riket. På tross av den resultatløse beleiringen av Nyköping, må Erik Menveds felttog dermed karakteriseres som en delvis suksess. En total seier, som teoretisk sett kanskje hadde vært innen rekkevidde, krevde en risiko som Erik Menveds danske menn ikke var villige til å ta. Tatt i betraktning den kritiske situasjonen som hertugene befant seg i under angrepet, må avtalen også karakteriseres som en diplomatisk suksess fra deres synspunkt.⁴⁸⁰ Avtalen i desember 1309 krevde riktignok store innrømmelser overfor Birger og Erik Menved, men ga frie tøyler overfor hertugenes andre hovedmotstander, Håkon Magnusson.

Samtidig med at Erik Menveds angrep ble igangsatt i 1309, hadde kong Håkon benyttet muligheten til igjen å foreta et angrep på hertug Eriks befestninger rundt Konghelle.⁴⁸¹ De angripende parter la dermed nok en gang opp til en tofrontskrig som vi kjenner både fra 1295 og fra hertug Eriks angrep mot Viken og Jemtland 1308-09. Ifølge islandske annaler gjenerobret Håkon både Ragnhildsholmen og Båhus. Sentralt i kampen om disse befestningene sto den norske stormannen Tore Unge.⁴⁸² Ved Håkons beleiring var han hertug Eriks befalingsmann på borganleggene. Dette var ingen overraskelse da Tore Unge også tidligere hadde bistått de svenske hertugene i kampen mot kong Håkon.⁴⁸³ Under trussel om tap av alt sitt gods i Norge valgte han imidlertid å åpne portene for kong Håkon, som dermed gjenvant kontrollen over de viktige befestningene. Som belønning fikk Tore Unge fortsette som befalingsmann på borgene, men nå som kong Håkons mann.

Etter at våpenhvilen mellom hertug Erik og den danske kongen var inngått, forflyttet hertugene sine styrker til Konghelle. Her beleiret de Ragnhildsholmen i et forsøk på å gjenvinne borgen. Vinteren 1309-1310 var kald, noe som medførte at Ragnhildsholmen ikke lengre var beskyttet av vann, men omgitt av is, slik at beleirerne kunne komme på kloss hold. Samtidig hindret isen kong Håkon i å sende forsterkninger sjøveien.⁴⁸⁴ En unnsetnings-

⁴⁸⁰ Samtidig som Erik Menveds hær dominerte det svenske landskapet, kunne den norske kongen innta Konghelle og Båhus. Situasjonen var på et tidspunkt prekær for de svenske hertugene, som fryktet beleiring av Stockholm og manglet forsyninger, selv om de opererte på hjemmebane.

⁴⁸¹ *Isl. Ann.*:202 og *Ek vv.* 3335-3346. Se også delkapittel 4.5.

⁴⁸² *Ek vv.* 3345-3410. Tore Unge er identisk med ridderen Tore Torleivsson. I 1312 finner vi ham atter i kong Håkons tjeneste, da som forhandler mellom den norske kongen og de vendiske byene Lübeck, Rostock, Wismar, Greifswald og Stralsund. *DD* 2 rk, VI nr. 425 og *RN* III nr. 759, 761.

⁴⁸³ *Ek vv.* 3125.

⁴⁸⁴ *Isl. Ann.*:75, 102, 342, 392.

ekspedisjon ble likevel sendt fra kong Håkon, men denne ble slått tilbake av Bjarne Lodinsson, en annen norsk stormann i hertug Eriks tjeneste. Tore Unge valgte deretter nok en gang å gå i hertugenes tjeneste, og festningene kom igjen på hertugenes hender. Kontrollen over Ragnhildsholmen, og trolig også Båhus, skiftet flere ganger over kort tid, og hver gang som følge av at befalingsmannen skiftet side. I europeisk sammenheng er heller ikke dette unikt. Det var gjerne på slike måter det var mulig å overta kontrollen over befestninger. Selv under beleiringen av Antioch, som regnes som en av de store bragdene under det første korstoget i 1097, var det et forræderi som til slutt sikret korsfarerne seieren.⁴⁸⁵ Tore Unges hyppige sideskifter ser også ut til å ha blitt akseptert av begge parter. Etter å igjen ha fått kontroll over Ragnhildsholmen valgte hertug Erik å bruke Tore Unge som sendebud i de videre forhandlingene med kong Håkon.

Høsten 1309 hadde altså Håkon lyktes med å gjenerobre Konghelle og Båhuslen. Den norske kongens suksess hadde imidlertid vært avhengig Erik Menveds deltakelse i en tofrontskrig mot hertugene. Etter forliket mellom Erik Menved og hertugene i desember, trakk den danske kongen sine styrker ut av det svenske riket. Dette endret også forutsetningene for krigføringen mellom Håkon og hertugene, og også disse stridighetene endte i en våpenhvile på nyåret 1310.

5.7 Fra Osloavtalen i 1310 til Koldingavtalen i 1314

I mars 1310 endret alliansemønstret seg nok en gang da det ble sluttet forlik i Oslo mellom hertug Erik og Håkon Magnusson.⁴⁸⁶ Hertug Erik skulle ifølge denne avtalen igjen få Ingeborg til ekte, mens hans bror, hertug Valdemar, skulle få den avdøde kong Eirik Magnussons datter. Til gjengjeld skulle hertug Erik overlate hele Nord-Halland sammen med festningene Hunehals, Varberg og Konghelle til den norske kongen. Også krigsutstyr som armbrøster, kastemaskiner og kost for et halvt år til 100 riddere og væpnere skulle følge med. I tillegg skulle hertugene tjene Håkon med 400 ryttere.

Hovedgrunnen til at hertugene gikk med på å oppgi Halland og sine nøkkelposisjoner langs vestkysten og ved Göta Älv er trolig å finne i erfaringene fra tofrontskrigen mot Håkon Magnusson og Erik Menved året før. Under krigen holdt hertugenes maktgrunnlag på å bryte sammen på to fronter samtidig, og det må derfor ha vært et sterkt ønske fra hertugenes side å

⁴⁸⁵ Bradbury 1992:111.

⁴⁸⁶ *DD* 2 rk, VI nr. 228 og *RN* III nr. 642.

splitte den farlige alliansen mellom Håkon Magnusson og Erik Menved. En annen viktig konsekvens av å splitte Håkon og Erik Menved, var at ekteskapsinngåelsen mellom Birgers sønn og Ingeborg da ville bli lagt på is. Ekteskapet mellom Magnus Birgersson og Ingeborg var trolig nært forestående, og med det realisert ville hertug Eriks vestsvenske rike vært klemmt mellom Birgers rike i øst og Magnus Birgerssons norske rike i vest. Både i et kortsiktig og langsiktig perspektiv var dette et svært lite forlokkende scenario for den svenske hertugen. For å gjøre avtalen forlokkende for Håkon tilbød hertug Erik også områder i det svenske riket til Erik Valdemarsson, som var en nær alliert av den norske kongen. I tillegg til direkte kontroll over Nord-Halland, ville Håkon dermed få sterk indirekte kontroll over det tilgrensende Marks herred i Västergötland.⁴⁸⁷ I tiden rundt avtaleinngåelsen i Oslo mellom hertug Erik og Håkon Magnusson, slet Erik Menved med å hevde sin rett til Rügen som var brohodet til hans tyske innflytelsessfære.⁴⁸⁸ Håkon kunne dermed ikke på kort sikt regne med hjelp fra Erik Menved for å få sine etterlengtede besittelser i Halland, noe som må ha gjort hertug Eriks tilbud enda mer fristende. Det finnes ingen indikasjoner på at hertugene senere foretok seg noe for å overlevere festninger og områder til Håkon, og avtalen handlet fra hertugens side i første rekke om å kjøpe seg tid. Osloavtalen fra mars 1310 er derfor et eksempel på hertug Eriks dyktighet i det politiske diplomati.

Avtalen splittet alliansen mellom Håkon og Erik Menved og ledet sommeren 1310 frem til nye avtaler i Helsingborg som innbefattet en nyordning for store deler av det nordiske området.⁴⁸⁹ Det viktige sett fra hertug Eriks side var at han fra da av var Erik Menveds foretrukne partner fremfor Håkon Magnusson.⁴⁹⁰ Hovedspørsmålene i Helsingborg var hvem den norske tronarvingen Ingeborg skulle gifte seg med, og hvem som skulle ha Nord-Halland. Resultatet ble at Magnus Birgersson skulle få Ingeborg, hertug Erik skulle få Nord-Halland som len, mens kong Håkon ble avspist med et løfte om å få tilbake Konghelle og Ragnhilds-holmen. De fredløse ble helt utelatt i avtaletekstene. Erik Menved ofret dermed den norske kongen for å isteden nærme seg hertug Erik. Målet for den danske kongen var å knytte hertug Erik til sitt overherredømme gjennom giftermålet med sin slektning Sofia av Werle. Hertug Erik ville dermed kunne utgjøre en buffer mot den norske aggressiviteten som hadde ridd

⁴⁸⁷ Erik Valdemarsson var sønn av den, i 1276, tilsidesatte svenske kongen Valdemar Birgersson. Den svenske kongesønnen hadde i en årrekke sitt tilhold ved det norske hoff. Området det her var snakk om hadde lenge vært omstridt. Den norske kongen Magnus Berføtt (1093-1103) hadde overhøyhet over området på begynnelsen av 1100-tallet, og senere ble området brukt som base for både ribbunger og birkebeinere under de norske borgerkrigene. Området tilhørte imidlertid Skara stift og var med det en del av Västergötland og det svenske riket. Lindkvist, i *Grenser og grannelag* 2005:255.

⁴⁸⁸ Andersson 1954:117, 126.

⁴⁸⁹ DD 2 rk, nr. 276-288 og RN III nr. 659-664.

⁴⁹⁰ Se Andersson 1954:129 og Rosén 1939:193 ff.

Christofferlinjen siden 1280-tallet. Erik Menved følte seg også sterk nok til nå å fullstendig avskrive Håkons tidligere oppnådde rettigheter i det danske riket.⁴⁹¹

Problemet med Helsingborgavtalene var at hertug Erik, selv om han ellers kom godt ut av avtalene, måtte oppgi forlovelsen med den norske tronarvingen. Samtidig må Håkon ha vært svært misfornøyd med å ha blitt fratatt alle rettigheter i det danske riket uten kompensasjon. I tillegg gjorde situasjonen i de nordtyske områdene den følgende tiden det vanskelig for Erik Menved å følge opp gjennomføringen av avtalene. Situasjonen i 1310 kan derfor minne om situasjonen etter fredsslutningen i det svenske riket i 1305. Hertugene Erik og Valdemar var igjen i en allianse ledet av Erik Menved, riktignok med den forskjell at de svenske hertugene i løpet av de fem år som var gått hadde opparbeidet seg en langt sterkere stilling. Utviklingen det følgende året, 1310-1311, skulle også komme til å minne om situasjonen 1306-1307. Også denne gang må situasjonen i Norden settes i sammenheng med de politiske forhold i de nordtyske områdene. Som i 1307 ble Erik Menved i 1310-1311 igjen involvert i tyske uroligheter. I juli innledet Erik Menveds alliansepartner, Henrik av Mecklenburg, angrepet på de vendiske byer ved å beleire Wismar. Erik Menved angrep deretter Rostock, mens de tyske sjøbyene som motsvar herjet langs den danske kyst. Det er derfor neppe tilfeldig at det på denne tiden igjen ble opprettet kontakt mellom Håkon Magnusson og hertug Erik. Krigsutbruddet sommeren 1311 mellom de tyske landefyrstene og handelsbyene gjorde at hertug Erik og Håkon nå kunne gjenoppta forhandlinger som, passende nok, ble holdt i Stensö, midt i det omstridte Nord-Halland.⁴⁹² Som i 1306-1307 ble det nok en gang gjort tilnærmelser til Erik Menveds motstandere i de tyske sjøbyene, og på ny ble sjøbyene tildelt store handelsprivilegier i både det norske riket og i de svenske områdene kontrollert av de svenske hertugene.⁴⁹³ Håkon Magnusson og hertug Erik greide for en periode å holde sitt nye arrangement hemmelig, men høsten 1312 kom den nye avtalen for en dag da det, stikk i strid med Helsingborgavtalen fra 1310, ble feiret dobbeltbryllup i Oslo.⁴⁹⁴

Ved utgangen av 1312 var hertug Erik dermed konfrontert med valget mellom å lede an i et angrep på Erik Menved eller å på ny utnytte sin sterke stilling til å søke en gunstig avtale med den danske kongen på sin norske forbundsfelles bekostning. Det siste alternativet ble valgt, og 16. desember møttes hertug Erik og Erik Menved til fredsforhandlinger, som i

⁴⁹¹ I 1309 avtalen var Håkon blitt lovet Nord-Halland som kompensasjon for dette. Denne kompensasjonen falt nå bort.

⁴⁹² *Ek* vv. 3438-41.

⁴⁹³ *RN* III nr. 759, 761 og *DD* 2 rk, nr. 425. Se også *RN* III nr. 722, *DN* VI nr. 82 og *DD* 2 rk, VI nr. 438, *ST* I nr. 176 og *DS* II nr. 1859.

⁴⁹⁴ *Ek* 3488-3623.

juni 1313 ledet til inngåelse av fredsavtale mellom hertugene og den danske kongen.⁴⁹⁵ Her ble hertug Eriks ekteskap med Ingeborg akseptert, og Magnus Birgersson skulle isteden gifte seg med fyrst Witzlav III av Rügens datter Eufemia. I den nye avtalen skulle den svenske hertugen få både Ingeborg og Nord-Halland, mot at han til gjengjeld betalte 4000 kølnske mark samt tjente Nils av Werle med 100 mann i tre måneder. I tillegg måtte hertug Erik avlegge ed på at bruddet på forlovelsen skyldtes rent kanoniske forhold, og at det ikke skyltes noen feil ved Sofia. Dette var et viktig punkt for at Sofia fremdeles skulle kunne brukes i Erik Menveds ekteskapelige alliansepolitikk.

Avtalen ble fornyet og utvidet i Kolding 19. juli 1314.⁴⁹⁶ Her forpliktet Erik Menved seg også til å arbeide for at hertug Erik skulle få den norske tronen. Til gjengjeld måtte hertugen love å tjene den danske kongen.⁴⁹⁷ Avtalen representerte på mange måter et klart brudd på Erik Menveds tidligere politikk, og må ses i sammenheng med hans vanskelige posisjon i det danske riket og i Nord-Tyskland. Viktigste må det for Erik Menved ha vært å kutte båndene mellom de svenske hertugene og danske stormenn. Sommeren 1313 hadde Erik Menved måttet nedkjempe et omfattende opprør i Nord-Jylland. Koldingavtalen gjorde hertug Erik til en nær alliert, noe som bidro til at Erik Menved også våget et oppgjør med sin bror hertug Christoffer i juni 1315. Koldingavtalen ga Erik Menved en frihet i forhold til indre opposisjon han tidligere ikke hadde hatt. Som en bekreftelse på det nye forbundet bisto hertug Erik høsten 1315 Erik Menved i en strid mot hertug Erik av Sør-Jylland. I 1314 ble begge grev Jakobs sønner, Valdemar og Nils, henrettet. I Roséns analyse fremstår derfor Koldingavtalen alt i alt som en gunstig avtale for Erik Menved.⁴⁹⁸

Hørby er ikke enig i dette, og mener isteden at avtalen markerte en kollaps for Erik Menveds nordiske politikk, og at det var hertug Erik og ikke Erik Menved som fikk gjennomslag for sin langsiktige politikk i 1314.⁴⁹⁹ Årsaken til at Erik Menved gikk med på avtalen var den ekstremt alvorlige situasjonen den danske kongen befant seg i da han for første gang ble konfrontert med et omfattende stormannsopprør i eget rike.⁵⁰⁰ Under ledelse av Niels Brock, Jens Pape og Jens Staverskog, og i samarbeid med utenlandske fyrster, hadde stormennene fått med seg befolkningen i Nord-Jylland i en skattenekt. Skattekravene skulle dekke Erik Menveds kostnader i forbindelse med felttogene i det svenske riket, og tidspunktet for

⁴⁹⁵ *DD 2 rk*, VI nr. 482, *DD 2 rk*, VI nr. 52, og *ST I* nr. 179.

⁴⁹⁶ *DD 2 rk*, VII nr. 179: 19. juli 1314 avtalte hertug Erik og kong Erik Menved at det norske riket skulle tilfalle hertugens sønn med Ingeborg, eventuelt hertugen selv dersom Håkon døde før de fikk barn.

⁴⁹⁷ *ST I* nr. 182.

⁴⁹⁸ Rosén 1939:222-223.

⁴⁹⁹ Hørby 1977:124-29.

⁵⁰⁰ *DD 2 rk*, IIV: 167-171, 254 og 285.

opprøret var kort tid etter dobbeltbryllupet i Oslo, hvor de svenske hertuger og kong Håkon åpenlyst hadde krenket bestemmelsene i Helsingborgfreden. Ifølge Hørby handlet derfor opprøret kanskje om skatt, men i tillegg også om nordisk maktpolitikk. Opprøret skjedde nemlig i de områdene hvor Håkon Magnusson hadde arvekrav. Blant annet var en av lederne, Niels Brok, forvalter på Skanderborg slott, som i følge arven etter Erik Plovpenning tilhørte den norske kongen. Ifølge avtalene mellom Håkon og Erik Menved fra 1308 og 1309 skulle Håkons krav i Nord-Jylland ha blitt byttet mot eiendommer og len i Nord-Halland. Denne ordningen ble annullert i Helsingborgavtalen, og situasjonen i Nord-Jylland var dermed fremdeles uavklart. Opprøret i 1313 ble nedkjempet av Erik Menveds styrker etter blodige kamper og gir et inntrykk av en situasjon hvor Erik Menveds styre nå var truet både utenfra og innenfra. Ifølge Hørby representerte Koldingavtalen derfor en ydmykelse for Erik Menved, og fremstår dermed som en tikkende bombe med pekere fremover mot Nyköpings gjestebud to år senere.

Figur 4 Hertug Eriks mellomnordiske rike, 1310-1317. Hentet fra Knut Helle, *Under kirke og kongemakt 1130-1350. Aschehougs Norges Historie*, bnd. 3, Oslo 1995:218.

5.8 Perioden 1302-1314 i et militært perspektiv

Fra slutten av 1200-tallet ble grenseområdene mellom de danske, norske og svenske rikene sentrum for interessene til fyrster og stormenn i alle de tre nordiske rikene. I et militært perspektiv betydde dette at krigføringen kom til å foregå i et landskap med en topografi som var mer egnet for den landbaserte stridsteknikken som var vanlig i store deler av det øvrige Europa. Det er en utbredt oppfatning at dette var en type krigføring som spesielt den norske kongemakten manglet ressurser og evner til å mestre. Dette er gjerne blitt regnet som en medvirkende årsak til det norske rikets undergang som selvstendig kongedømme fra 1319 og fremover. Kong Håkons mislykkede beleiring av borgen Ragnhildsholmen i 1308 er ofte blitt fremhevet som et eksempel på de norske fyrstenes avmakt i forhold til denne formen for krigføring. At hertug Erik ikke lot seg fordrive fra Ragnhildsholmen har av flere norske historikere helt opp til våre dager blitt tolket som et varsel om de mørke tider som skulle komme. Narve Bjørge sier det på følgende måte: ”Det var derfor eit mene tekel da den marinebaserte norske krigsmaskinen ikkje eingong var i stand til å tvinge hertug Erik og hans fåtalige ryttaflokke frå borga på Ragnhildsholm i 1308”.⁵⁰¹

Selv om Ragnhildsholmen kun var en middels stor festning og sannsynligvis for liten til å være egnet som administrativt senter, var den likevel fra et militært synspunkt en sterk festning. Den var bygd i mur og teglstein, og dersom ringmuren skulle falle, kunne forsvarerne likevel holde stand i hovedtårnet over lang tid. Før kruttet og kanonenes tid var det nemlig nesten umulig å erobre slike tårn som hadde tykke murer og kun noen få, små åpninger. I tillegg hadde befestningen blitt styrket og utvidet i 1307 av hertug Erik. Enda viktigere enn byggverket i seg selv var imidlertid den beskyttelse som kunne bli oppnådd ved riktig plassering i terrenget. Generelt sett var den mest effektive måten å beskytte en befestning på å plassere den i terreng hvor den var beskyttet av vann eller høyde eller aller helst av begge deler. Fra et militært synspunkt må Ragnhildsholmens plassering på en holme midt i en elv, betraktes som en noe nær ideell plassering. Avhandlingens analyse viser derfor at kong Håkons mislykkede beleiringsforsøk vanskelig kan betraktes som et bevis på en militært svekket norsk kongemakt. I et europeisk perspektiv viser Håkon Magnussons nederlag kun at de samme mekanismene som gjaldt for europeisk krigføring også gjorde seg gjeldende i Norden. Hadde en festning tilstrekkelig med forsyninger og et lojalt mannskap, var det svært vanskelig for en angrepstyrke, nesten uansett størrelse og utrustning, å erobre festningen. I dette bildet passer det også godt at både hertug Erik og danskenes konge Erik Menved

⁵⁰¹ Bjørge 1995:95.

mislyktes i sine forsøk på å erobre henholdsvis Akershus, vinteren 1308-1309, og Nyköpingshus, senhøstes 1309. Problemet med å innta en fast befestning var ikke særnorsk, men et felles europeisk fenomen.⁵⁰²

Analysen av den dansknorske krigføringen i perioden 1286-1295 viser at de norske krigsflåtene klarte seg godt i striden med kong Erik Menved. Spesielt gjaldt dette i de situasjoner hvor de norske fyrstene opererte i samarbeid med de danske allierte slik at fordelene med å kombinere militære virkemidler kunne utnyttes. Kombinasjonen av norsk krigsflåte, danske festninger og tyske leiesoldater var årsaken til de gunstige resultatene de norske fyrstene oppnådde i Hindsgavlavtalen i 1295. Fra 1306 og utover var den svenske hertug Erik den mest dynamiske politiske og militære kraft i Norden. Kun Erik Menved var etter den tid i stand til å true den svenske hertugens maktgrunnlag. Dette gjaldt spesielt under krigføringen høsten 1309 da Erik Menved, i samarbeid med Håkon Magnusson og tyske forbundsfeller, angrep de svenske hertugene fra to fronter samtidig. Trusselen fra Erik Menved var imidlertid av kortvarig karakter da han nok en gang måtte vende sine ressurser mot de nordtyske områdene.

Avhandlingens analyse gir grunn til å hevde at en viktig årsak til hertug Eriks sterke stilling var at han selv disponerte ulike militære virkemidler. Han kontrollerte de viktigste borganleggene i skjæringspunktet mellom de tre rikene, og han gjorde utstrakt bruk av profesjonelle tyske ryttersoldater. I tillegg kunne han når situasjonen krevde det også mobilisere sjøbaserte stridskrefter. Mens en fyrste som kong Håkon Magnusson måtte inngå kompliserte og skjøre allianser for å kunne stille med de mest effektive militære virkemidlene, kunne hertug Erik på kort varsel på egen hånd velge hvilke virkemidler han ville ta i bruk. Våren 1309 gjorde hertugen for eksempel bruk av en sjøbasert angrepstaktikk når han lot flåtestyrker angripe kong Håkons flåte utenfor Konghelle. I møte med kong Erik Menveds store hærstyrker i Sverige et halvt år senere valgte hertug Erik derimot en klassisk landbasert ”brent jord” taktikk. Det ga som vi har sett stor fleksibilitet å kunne disponere ulike militære virkemidler på egen hånd. Dette er en viktig forklaringsfaktor for å forstå den svenske hertugens sterke militære stilling i årene etter 1306.

⁵⁰² Se delkapittel 3.5.

5.9 Perioden 1302-1314 i et politisk perspektiv

Perioden 1302-1314 ble innledet med det svenske regimeskiftet og den norsksvenske alliansen i Solberga. I motsetning til tidligere forskning fremhever avhandlingens analyse kong Birger Magnusson som leder for den nye politikken fra svensk side. Den politiske og næringsmessige utviklingen på vestkysten var en viktig strukturell årsak til at svensk politikk ble mer fokusert på vestområdene i tiden rundt år 1300. I 1302 var kong Håkon Magnusson, i samarbeid med grev Jakob av Nord-Halland og de fredløse stormennene, i besittelse av Konghelle, Bohuslän, Hunehals og Varberg. Oslo var nå etablert som nytt hovedsete for den norske kongemakten, noe byggingen av Akershus festning var et uttrykk for. Dette betydde at den norske kongemakten hadde befestninger og handelssteder på begge sider av Lödöse, den eneste svenske havnen med forbindelse til Nordsjøen. Den svenske vestvendingen i 1302 må derfor knyttes til denne utviklingen. At skiftet skjedde nettopp i 1302, kan imidlertid vanskelig forklares uten å trekke inn kong Birger Magnussons kroning samme år. Ved å trekke inn dette momentet kan den nye politikken forklares både ut fra større samfunnsmessige endringer og ut fra den nye lederens ønske om å markere avstand og selvstendighet til Torgills Knutsson og Erik Menved. Dersom marsken Torgills Knutsson, slik Rosén har hevdet, var den sentrale drivkraft bak den nye alliansen, er det vanskelig å argumentere for at skiftet skulle skje nettopp i 1302. De politiske, økonomiske og militære endringene på vestkysten gikk to tiår tilbake, og Ragnhildsholmen hadde for eksempel helt siden 1287 vært sentrum for de fredløses virksomhet. Hunehals og Hjelm hadde i hvert fall siden 1292 mottatt utenlandske handelsmenn, og Akershus festning ble grunnlagt i 1299. For Torgills Knutsson ville det derfor gitt mening å foreta den politiske kursendringen en gang før 1300, slik at den kunne gjennomføres mens han ennå hadde full politisk kontroll i det svenske riket. Ved å vente til 1302 ville han måtte gjennomføre skiftet samtidig som han kjempet om makten i det svenske kongeriket med tre voksne kongesønner. Dette virker lite sannsynlig tatt i betraktning at marsken gjennom hele sin styringstid fra 1290 til 1302 hadde vist seg som en strategisk dyktig politiker med stor overlevelsessevne.

Kong Birgers nye alliansepolitikk opphørte imidlertid etter bare to år. For å gå seirende ut av konflikten med sine to brødre Erik og Valdemar i perioden 1304-1305, måtte han få assistanse fra sin svoger i det danske riket, Erik Menved. Den danske kongen var også personlig til stede da Birgers sønn Magnus ble valgt som den kommende svenske konge i 1304. Det følgende året viste Birger imidlertid igjen evne til å velge egen politisk kurs da han gjenopprettet alliansen med erkesetet i Uppsala, etter modell av politikken ført av hans far,

Magnus Ladulås. I avhandlingens analyse blir det også sannsynliggjort at Birger, sammen med sin nye kirkelige krets, rundt årsskiftet 1305-1306 sto i spissen for det påfølgende oppgjøret med Torgills Knutsson. Konfrontasjonslinjen overfor de mektige slektene som hadde stått bak Torgills Knutsson ble imidlertid kostbar. Situasjonen ble utnyttet av hertug Erik som, sammen med hertug Valdemar, i september 1306 utmanøvrerte Birger ved kuppet i Håtuna. Perioden 1306-1308 tilbrakte Birger i fangenskap på Nyköping slott, mens hertugene, med basis i Torgills Knutssons gamle stormannsslekter, kontrollerte det svenske fastlandet. Selv om Birger ble frigitt 1308, og fikk den østlige delen av det svenske riket i 1310, var hans tid som selvstendig politisk aktør over. Han ble de følgende årene stadig mer avhengig av Erik Menved både politisk og ikke minst økonomisk gjennom opptak av store lån. I tillegg ble det mer og mer klart at Erik Menveds interesse av den dansksvenske alliansen i hovedsak var knyttet til Birgers sønn Magnus, som hadde oppholdt seg ved det danske hoff siden 1306. Dette fremgår tydelig i analysene av Erik Menveds politikk i 1304-1305, 1308-1309, 1310, og i perioden 1317-1319, som er analysert i kapittel seks.

For kong Håkon Magnusson representerte allianseinngåelsen med Birger Magnusson i 1302 en fortsettelse av den aggressive politikken mot Erik Menved som både han og hans bror, Eirik Magnusson, hadde stått for siden siste del av 1280-tallet. I likhet med de andre involverte må også Håkon ha vært skuffet da de omfattende allianseinngåelsene mot Erik Menved 1306-1307 endte resultatløst. Håkon hadde stått i alliansen til og med hertug Eriks kuppforsøk i Örkeljunga desember 1307, men med hertug Christoffers skifte, Birgers frigivelse og hertug Eriks avtale med Erik Menved hadde alliansen spilt fallitt. Alle de involverte hadde i siste del av 1306 og første del av 1307 spilt et høyt spill og hadde nå behov for å sikre sine kjerneinteresser. Det var i denne situasjonen kong Håkon våget sitt dristige trekk ved å alliere seg med sin tradisjonelle erkefiende Erik Menved. Alliert med den mektigste aktøren i nordisk politikk gjorde den norske kongen seg sterkt gjeldende i krigføringen mot hertug Erik høsten 1309. Den midlertidige fredsslutningen mellom hertug Erik og Erik Menved etter den danske kongens store felttog førte imidlertid til at Håkon i mars 1310 valgte å slå til på hertug Eriks fristende alliansetilbud. Analysen viser at dette var et strategisk feilgrep, og den norske kongen kom dårlig ut ved Helsingborgfreden samme sommer, da Erik Menved valgte å satse på hertug Erik som partner istedenfor Håkon. Det er usikkert hva Håkon kunne oppnådd ved å ha forblitt i den dansknorske alliansen fra 1308-1309, men med Erik Menveds ressurser hadde denne alliansen høsten 1309 i hvert fall vist seg sterk nok til å true de svenske hertugenes maktgrunnlag på deres egen jord. Kong Håkon

valgte imidlertid utsikten til kortsiktig gevinst, og både han og de fredløse kom trolig dårligere ut av det enn de hadde gjort i en mer langsiktig avtale med den danske kongen.

Erik Menved måtte hele tiden fordele sine ressurser og sin oppmerksomhet mellom nordiske og nordtyske forhold og den danske kongen må ha likt dårlig at hans alliansepartner Birger Magnusson inngikk avtale med Håkon og de fredløse i 1302. Alliansen mellom den danske og den svenske kongehus ble imidlertid gjenopprettet ved Erik Menveds inngripen i konflikten mellom Birger og hans hertugbrødre i 1304-1305. I 1307 bidro hans overherredømme over Lübeck til at den nordiske storkoalisjonen gikk i oppløsning. Denne koalisjonen var ekstra farlig fordi Erik Menved samme år hadde overlatt Sør-Halland til sin yngre bror hertug Christoffer. Dette var et stort politisk feilgrep som kunne fått skjebnesvangre konsekvenser, ettersom hertug Christoffer kort tid etter inngikk hemmelige allianser med både Håkon, de fredløse og hertug Erik. Den danske kongens stilling i 1307 er derfor et godt eksempel på de raske skiftene i periodens politikk. På den ene siden må oppnåelsen av overherredømme over Lübeck karakteriseres som en av hans største politiske triumfer, mens følgene av avståelsen av Sør-Halland til hertug Christoffer samme år meget vel kunne ha ledet til hans fall.

Den danske kongens allianse med Håkon i 1308-1309 skjedde i en periode hvor Erik Menved engasjerte seg sterkt i den nordiske politikken. En av målsettingene bak denne alliansen var å sikre den ekteskapelige fremtiden til Magnus Birgersson. At dette var av stor betydning viser også det faktum at han i denne perioden opptrådte mer løsningsorientert enn ellers i forhold til de fredløse stormennene som fremdeles var i allianse med kong Håkon. Den danske kongen må også regnes som arkitekten bak Helsingborgavtalen i 1310, som skulle representere en nyordning av de politiske maktforholdene i regionen. Denne nyordningen ble aldri gjennomført fordi Erik Menved tilsidesatte kong Håkons interesser samtidig som han undervurderte hertug Eriks politiske manøvreringsevne. Dette viste seg ved dobbeltbryllupet i 1312, og Koldingavtalen 1314 representerer derfor et kraftig tilbakeslag for Erik Menveds nordiske politikk.

1302 var også året da hertug Erik for første gang opptrådte på den politiske arena. Ved Solberga ble han forlovet med den da ett år gamle Ingeborg, og ved den påfølgende julefeiringen, ved Håkon Magnussons hoff i Oslo, gjorde han ifølge *Erikskrönikan* stor lykke. Det var imidlertid under konflikten med Birger i 1304-1305 at han første gang, i kompaniskap med sin yngre bror Valdemar, sto frem med en selvstendig politisk linje. Tross støtte fra Håkon Magnusson endte konflikten med seier til Birger. Hertugene fikk riktignok tilbake sine besittelser, men de måtte underkaste seg Birger og også godkjenne valget av Magnus

Birgersson som det svenske rikets neste konge. Under oppgjøret med Torgills Knutsson viste hertugene politisk teft ved å la Birger og erkebiskop Nils Kettelsson fronte oppgjøret, mens de selv nøyde seg med å hente den politiske gevinsten i etterkant. Dette gjorde de da de i tiden før og etter Håtunaleken sikret seg politisk støtte fra marskens gamle krets av stormenn. Det vellykkede kuppet ga derfor hertugene både økt tilgang til materielle ressurser og økt politisk prestisje. Håtunaleken endret derfor maktforholdene i det svenske riket radikalt og ifølge *Erikskrönikan* fulgte stormennene etter den tid hertug Erik.⁵⁰³

Hertug Erik deltok også aktivt i de storstilte koalisjonsplanene rettet mot Erik Menved våren 1307. Da disse planene ikke lot seg realisere, viste han igjen sin dristighet fra Håtuna ved å forsøke å overrumple Erik Menved ved Örkeljunga i Skåne ved årsskiftet 1307-1308. Denne gang mislyktes kuppforsøket, og den ydmykende fredsavtalen med Erik Menved i etterkant, hvor blant annet Birger ble frigitt, medvirket til bruddet med Håkon Magnusson. Dette bruddet var igjen en forutsetning for alliansen mellom Håkon og Erik Menved i 1308-1309 som medførte at hertugen i 1309-1310 ble angrepet fra to kanter. I denne pressede situasjonen viste hertug Erik for alvor sitt diplomatiske talent, da han greide å splitte alliansen mellom Erik Menved og Håkon. I Oslo i mars 1310 ble Håkon lovet Nord-Halland, borgene Ragnhildsholmen, Hunehals og Varberg, og også kontroll over vestsvenske områder, dersom han brøt alliansen med den danske kongen og i tillegg gjenopprettet forlovelsen mellom hertug Erik og Ingeborg. På samme tid var Erik Menved opptatt av sin nordtyske politikk og var dermed for en periode fraværende på den nordiske arena. Dette må ha gjort hertug Eriks tilbud mer forlokkende for kong Håkon, og Erik Menveds nordtyske engasjement ble derfor en omstendighet som her slo heldig ut for den svenske hertugen. Hertug Erik hadde dermed lyktes i å splitte den farlige alliansen mellom Håkon og Erik Menved.

I den omfattende Helsingborgavtalen samme sommer var det derfor hertug Erik, og ikke kong Håkon, som var Erik Menveds foretrukne partner. Riktignok måtte den svenske hertugen godta at forlovelsen mellom kong Håkons datter Ingeborg og Magnus Birgersson ble opprettholdt. Som kompensasjon skulle hertugen isteden forloves med Erik Menveds søskenbarn, Sofia av Werle. Dette var et grep fra Erik Menveds side for å knytte den svenske hertugen tettere til sin overordnede alliansepolitikk, men det var samtidig et grep som hertug Erik selv neppe var fullgodt fornøyd med. Hertugen hadde imidlertid lært av nederlagene i 1304-1305, 1307, og 1309-1310 og bet ydmykelsen i seg. Fra 1311 var Erik Menved fullt engasjert i nordtysk krigføring, og da var tiden inne for hertug Erik til å våge brudd med den

⁵⁰³ *Ek* vv. 2642-2644. Se også delkapittel 2.1.

danske kongen. I 1312 ble forlovelsen med Sofia av Werle brutt, og samme år ble det feiret dobbeltbryllup i Oslo hvor hertug Erik ble gift med kong Håkons datter og hertug Valdemar gift med avdøde Eirik Magnussons datter. Deretter søkte hertug Erik tilnærming til Erik Menved, og i Kolding i 1314 ble ekteskapet med Ingeborg akseptert. Her forpliktet den danske kongen seg også til å arbeide for at hertug Erik skulle oppnå kongemakt i det norske riket etter Håkon Magnusson.

Grunnlaget for hertug Eriks sentrale rolle i de internordiske stridighetene er uløselig knyttet til det vellykkede kuppet i Håtuna. Gjennom dette viste Erik og Valdemar politisk kløkt og dristighet og ble samtidig tilført materielle ressurser, slik at de på hjemmebane, gjennom sjenerøsitet, hadde mulighet til å holde på lojaliteten fra de verdslige stormennene. Dette var nødvendig fordi Birgers kjernetilhengere, først og fremst konsentrert rundt erkesetet i Uppsala, hele tiden utgjorde en reell opposisjon mot hertugenes styre. Kontrasten er dermed stor mellom hertug Eriks mislykkede kamp mot Birger i 1304-1305 og hans i hovedsak langt mer vellykkede opptredener i årene som fulgte. At han må ha hatt stor forståelse av det politiske spill er Osloavtalen med Håkon Magnusson i mars 1310 det klareste eksempelet på.

Hertug Eriks viktigste maktbase i hele perioden var Lödöse, den eneste havn med forbindelse til Nordsjøen. Herfra kunne hertugen både bivåne og delta i den rivende handelsmessige utviklingen i grenseområdene mellom de tre rikene. Birgers anklager om ulovlig utførsel av kjøtt, smør og korn i 1304 indikerer også at hertugene tidlig valgte å involvere seg i denne lukrative virksomheten. Dette forklarer også hertug Eriks iver etter å delta i spillet om det hallandske grevskapet, som over tid hadde utviklet seg til å bli et økonomisk kraftsenter med tømmerekspert, kvegalv og stor smørproduksjon. Samtidig kunne kontroll over handelsvirksomhet føre til store inntekter, enten i form av egen handel eller som toll og avgifter på andres handelsvirksomhet i hertugkontrollerte områder. Etter Håtuna ble det hurtig foretatt omfordelinger av jordegods på det svenske fastlandet, og hertugenes kirkepolitikk viser også at privilegie- og skattepolitikk ble knyttet direkte til den politiske maktkampen. Kontrollen over det svenske fastlandet viste seg den følgende tiden å gi økonomisk grunnlag til å sikre lojaliteten til majoriteten av verdslige stormenn og en tilstrekkelig del av de geistlige stormennene.

Som vi har sett utmerket hertug Erik seg militært med å kombinere ulike militære virkemidler. Disse besto for en stor del av profesjonelle leiesoldater fra de nordtyske områdene. Hertug Erik hadde sine kjernebesittelser i et område hvor handelsvirksomheten, og dermed pengestrømmen, var sterkt økende. Hertugens gjentatte bruk av leiestyrker må bety at han hadde økonomisk evne til å gjøre opp for seg både i forhold til soldatene og øvrige

kreditorer i Nord-Tyskland. Mens verdiene fra de innenlandske jordegodsene i stor grad må ha gått til å sikre lojaliteten fra den svenske eliten, var den omfattende bruken av leiesoldater mest sannsynlig finansiert av inntekter knyttet til handelsvirksomhet på vestkysten. Hertug Eriks forståelse av handelens betydning kommer også klart til uttrykk i den svenske riksdelingen i 1310. I tillegg til å beholde hele den vestlige delen, sikret Erik og Valdemar seg også kontrollen over alle sentrale slott langs kysten. Hertug Erik gjorde også, fra sine kystposisjoner, flere ganger bruk av sjøbaserte stridskrefter i krigføringen. Hertugens sentrale politiske plassering i forhold til den stadig økende internasjonale handelen i området kan dermed også forklare hvordan hertugen på kort varsel kunne stille til kamp mot krigsflåtene til kong Håkon og norske stormenn.⁵⁰⁴

Hertug Erik hadde i perioden 1306-1310 kontroll over det svenske fastlandet. I samme tidsrom greide han, uvisst når, å tilegne seg kontroll over Nord-Halland. Han var også periodevis i allianse med maktgrupperinger i Sør-Halland og Skåne. Vi kan dermed slå fast at hertug Eriks ressursgrunnlag må ha vært betydelig, og at dette i stor grad gikk med til å finansiere militær virksomhet. Ikke minst må store deler av ressursene ha gått med til å sikre lojaliteten fra de viktigste støttespillerne. I middelalderens politikk var sjenerøsitet i form av penger, jord, politisk innflytelse og gaver essensielt for å lykkes som politisk leder. *Erikskrönikans* gjentatte skildringer av hertug Eriks overdådige gavmildhet er en indikasjon på at hertugen forsto seg på også den delen av det politiske spillet.⁵⁰⁵

I tillegg til de tre kongene og de svenske hertugene, fantes det en rekke andre aktører som deltakerne i periodens politiske spill måtte forholde seg til. I de tyske områdene fantes det fyrster, og ikke minst handelsbyer, som hadde sterke interesser i Norden. At de politiske aktørene i Norden hele tiden måtte forholde seg til tyske aktører, fikk, direkte eller indirekte, følger for utfallet i flere av de mange maktkampene i Norden i denne perioden. Også innenfor det nordiske området fantes det imidlertid flere aktører som deltok aktivt i det politiske spill. Fra og med forleningen av Sør-Halland i januar 1307 spilte for eksempel Erik Menveds yngre bror, hertug Christoffer, en sentral rolle, av og til som alliert med sin bror, men som oftest i hemmelig eller åpen opposisjon til denne. Samtidig fortsatte de fredløse å spille en sentral rolle fra sitt tilhold ved det norske hoff og i de hallandske områdene. Kai Hørby har her, trolig med rette, hevdet at deres innflytelse i nordisk politikk var mer langvarig enn tidligere antatt. I det norske riket hadde flere av de ledende stormennene tette forbindelser til de svenske

⁵⁰⁴ Som Rose har påpekt kunne handelsskip, med relativt enkle midler og på kort varsel, gjøres brukbare for krigføring til sjøs. Se delkapittel 3.8 og Rose 2002:133.

⁵⁰⁵ *Ek* vv. 2542-2557, 3424-3441 og 3488-3623. Se også delkapittel 2.1.

hertugene. Disse forbindelsene ble opprettholdt også i perioder da det hersket krigstilstand mellom Håkon Magnusson og hertugene. Blant annet deltok de norske stormennene Bjarne Lodinsson og Tore Unge aktivt på hertugenes side under krigføringen i 1309-1310.

Også flere av de kirkelige lederne opptrådte i denne perioden mer eller mindre på linje med verdslige fyrster og stormenn. Den tidligere danske erkebiskopen Jens Grand oppholdt seg ved det norske hoff ved inngåelsen av den norsksvenske alliansen mot Erik Menved i 1302. På 1290-tallet hadde han vært en av Erik Menveds hovedmotstandere, og det er sannsynlig at han også bidro ved avtalen i Solberga. I årene etter kom både den norske erkebiskopen Jørund, og den svenske erkebiskopen, Nils Kettilsson, til å spille sentrale roller på hver sin side i de internordiske konfliktene. Kretsen rundt Nils Kettilsson i Uppsala forble ved Birgers side i hele perioden. Erkebiskopen godkjente aldri hertugenes rett til det svenske riket og da han 22. april 1308 oppnådde pavelig godkjenning av sitt erkebispeembete sendte han bekreftelsen til de svenske biskoper og Birger, men ikke til hertugene.⁵⁰⁶

Fjerde mars 1309 dukket Nils Kettilsson i følge med flere motstandere av hertugene opp hos kong Håkon i Bergen.⁵⁰⁷ På dette tidspunkt var Håkon i krig med hertugene, og den norske kongen hadde forpliktet seg til å hjelpe Birger å få tilbake sine kongelige rettigheter. Nettopp under den svenske erkebiskopens opphold i Bergen nådde motsetningen mellom Håkon og den norske erkebiskopen Jørund sitt toppunkt. I denne kampen må tilstedeværelsen av en svensk erkebiskop, med prestisje og store ressurser i Uppsala, ha vært en nyttig alliert for den norske kongen. Her ser vi også nok et eksempel på at kirken ikke kan betraktes som én enkelt handlende aktør. Isteden sto ledende menn i kirken mot hverandre i flere av tidens mest sentrale konflikter. Den norske erkebiskopen hadde nære bånd til hertugene og vegret seg flere ganger mot å bistå under konflikten med de svenske hertugene.⁵⁰⁸ Den svenske erkebiskopens moralske og ideologiske støtte var derfor sikkert god å ha da Håkon 20. mars gikk til det skritt å forby biskopene i Stavanger og Bergen å reise til Nidaros i frykt for at dette skulle resultere i en opposisjonell sammenslutning mellom biskopene til fordel for de svenske hertugene.⁵⁰⁹ Hertug Erik hadde åpenbart en sterk stilling i det norske riket, noe hertug Eriks direkte henvendelser til norske biskoper og stormenn i 1306 og 1307, og ikke minst handlingsmønstrene til Bjarne Lodinsson og Tore Unge, viste. I kampen mot hertug Erik gjaldt det derfor for Håkon å ha støtte ikke bare fra utenlandske fyrster, som Erik Menved og Birger, men også fra egne verdslige og geistlige stormenn.

⁵⁰⁶ *DS* III nr. 1579.

⁵⁰⁷ *DN* III nr. 79.

⁵⁰⁸ *DN* III nr. 73, 75, 76, 78 og Munch 1859:510 ff.

⁵⁰⁹ *DN* I nr. 119.

Kap. 6 Nyköpings gjestebud og dets følger 1317-1319

6.1 Perioden 1314-1317

Ved freden i Helsingborg i 1310 ble det svenske riket formelt delt i tre deler hvor kong Birger og hans to yngre hertugbrødre, Erik og Valdemar, fikk full arverett innenfor hver sin tredjedel. Etter at Valdemar i 1302 var blitt utnevnt til hertug av Finland hadde han aldri helt sluppet tak i dette området, og ved oppdelingen fikk Valdemar derfor Finland, mens hertug Erik fikk områder i den vestre del av det svenske riket. Til sammen kontrollerte hertugene etter delingen Värmland, Dalsland, Västergötland, Kalmar len, Öland, Tiundaland, Attundaland i Uppland, samt hele Finland unntatt Viborg len. Hertugene hadde dermed kommet godt ut av delingen, blant annet ved at de fikk kontroll over strategisk og økonomisk sett betydningsfulle festninger som Stockholm, Kalmar, Borgholm og deres omland. Birgers del besto stort sett av områder i den østlige delen av riket og omfattet Hälsingland, Fjädrundaland i Uppland, tre härader i Västmanland, Närke, Södermanland, Östergötland, hele Tiohärads lagsaga i Småland, Gotland og Viborg len i Finland. I den første perioden etter opptrådte hertugene Erik og Valdemar kollektivt, men niende september 1315 ble det foretatt en oppdeling av deres besittelser. Forholdet mellom hertugbrødrene var imidlertid fortsatt nært, og det ble blant annet avtalt at de skulle arve hverandre.⁵¹⁰ I tiden som fulgte hadde Valdemar Stockholm og Borgholm på Öland som sine hovedseter, mens hertug Erik i hovedsak oppholdt seg i Lödöse eller Oslo.

I perioden etter 1314 knyttet Birger seg stadig sterkere til erkesetet i Uppsala, og Birgers gjenværende menn fra de gamle svenske stormannsslektene ble gradvis byttet ut med utenlandske rådgivere.⁵¹¹ I tiden etter delingen av det svenske riket kjenner vi til uroligheter i kong Birgers områder. Blant annet måtte han foreta et ydmykende tilbaketog fra Gotland i 1313.⁵¹² Vinteren 1316-1317 brøt det ut opprør i området Hälsingland, hvor en av kong Birgers representanter ble drept. Opprørernes eiendommer ble beslaglagt og opprørerne dømt for majestetsforbrytelser.⁵¹³ Det finnes ingen opplysninger i kildene på at hertugene var

⁵¹⁰ DS III nr. 2032, ST I nr. 185 og Rosén 1939:246.

⁵¹¹ For eksempel ble den innenlandske drotsen, Knut Jonsson, byttet ut med tyskeren Johan Brunkow. Birgers nære bånd til erkesetet i Uppsala vises også ved at han donerte alle sine kronregalier til erkesetet. Se DS III nr. 1811 og Rosén 1939:259-260.

⁵¹² Ek vv. 3456-3487.

⁵¹³ DS III nr. 2107. Se Rosén 1939:224 ff. for mer detaljer. Begrepet "majestetsforbrytelser" dukket opp i alle de tre nordiske rikene i løpet av 1200-tallet og var inspirert av romersk og kanonisk rett. Ordningen ga kongemakten mulighet til å bannlyse sine motstandere samt inndra deres eiendom. For mer, se *KLNM* 11: 243-249.

involvert i urolighetene. Dette tyder på at Birgers maktbase var svak, også i de tilfellene hvor han ikke ble motarbeidet av sine brødre. Låneopptak og forpantninger vitner også om at han må ha hatt økonomiske problemer.⁵¹⁴ Det ser dermed ut til at kong Birger hadde havnet i en ond sirkel ved at han stadig måtte hente ut økte ressurser fra sine områder, noe som igjen førte til misnøye blant så vel stormenn som befolkningen forøvrig. Både hertug Erik og hertug Valdemar fikk sønner i 1316. Dette var til stor glede for dem selv og kong Håkon Magnusson, men for kong Birger Magnusson betydde fødslene at muligheten til et gjenforent svensk rike under hans sønn Magnus Birgersson ble svekket. Ut fra et nordisk dynastiperspektiv var barnefødslene til de to norske kongsdøtrene derfor av stor betydning.

I likhet med sine forgjengere i "Christofferlinjen" hadde kong Erik Menved gjennom hele sin styringstid slitt med å legitimere sin rett til makten i det danske riket. De fredløse stormennene fortsatte fra de dansk-norske grenseområdene å utgjøre en trussel, og det samme gjorde Abel-slekten fra sin maktbase i Sør-Jylland. De store innrømmelsene overfor hertug Erik i Koldingavtalen i 1314 ga imidlertid Erik Menved et pusterom fra sine nordiske fiender. Fra 1315 valgte den danske kongen derfor igjen å engasjere seg i den nordtyske maktkampen. Dette engasjementet utviklet seg til en maktkamp mellom den danske kongen og markgreve Waldemar av Brandenburg. Sentralt i denne striden sto begge fyrstenes ønske om kontroll over Stralsund og Rügen. I slutten av november 1315 brøt det ut krig mellom Erik Menved og Brandenburg, og i de følgende stridighetene opptrådte hertug Christoffer åpenlyst på Brandenburgs side. Ved å knytte til seg mange allierte gjennom en offensiv privilegiepolitikk kom Erik Menved likevel godt ut av konflikten med Brandenburg, og 13. desember 1316 ble det inngått fredsavtale mellom partene. I november 1317 ble Templintraktaten underskrevet som en videreføring av forhandlingene i 1316. Templinfreden ble en strek i regningen for hertug Christoffer, som nå mistet sin allierte Brandenburg. For Erik Menved gikk Brandenburg fra å være en farlig fiende til å bli en militær støttespiller, og i avtalen lovet Brandenburg å sende 100 ryttere og ti skyttere til den danske kongen.⁵¹⁵ Dette ga Erik Menved armslag til igjen å engasjere seg i nordiske forhold, og det er verdt å merke seg at Nyköpings gjestebud fant sted kun 14 dager etter at Templinfreden hadde blitt underskrevet.

⁵¹⁴ DD 2 rk, VI nr. 285, 320, 400, DD 2 rk, VII nr. 106 og 147.

⁵¹⁵ Andersson 1954:282.

6.2 Nyköpings gjestebud

Natt til ellefte desember 1317 fant en av nordisk middelalders mest omtalte hendelser sted. Hertugene Erik og Valdemar befant seg på Nyköpings slott sammen med sin bror, kong Birger. Stridsøksen var tilsynelatende begravet og brødrene var samlet i Nyköping for å feire jul. I *Erikskrönikans* dramatiske skildring blir det beskrevet hvordan kong Birger midt på natten brøt seg inn i soverommet til Erik og Valdemar og fikk de to hertugene fengslet. Dette som hevn for hertugenes kupp i Håtuna elleve år tidligere, hvor Birger selv var blitt fengslet av Erik og Valdemar. Ifølge krøniken ble hertugene sultet i hjel i fangenskap.⁵¹⁶

Erikskrönikan starter beretningen med et besøk hertug Valdemar foretok hos kong Birger i forkant av gjestebudet.⁵¹⁷ Ifølge krøniken deltok dronning Margrete, Erik Menveds søster, aktivt ved Valdemars besøk. Margrete ivret for at hertug Valdemar skulle komme på enda et besøk og da i følge med sin bror hertug Erik. Hertug Erik var skeptisk til invitasjonen om å feire jul med kong Birger, men ble overtalt av Valdemar. På vei til Nyköping ble de møtt av en ung ridder som advarte dem mot å dra videre. Brødrene valgte å overhøre advarselen og red videre mot Nyköping. Vel fremme ble de tatt imot med åpne armer av Birger. Hertugenes menn ble deretter anbrakt inne i byen. Hertugene var dermed helt ubeskyttet når festlighetene var over og natten falt på. Birgers planer ble åpenbart for hertugene da Birger midt på natten dukket opp med sitt væpnede følge. Hertug Valdemar prøvde å gjøre motstand, men Erik skjønnte at det var nytteløst:

Onungin gik them wt i moot
awi at han thz ey håller loot
Ok haffde portin fore them lukt
thz ware honom halwo mynne otukt

Drotzetin sagde myn herra wil
mädhan ey ära herberge til
at the riddare liggin alle i by

ak hörde for pascha at man laas
i scriptenne aff iudas
at han swек van herra i tro
thy han i heluite boo
ok haffua ewynnwluka wee
swa skulo ok alla the

⁵¹⁶ Krøniken er vår hovedkilde til hertugenes skjebne, og utover krønikens fremstilling kjenner vi lite til de konkrete omstendighetene omkring hertugenes død. Det var imidlertid en utbredt oppfattelse i samtiden at hertugene ble sultet i hjel i fangenskap. Se for eksempel *Isl. Ann.*:151.

⁵¹⁷ *Ek* vv. 3648-3679.

ther oärlika myrda ok forradha
j then pyna ther aldreg komber nade

Miödh ok wiin ther ekki tröt
fagher ordh wän ok sööt
man sigher at man aldregh saa
drotningena swa gladha som tha
henne war engin gläde faat
thz war langt vpa the naat
Tha gingo the hertogane at soffwa

the riddara gingo jnnan then stadh
som konungin wille ok drotzetin badh
Alle hertoghins men bade riddare oc swena
portane wordho ey sene

taghar the haffdo portin leest

he toko tha liws
ok gingo thädhan
hertogane soffwo bade mädhan
Ok lagho i thera sängh nakne
ther wider wordho the wakne
at dörren osakta wp gik
hertogh wallemar han fik
en kiortil ok kom ther I
tha waro the inne meer än tii
Ok haffdo thera swerd dragith
Summo willo han huggit ok summo slagith

Hertogh Erik sagde lat wara som er
war stridh dugher ekki nw här
The skullo sik ther fangna giwa
swa frempt the willo lenger liffua
Ther kom konungin gangande nidher
styrnade öghom hardla vreder
Mynnes jder nakot af hatwna leek
fulgörla mynnes han mik⁵¹⁸

⁵¹⁸ kongen [Birger] gikk dem i møte / hadde han bare latt det være / og heller hadde lukket porten for dem / da hadde hans vanære bare vært halvparten så stor / ... / drotsen [Johan Brunkow] sa: min herre vil / mens dere i vårt herberge er / at deres riddere overnatter inne i byen / ... / jeg hørte i påsken at man leste / i skriftene om Judas / at han svek vår herre / derfor skal han i fortapelsen være / og ha evig pine / slik skulle alle de / som svikefullt myrder og forråder / pines uten noensinne å finne nåde / ... / mjød og vin manglet det ikke / vakre ord [høytlesning] vennlige og søte / man sier at man aldri så / dronningen så glad som da / for henne var ingen glede større / det var langt på natt / da hertugene gikk til sengs / ... / ridderne gikk da inn i byen / slik som kongen ville og drotsen hadde bedt om / alle hertugenes menn både riddere og svenner / portvaktene var da ikke sene / ... / før de porten fikk låst / ... / da tok de lys og gikk dit bort / hertugene lå og sov / de lå begge i sine senger nakne / da ble de vekket opp / av at døren gikk opp / hertug Valdemar fikk tak i / en kjortel og tok den på / de [Birgers men] var mer enn ti stykker / og hadde trukket sine sverd / noen prøvde han [Valdemar] å hugge andre prøvde han å slå / ... / hertug Erik sa: la det være som det er / vår strid duger ikke her / de måtte la seg ta til fange dersom de ville overleve / da kom kongen gående ned / med stirrende øyne meget vred / husker dere noe av Håtunaleken? / meget vel minnes han meg /. *Ek vv.3708-3865.*

Hertugene ble deretter sperret inne på Nyköpinghus, hvoretter Birger, ifølge krøniken, senere kastet nøkkelen i elven. Deretter lot kongen sine to brødre sulte i hjel i fangenskap. Dette skjedde for å sikre Birgers maktposisjon. Det skulle isteden bli hans bane. Hertugenes pinsler i fangenskap mens de sakte led sultedøden blir fyldig utbrodert i krøniken:

thz lyste konungenom wäl ath see
thera pina ok thera nödh ⁵¹⁹

I skildringen av Nyköpings gjestebud henviser forfatteren stadig til Bibelens påskedrama. Dette dramaet må ha vært godt kjent for *Erikskrønikans* publikum. Sammenligningen mellom Birger og Judas var derfor den sterkeste fordømmelse som samtiden kunne ha felt over den svenske kongen. Men krøniken nøyer seg ikke med dette; måten hertugene midt på natten blir tatt til fange på har i tillegg klare paralleller til bibelens skildring av dramaet i Getsemane.⁵²⁰ Valdemar prøvde hardnakket å forsvare seg mot overmakten og spilte dermed rollen som den modige men impulsive Peter. Hertug Erik derimot så at motstand var nytteløst og ba Valdemar gi opp kampen. Han fremstår som den klarsynte martyr og innehar dermed rollen som Jesus i krønikens fortelling. Denne martyrollen ble forsterket etter hvert som hertugene ble utsatt for de verste pinsler i fangenskap:

wa som daghin took at gry
tha gik brwnka i then by

huar som hertogans men lagho
Ok toko them alla til fanga

Sidhan gingo the alle til at byta
hesta ok hawo mondo ey tryta
The sattos alle i en ryng
ok bytto margh ärligh tingh
Jak tror at the willo ey glöma
hertoganna fatabur ok thera söma
Tha slo konungin synom handom saman
ok loo fastelika ok giorde sik gaman
rät som han ware en ambloodhe
then sik enkte got forstodhe

⁵¹⁹ Ek vv. 3969-3970.

⁵²⁰ Lukas, 22.47-53.

nw hauer iak swerige i mynne hand
Tha swarade en riddere het herra knut
Jak tror tik brister alt annat wt

Drotningen ok brwnkogha the try
the diktado mangt ond radh aff ny
haffde konungin ey them sät swa mykit
han haffde sina bröder ey swa swikit⁵²¹

Også i denne passasjen finner vi en parallell til Bibelens påskedrama; på samme måte som de romerske soldatene trakk lodd om klærne til den korsfestede Jesus, delte Birgers menn byttet mellom seg.⁵²² På denne måten forsterkes inntrykket av at det var et tragisk drama som utspilte seg. I forrige avsnitt ble Birger fordømt for sine onde gjerninger. I dette avsnittet blir han fordømt fordi han oppførte seg som en dåre. I tillegg gir fremstillingen inntrykk av det var dronningen og kongens nære rådgiver Brunkow som sto bak komplottet mot hertugene. Det var neppe til den svenske kongens fordel at han bortsett fra å være ond og uklok ifølge krøniken også lot seg lede av kvinner og utlendinger.

6.3 Birger Magnussons forsøk på å vinne det svenske riket

Niende januar 1318 befalte kong Birger at innbyggerne i Tiundland skulle betale tiende til kirken.⁵²³ Tiundland var et område som lå under hertug Valdemar, og tienden hadde her ikke blitt betalt på tre år på grunn av en konflikt mellom hertug Valdemar og erkebiskopen i Uppsala. Birgers pålegg viser at han må ha hatt ambisjoner om å overta full styring i de områdene som tidligere var under hertugenes kontroll. Initiativet viser også at Birger var raskt ute med å belønne erkebispetet i Uppsala, som siden 1304 hadde opptrådt som hans mest pålitelige støttespiller. Birgers handlingsmønster er dermed et uttrykk for betydningen av sjenerøsitet innenfor tidens politiske kultur.

Kong Birgers første militære mål var å erobre hertugenes befestninger på østkysten, Stockholm og Kalmar. Ifølge krøniken endte Birgers marsj mot Stockholm i et ydmykende tilbaketog. Besetningen på Stockholm slott forble lojal mot hertugene, og Birger mistet flere

⁵²¹ ved daggry / gikk Brunkow inn i byen / dit som hertugenes menn lå / og tok dem alle til fange / siden tok de for seg av byttet / hester og eiendeler / de satt sammen i en ring / og fordelte byttet / jeg tror de aldri vil glemme / hertugenes forråd og oppakning / ... / da slo kongen sine hender sammen / og lo høyt og gjorde seg til / som om han var en dåre / som forstod lite / ... / Nå har jeg Sverige i mine hender / da svarte ridderen herr Knut: / jeg tror det brister likevel / ... / dronningen og Brunkow de onde rådgiverne / kom på ny med mange onde råd / hadde ikke kongen blitt så påvirket av dem / hadde han ikke sveket sine brødre på denne måten / . *Ek* vv. 3874-3933.

⁵²² *Lukas*, 23.34.

⁵²³ *DS* III nr. 2131.

menn som følge av angrep fra byens innbyggere. Kontrasten er sterk til hertugenes vellykkede kupp, ”Håtunaleken”, elleve år tidligere. Hertugenes skjebne i Birgers fangenskap var på dette tidspunkt ukjent, og motstanden i Stockholm kan derfor ikke tilskrives moralsk forargelse over Birgers handlemåte. Isteden er det nærliggende å tolke motstanden som et uttrykk for manglende politisk støtte, både i egne kjerneområder og i hertugenes områder. Ifølge krøniken var det på dette tidspunkt Birger måtte be sin danske svoger, Erik Menved, om hjelp. 27. februar 1318 ankom så Birgers sønn, Magnus Birgersson som til da hadde oppholdt seg ved den danske kongens hoff i Helsingborg, med 600 ryttere. Her ble det inngått avtale mellom de nyankomne styrkene og Birgers representanter om dansk bistand i kampen mot hertugtilhengerne. Motytelsen var at Erik Menved fikk Småland og Visingö i pant, og ikke minst at den danske kongen skulle være enerådige beslutningstager i både militære og politiske spørsmål.⁵²⁴

Sammen med sønnen Magnus og deres danske og tyske rytterhær red deretter Birger inn i Östergötland, hvor befolkningen ble hardt beskattet.⁵²⁵ Ved Skärkind, mellom Söderköping og Linköping, forsøkte hertugtilhengerne å angripe, men Birgers styrker unnvek slag og forflyttet seg vestover. 19. mars ble det så utkjempet et slag ved Karlaby i Västergötland som kong Birger gikk seirende ut av. Deretter plasserte han deler av styrkene i Linköping og Skänninge for å avskjære flyten av forsyninger til hertugtilhengerne, som beleiret Nyköping slott. Dette er det eneste tidspunktet i krigen hvor Birger tilsynelatende hadde et overtak. Dette overtaket var imidlertid kortvarig da nye hertugstyrker, denne gang under ledelse av Knut Porse, kom overraskende på Birger og hans menn og beseiret dem.⁵²⁶

Birgers nederlag fikk imidlertid flere følger enn tap av menn, hester og utstyr under selve slaget. Den alvorligste konsekvensen var at store deler av Birgers krigsvante leiesoldater, som var plassert i Linköping og Skänninge, nå innså at de tjente en herre som var i ferd med å tape krigen. Ved etterretning om nederlaget valgte de derfor umiddelbart å returnere til det danske riket.⁵²⁷ Dette illustrerer tydelig en av hovedgrunnene til at store slag var en relativt sjelden foreteelse i middelalderens krigføring.⁵²⁸ Selv om gevinsten ved seier kunne bli stor, slik den i dette tilfelle ble for hertugtilhengerne, var følgene av militære seire usikre og vanskelige å forutsi. Ofte var den eventuelle gevinst av svært kortvarig karakter, slik Birgers seier ved Karlaby viste seg å være. Konsekvensen av et nederlag var like vanskelig å

⁵²⁴ *DS* III nr. 2134.

⁵²⁵ *Ek* vv. 4072-4173.

⁵²⁶ Dette slaget fant trolig sted i midten av april 1318. Knut Porse var for øvrig sønn av Peder Porse, som var en av de morddømte stormennene i 1287. Se Pipping 1926:690.

⁵²⁷ *Ek* vv. 4170-73.

⁵²⁸ Se diskusjon i delkapittel 3.5.

forutsi og kunne i verste fall få store konsekvenser. I dette tilfelle ble konsekvensene store for den svenske kongen, som på grunn av nederlaget etter kort tid mistet langt større ressurser enn de som gikk tapt under selve slaget. Birger og hans gjenværende styrker kom etter dette aldri mer på offensiven.

6.4 Beleiringskrig og forhandlingene i Roskilde

I en kort periode i 1318 var krigføringen konsentrert rundt trefninger mellom Birgers tyske og danske rytterhær og hertugtilhengernes styrker. Etter at leiesoldatene returnerte til det danske riket endret krigføringen karakter. Kjernen i krigføringen var fra nå av beleiringskrig, og hertugtilhengerne beleiret den følgende tiden både Nyköping slott og Stegeborg. Disse festningene var på dette tidspunkt Birgers eneste gjenværende støttepunkter på det svenske fastlandet. Det første målet for hertugtilhengernes beleiringsoffensiv var Nyköping slott.⁵²⁹ Dette førte til at Birger i hast valgte å forflytte seg til Stegeborg.⁵³⁰ Ifølge *Erikskrönikans* skildring var det i denne situasjonen beslutningen om å ta livet av sine to brødre vokste frem. Birger skal ha innsett at kuppet ikke ville bli noen gjentakelse av "Håtunaleken" og i desperasjon kastet han, ifølge krøniken, nøkkelen til fangehullet i elven for så å la dem sulte i hjel.⁵³¹ Hva som ledet til dette drastiske skritt vites ikke med sikkerhet, men hertugenes bevarte testamente fra 18. januar 1318 viser at de på dette tidspunkt fryktet for sine liv.⁵³²

Situasjonen var nå slik at hertugtilhengerne hadde tilrevet seg overtaket en gang for alle, og sikre støttepunkter fantes derfor ikke lengre for Birger på det svenske fastlandet. Sammen med sin dronning og sine nærmeste støttespillere søkte den svenske kongen tilflukt på Gotland. Tilbake på det svenske fastland var sønnen Magnus Birgersson, som sammen

⁵²⁹ Alt fra grunnleggelsen hadde Nyköping vært en sterk befestning. Den var blitt anlagt på en holme ved Nyköpingselvens utløp i Østersjøen, et par hundre meter fra Nyköping by. Anlegget besto av en rektangulær hovedborg og to forborger, som var forbundet med hverandre med murverk. Kombinasjonen av beliggenhet og en seks meter høy ringmur i gråstein må ha gjort festningen vanskelig å innta med tidens krigsteknologi. Denne befestningen nevnes første gang i samtidige dokumenter i 1305, men ble trolig påbegynt alt i Birger Jarls styringstid på 1250-tallet. Senere ble den kontrollert av kong Magnus Ladulås, og det var her den avsatte kong Valdemar Birgersson ble holdt fanget i 1288. Under konfliktene mellom kong Birger og hertugene i 1304 ble Nyköping slott beleiret og inntatt av Birger Magnusson. Under krigføringen i 1309 motstod den imidlertid flere måneders beleiring av kong Erik Menved. Lovén 1999:83-85 og *Ek* vv. 1282-87, v. 2176 og vv. 3291-3302.

⁵³⁰ Stegeborg hadde tilfalt Birger etter delingen av det svenske riket, men var trolig blitt påbegynt rundt midten av 1200-tallet. Den eldste delen besto av et kvadratisk tårn med 8,5 meter lange sider som var to meter tykke og ti meter høye. Neste byggetrinn forvandlet Stegeborg til en ringmurborg med et flankerende rundtårn i vest og murer som var tre meter tykke og syv meter høye. Borgen hadde en viktig strategisk plassering på en holme ved innløpet til Söderköping, som var en av landets viktigste havner. I perioden 1310-1318 var Stegeborg en av Birger Magnussons viktigste residenser. Löven 1999:79-82.

⁵³¹ *Ek* vv. 4042-4071.

⁵³² *DS* III nr. 2132.

med den upplandske stormannen Bengt Bosson ledet forsvaret av befestningen Stegeborg. Besetningen for øvrig besto av danske styrker som blant annet var utstyrt med prosjektiler og kastevåpen. Stegeborg ble raskt satt under press fra beleirerne og ifølge krøniken ble befestningen angrepet ”natt og dag”.⁵³³ Fra sitt tilholdssted på Gotland forsøkte Birger å sende to unnsetningsekspedisjoner for å avhjelpe situasjonen på Stegeborg.⁵³⁴ Ifølge *Erikskrönikan* utrustet Birger store kogger og busser med tyske leiesoldater, proviant og krigsmateriell. Mens busser primært var lasteskip, var kogger det vanlige fartøyet å bruke i krig utover i senmiddelalderen. De tunge og brede koggene, med høye bord og avrunding forut og akter, var et relativt nytt fenomen i Norden på denne tiden. Bruken av kogger og tyske leiesoldater kan trolig i hovedsak tilskrives at mobiliseringen skjedde på Gotland, hvor den tyske hansaligaen hadde store interesser i Visby. Da unnsetningsflåten nådde kysten av Östergötland, ble de tyske styrkene imidlertid angrepet av hertugenes menn og forsyningene ble beslaglagt.

Nyheten om den mislykkede ekspedisjonen spredte mismot i Birgers leir på Gotland, men ifølge krøniken tilbød den svenske kongens nærmeste mann, tyskeren Johan Brunkow, seg umiddelbart å stå i spissen for nok en unnsetningsekspedisjon.⁵³⁵ Med tanke på resultatet av den første ekspedisjonen, var dette et svært risikabelt foretak av den tyske drots som valgte å være lojal til det siste. Alle større skip man kunne få tak i ble samlet sammen og utstyrt med ekstra treverk som beskyttelse.⁵³⁶ Som andre steder i middelalderen opererte man i liten grad med faste flåtestyrker, men brukte isteden de skip som kunne oppdrives i den aktuelle situasjonen.⁵³⁷ Ekspedisjonen ble imidlertid møtt av hertugtilhengernes styrker, og også denne gangen gikk hertugtilhengerne seirende ut av sammenstøtet. Ifølge krøniken var nøkkelen til suksessen i dette slaget at hertugtilhengerne bygde flåter av tørr ved som de satte fyr på og sendte mot Birgers flåtestyrker.⁵³⁸ Resultatet ble at tre av Birgers kogger ble satt i brann. Beretningen er interessant, og viser at man i Norden visste å benytte seg av de formene for stridsteknikk som ble brukt med suksess både i de nordlige og sørlige delene av Europa.⁵³⁹

⁵³³ *Ek* v. 4188.

⁵³⁴ *Ek* vv. 4190-4251.

⁵³⁵ *Ek* vv. 4215-18.

⁵³⁶ *Ek* vv. 4224-28.

⁵³⁷ Hertug Erik opptrådte på samme måte da han samlet sammen skip i Lödöse i 1309 for å møte Håkon Magnussons sjøstyrker. *Ek* vv. 3051-556. Det var også denne taktikken den franske kongemakten i hovedsak benyttet seg av under Hundreårskrigen mot England. Rose 2002:14.

⁵³⁸ *Ek* vv. 4235-4240.

⁵³⁹ Ifølge Rose var ild, gjerne i form av brennende fartøyer eller flåter sendt mot fienden, et vanlig militært virkemiddel i middelalderens sjøkrig. Rose 2002:124. Samme stridsteknikk ble for øvrig også brukt av russerne ved Neva mot den svenske korstogstyrken, ledet av Torgills Knutsson, i 1300. Se *Ek* vv. 1527-35 og Pipping 1926:475-476.

Heller ikke denne ekspedisjonen nådde frem til Stegeborg, og Brunkow og flere av Birgers fremste menn ble tatt til fange og ført til Stockholm.

De to unnsetningsaksjonene igangsatt fra Gotland er de siste militære operasjonene vi kjenner til fra Birger Magnussons side. De betydde at de to beleirede befestningene, Nyköping og Stegeborg, nå var overlatt til seg selv som to små øyer i et hav av fiender. Selv om tidens befestningsteknologi i sterk grad favoriserte den forsvarende part, innebar dette at det kun var et tidsspørsmål før befestningene kom på hertugtilhengers hender. Dette fordi denne formen for beleiringskrig over tid alltid utviklet seg til en kamp hvor logistikken ble den avgjørende faktor.⁵⁴⁰ Hovedspørsmålet ble til syvende og sist hvem som kunne holde seg lengst med forsyninger: beleireren eller de beleirede? Dette fikk også Erik Menved erfare i 1309, da han langt inne på fiendens territorium til slutt gikk tom for forsyninger og måtte oppgi beleiringen av Nyköping slott. Analysen av Birger Magnussons handlemåter i 1318 viser at dette var et faktum som også han var smertelig klar over. Noe av det første han gjorde da han fikk forsterkninger i form av leiesoldater fra det danske riket, var nettopp å forsøke å avskjære forsyningene til hertugtilhengerne som beleiret Nyköping.⁵⁴¹ På samme måte var det å få frem forsyninger til de beleirede på Stegeborg Birgers hovedanliggende fra eksilet på Gotland. Konsekvensene av å ikke nå frem med forsyninger til de beleirede må ha vært klar for alle, og ifølge krøniken var fortvilelsen stor da nyheten om de mislykkede unnsetnings-ekspedisjonene nådde Birgers leir.⁵⁴²

Som et siste fortvilt forsøk på å snu situasjonen valgte besetningen på Nyköping å utlevere likene av hertugene Erik og Valdemar:

he a Nyköpunge waro
the toko hertoghane ok baro
wt aff husith a enne baar
eth baldakin ther ower war
Ok satto them vtan husit nidh
her maghin i herra kennas wiidh
at thzta ära idre retta herra
the ära dödhe thy är werra
Jak weyt ey hwar at i wilin traä
j maghin ider andra herra faa
Ok latha konungin haffua sith rike
the swarado son warder gerna faders like
Hertugh eriks son han liffuer än
han er war herra

⁵⁴⁰ Se Morillo 2002:24.

⁵⁴¹ *Ek* vv. 4142-4158.

⁵⁴² *Ek* vv. 4190-4251.

vy ära hans men
wy wiliom honom tiäna thz er war tarff
thz ma engin dräpa til arff
J stokholme lot the them begaa
i bya kirkionne badha twa⁵⁴³

”Sønn blir gjerne far lik, hertug Eriks sønn lever ennå, han er vår herre vi er hans menn”, var svaret Birgers menn fikk når de prøvde å få hertugtilhengerne til å skifte side. Istedenfor å spre mismot blant hertugtilhengerne førte nyheten om hertugenes død til at angrepene mot borgen ble intensivert, og borgen ble i løpet av kort tid inntatt. Deretter ble den rasert og ødelagt på en måte som gjorde at det, ifølge krøniken, ikke lengre var stein på stein tilbake.⁵⁴⁴ I middelalderens krigføring var det vanlige at erobrede befestninger ble tatt i bruk av erobrerne. Dette skjedde med borgen på Ragnhildsholmen, som i perioden 1308-10 stadig vekslet mellom å tilhøre Håkon Magnusson og hertug Erik.⁵⁴⁵ I dette tilfellet ble derimot borgen fullstendig ødelagt, noe som trolig kan tilskrives at hertugenes skjebne i fangenskap må ha tilført krigen mellom Birger og hertugtilhengerne et moralsk aspekt. Ellers er det vanskelig å forklare at Nyköping slott, med sin ypperlige strategiske beliggenhet, skulle bli fullstendig ødelagt og ikke gjenoppbygd før langt inn på 1360-tallet.⁵⁴⁶

Etter at Nyköpings slott var jevnet med jorden kunne hertugtilhengerne konsentrere alle sine ressurser om å innta Stegeborg, hvor Birgers sønn Magnus fremdeles holdt stand med sitt mannskap. Hertugtilhengerne hadde nå samlet alle sine styrker og alle sine beleiringsmaskiner rundt Stegeborg og kunne dermed holde besetningen under kontinuerlig press.⁵⁴⁷ Dette førte til at mannskapet på Stegeborg kom i manko på både mat og søvn. Etter hvert må de beleirede også ha innsett at det ikke ville komme noen unnsetningsaksjoner med forsyninger og nye styrker. Dermed var det kun et spørsmål om tid før befestningen måtte oppgis, og som vanlig i slike situasjoner ble det innledet forhandlinger. Resultatet av forhandlingene ble at besetningen på Stegeborg under ledelse av den upplandske stormannen Bengt Bosson, fikk fritt leide mot at de oppga befestningen og ikke minst mot at de overga

⁵⁴³ de som var på Nyköping [Birgers menn] / tok hertugene og bar dem / ut av festningen / et klede hadde de lagt over dem / og la dem utenfor festningen / her får dere gjenkjenne dem / at det er deres rette herrer / de er dessverre døde / jeg vet ikke hvor dere nå vil gå / dere kan en annen herre få / og la kongen [Birger] få sitt rike / de [hertugtilhengerne] svarte: sønn blir gjerne far lik / hertug Eriks sønn lever ennå / han er vår herre vi er hans menn / vi vil han tjene det er til vårt beste / ingen må få drepe seg til arv / i Stockholm lot de dem begrave / i byens kirke begge to /. *Ek* vv.4266-4283.

⁵⁴⁴ *Ek* vv. 4284-4297.

⁵⁴⁵ *Ek* vv. 3332-3383.

⁵⁴⁶ Lovén 1999:85.

⁵⁴⁷ *Ek* vv. 4298-4304. Krøniken forteller at ”werk” og ”blidor”, som er benevnelser for katapultslynger, ble brukt under beleiringen av Stegeborg. For en gjennomgang av de mest vanlige våpentypene brukt under beleiringer, se *KLNM* 1:432-42.

Magnus Birgersson i hertugtilhengernes hender.⁵⁴⁸ I likhet med Nyköping slott ble heller ikke Stegeborg tatt i bruk av hertugtilhengerne, men ble isteden ødelagt. Igjen må dette tilskrives konfliktens moralske dimensjon, noe som understrekes ved at krøniken også denne gang bruker den bibelske vendingen med at ”det ikke var stein på stein igjen”.⁵⁴⁹

Erikskrönikan er helt taus om eventuelle bidrag fra hertug Eriks svigerfar, kong Håkon Magnusson, i disse stridighetene. Noen notiser i de *Islandske Annaler* tyder likevel på at den norske kongen gjorde et forsøk på å komme hertugene til unnsetning ved hjelp av en flåtestyrke.⁵⁵⁰ Trolig et stykke ut på nyåret 1318 hadde Håkon en flåte ved innløpet til Göta elv, hvor det kom til kamphandlinger. Her skal et av de norske skipene ha frosset inne og deretter blitt angrepet av Birgers styrker. Deretter skal de norske styrkene ha overgitt seg, for så å bli halshugget. Munch tidfester trefningene mellom Håkons skip og Birgers styrker til midten av mars 1318, da Birgers styrker for en kort periode etter slaget ved Karlaby hadde et overtak.⁵⁵¹ At Håkon sammen med sine biskoper oppholdt seg i Tønsberg fra våren 1318 til langt ut på høsten samme år viser at situasjonen må ha vært svært spent.⁵⁵² Fra sitt militære hovedkvarter i Tønsberg kunne den norske kongen på kort varsel sende nye styrker inn i det svenske riket og også være forberedt på eventuelle angrep fra enten Birger Magnusson østfra eller Erik Menved sørfra.

Hjelp fra den norske kongen ble i løpet av kort tid uansett overflødig for hertugtilhengerne, som nå hadde overtaket. Etter erobringen og ødeleggelsen av Nyköping slott og Stegeborg, ledet Matts Ketilmundsson hertugtilhengernes styrker inn i Skåne. Her ble det tatt et endelig oppgjør med siste rest av Birger og Erik Menveds styrker. Hovedkilden til felttoget, som fant sted mellom 29. september og første november, er *Erikskrönikan*, men felttoget er også omtalt i flere av de danske annalene. I et stort slag mellom det som krøniken kaller ”upplandske” og ”danske” menn, ble 300 danske og tyske riddere og svenner tatt til fange.⁵⁵³ Mot løfte om å betale løsepenger eller forbli i fangenskap, dersom ikke annet ble bestemt i de kommende fredsforhandlingene, ble fangene sluppet fri. Deretter ble Helsingborg beleiret. De ressursrike fiske- og handelsstedene Lund, Skanör og Malmö betalte seg derimot fri fra å bli

⁵⁴⁸ Ek vv. 4314-4333 Bengt Bosson optrådte ved Birgers side i 1308, 1311 og 1318, mens han i 1322 var å finne i kong Magnus Erikssons krets. I likhet med andre av Birgers innenlandske menn var også veien for Bengt Bosson over til motstanderlaget kort. Pipping 1926:694.

⁵⁴⁹ I *Matt* 24.2 omtaler Jesus Jerusalems ødeleggelse og sin egen gjenkomst på følgende måte: ”Men han svarte og sa til dem: Ser dere ikke alt dette? Sannelig sier jeg dere: Her skal ikke være stein på stein som ikke skal brytes ned”.

⁵⁵⁰ *Isl. Ann.*:394.

⁵⁵¹ Munch 1859:635-639.

⁵⁵² Se *DN IV* nr. 123, *DN VI* nr. 97, *DN IV* nr. 125 og *RN III* nr. 1049, 1050, 1051, 1057, 1065, 1067, 1069 og 1076.

⁵⁵³ Ek vv. 4334-4349.

brannherjet. Ellers i Skåne ble husdyr slaktet og hestefôr, øl og mat plyndret av de svenske styrkene.⁵⁵⁴ Hertugtilhengernes felttog i Skåne ble trolig muliggjort ved hjelp av avtalen som ble inngått mellom disse og hertug Christoffer og erkebiskop Esger av Lund i april 1318.⁵⁵⁵ Ifølge *Sjællandske årbok* deltok styrker fra hertug Christoffer og erkebiskopen sammen med de svenske styrkene.⁵⁵⁶ Felittoget endte med en knusende seier for hertugtilhengerne og deres allierte.

Elleve november ble det inngått en fredsavtale i Roskilde mellom kong Erik Menved og kong Birger Magnusson på den ene siden, og kong Håkon Magnusson og de avdøde hertugene Erik og Valdemars tilhengere på den andre.⁵⁵⁷ I avtalen ble det sluttet fred for tre år, og Birger Magnusson skulle holde seg borte fra det svenske riket med unntak av Gotland. Et viktig punkt i avtalen var at hertugtilhengerne ikke skulle støtte de danske allierte i en eventuell videre krig mot Erik Menved. Den danske kongen sa på sin side fra seg retten til å straffe skåningene som hadde vært på hertugenes side i krigen. Birgers sønn Magnus skulle forbli i hertugtilhengernes fangenskap, men det skulle ikke skje ham ”skade på liv og lemmer”.

6.5 Perioden 1317-1319 i et militært perspektiv

Kong Birger og Erik Menved hadde gjennom kuppet i Nyköping lyktes med å fengsle både hertug Erik og hertug Valdemar og dermed sikret seg et godt utgangspunkt for den videre kampen mot hertugtilhengerne. De svenske og danske kongene skulle derfor hatt gode sjanser til enten å vinne, eller til å oppnå et gunstig forlik. Det må derfor spørres hvorfor den påfølgende krigen 1317-1319 endte med at hertugene fikk kontroll over det svenske fastland, og at Erik Menved måtte ofre Birger Magnusson for å hindre videre angrep inn på dansk territorium. Analysen viser at dette må tilskrives hertugtilhengernes raske mobilisering som hindret en hurtig avgjørelse som trolig ville gått i Birger og Erik Menveds favør.⁵⁵⁸ I tillegg førte forbundet med Esger Juul og hertug Christoffer til at hertugtilhengerne kort tid etter fikk tilgang på både danske styrker og på leietropper fra Nord-Tyskland.⁵⁵⁹

⁵⁵⁴ Ek vv. 4350-4363.

⁵⁵⁵ DD 2 rk, VIII nr. 17.

⁵⁵⁶ *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:118-19.

⁵⁵⁷ DD 2 rk, VIII nr. 59.

⁵⁵⁸ Hertuginnene hadde umiddelbart med sine barn søkt tilflukt i Skarahus. Samtidig mobiliserte befalingsmannen på Kalmar slott, herr Karl Elinason i Småland, herr Birger Persson i Uppland og Matts Ketilmundsson i Västergötland. Ek vv. 3978-81 og 3982-90.

⁵⁵⁹ DD 2 rk, VIII nr. 17 og 20.

Våren 1318 oppsto det også brudd mellom Erik Menved og hans egen drots, Nils Olofsson.⁵⁶⁰ Bakgrunnen for bruddet var at drotsen over lengre tid hadde tjent Erik Menved uten vederlag. Under ledelse av Nils Olofsson hadde danske styrker tidligere inntatt festningene Laholm og Falkenberg i Sør-Halland, og hadde dermed militær kontroll over store deler av hertug Christoffers grevskap Sør-Halland. Etter bruddet beholdt han mot den danske kongens vilje disse festningene, og Erik Menved mistet dermed kontrollen over viktige militære støttepunkter i krigføringen, som i hovedsak foregikk i de vestsvenske og skånske landskapene. Dette ledet til en serie forhandlinger, og først åttende september 1318 ble det inngått forlik. Nils Olofsson skulle da igjen stille sine militære ressurser til disposisjon for den danske kongen. Som økonomisk garanti for drotsens tjenester måtte imidlertid Erik Menved stille befestningene Warnemünde, Stegeborg og Glambekk som pant.⁵⁶¹ Selv den mest ressurssterke av de nordiske kongene måtte altså strekke sine økonomiske ressurser til bristepunktet for å gjøre seg gjeldende i denne periodens krigføring. Dette viser hvor kostbart det var å drive denne, i nordisk sammenheng relativt nye, formen for krigføring hvor befestninger og spesialiserte leiesoldater utgjorde sentrale elementer. I tillegg viser forliket hvor avhengig kongemakten var av stormennenes innsats. Gjennomføring av krigsoperasjoner skjedde oftest i kongelig regi, men var avhengig av at stormennene, basert på muligheten for økonomisk gevinst eller andre fordeler, så det i sin interesse å delta.

Fra 1302 og fremover hadde de svenske hertugene, med enkelte avbrudd, spilt en stadig mer sentral rolle i motstanden mot Erik Menved. I et slikt perspektiv må situasjonen sommeren 1318 sies å ha vært svært gunstig for hertugtilhengerne. Sammen med sine danske allierte hadde de fordrevet kong Birger fra det svenske riket. Erik Menveds situasjon ble utover høsten 1318 ytterligere forverret med hertugtilhengers invasjon i Skåne. Området ble pantsatt til marsken Ludvig Albrektsson i et håp om at det skulle spore til innsats.⁵⁶² Erik Menveds menn led imidlertid nederlag ved Mjölkalånga i oktober, og flere skånske byer ble brent. Den danske kongen tapte krigen i 1318, og hans fiender Esger Juul og hertug Christoffer kontrollerte Skåne.

I forhandlingene som fulgte tok Erik Menved, som Helsingøravtalen dikterte, seg på egen hånd av forhandlingene uten å involvere Birger. Dermed kunne Erik Menved ofre Birger, mot at hertugtilhengerne brøt båndene med erkebiskop Esger og hertug Christoffer. Med dette hindret Erik Menved at krigen fortsatte lengre inn på dansk territorium. Situasjonen

⁵⁶⁰ Se Andersson 1954:291-299 for utfyllende detaljer om denne konflikten.

⁵⁶¹ DD 2 rk, VIII nr. 43, 47 og 53.

⁵⁶² DD 2 rk, VIII nr. 52.

hadde også sine lyspunkter sett fra den danske kongens ståsted: i mai 1318 ble det oppnådd fred med Stralsund, som lovet å ikke støtte den danske kongens fiender.⁵⁶³ Fra før hadde Erik Menved overhøyhet, enten direkte eller gjennom sine vasaller, over Lübeck, Wismar og Rostock. Med den nye avtalen med Stralsund ville det derfor bli vanskelig for den danske kongens nordiske fiender å få tilgang til forsyninger og leiesoldater i de nordtyske områdene. I tillegg var de svenske hertugene døde, og Erik Menved var dermed fri fra den belastende Koldingavtalen. Ved fredsavtalen i 1318 hadde den danske kongen også oppnådd å isolere hertug Christoffer og Esger Juul fra deres svenske allierte. Erik Menveds overtakelse av Bornholm, som normalt var en av erkesetets viktigste militære besittelser, i mai 1319 indikerer at han langt på vei lyktes i å isolere sine danske motstandere.⁵⁶⁴

Hertugtilhengernes posisjon høsten 1318 må likevel karakteriseres som den sterkeste noen gang. Det svenske riket med alle de mektigste stormennene var under kontroll, og alliansene med Håkon Magnusson og hertug Christoffer var gjenopprettet. I tillegg var de fredløse, som ofte hadde vært brysomme konkurrenter til Erik og Valdemar, ryddet av veien. Christoffer var med sin allianse med Esger Juul en farligere motstander for Erik Menved nå enn i 1307, og opprørskreftene i det danske riket var fremdeles levende. I tillegg var store deler av Skåne alt under hertugtilhengernes kontroll. Muligheten for en videre offensiv inn i det danske riket var dermed gunstig. At et slikt angrep ikke ble realisert forklarer Rosén med at dette ikke inngikk i den nye storkoalisjonens politiske program.⁵⁶⁵

Fredsavtalen føyer seg imidlertid inn samme mønster som fredsavtalen mellom Erik Menved og de norske fyrster og deres danske allierte i 1295. Isteden for å tøye strikken for om mulig å oppnå maksimal militær gevinst, valgte den overlegne part å nøye seg med en begrenset seier. Noe av grunnen til dette var trolig alliansenes skjørhet. Alliansepartnerne i disse konfliktene allierte seg ofte på kortvarig basis og hadde ofte motstridende interesser. Det var derfor trolig fornuftig å innkassere begrensede gevinster i det øyeblikk de var innfridd, isteden for å satse på den usikkerheten som lå i videre krigføring.

I tillegg er det et generelt trekk at selv om aktørene ofte spilte et høyt spill var de lite interessert i at konfliktene skulle komme ut av kontroll. Konfliktene i perioden 1286-1319 skjedde innenfor et lite, elitepreget segment av befolkningen, hvor mange av de samme aktørene ofte gikk igjen på flere sider i stridighetene. De øvrige befolkningsgruppene deltok sjelden som offensive og handlende aktører, og samfunnets orden og struktur var derfor

⁵⁶³ *DD 2 rk, VIII nr. 32.*

⁵⁶⁴ *DD 2 rk, VIII nr. 103.*

⁵⁶⁵ Rosén 1939:318.

sjelden truet. Stridighetene i tiden etter kuppet i Nyköping ble riktignok mer omfattende enn tidligere, og hertugenes skjebne ga i tillegg krigen et moralsk tilsnitt. Dette var trolig årsaken til at Nyköping slott og Stegeborg ble revet ned til grunnen og til at flere av Birgers menn ble henrettet på brutalt vis. Denne formen for kompromissløshet var imidlertid av kortvarig karakter, og etter hvert fikk flere av Birgers tidligere støttespillere sentrale roller i hertugtilhengerens og Magnus Erikssons nye regime.

Dermed ble foreningen med det norske riket og Halland det eneste konkrete resultat av hertug Eriks politikk. Dette må imidlertid regnes som et svært gunstig resultat og ikke som et uttrykk for en defensiv holdning. Det betyr imidlertid ikke at hertugtilhengerne nødvendigvis hadde mindre militære og politiske ambisjoner enn hertug Erik hadde hatt, men heller at tilbudet fra Erik Menved for øyeblikket var for godt til å avslås.⁵⁶⁶ Roskildetraktaten ellefte november 1318 viser at hertugtilhengerne nå krevde, og fikk, retten til det svenske riket samt Nord-Halland. Samtidig som Skåne ble oppgitt, ble det opprinnelig danske landskapet Nord-Halland en del av det svenske riket. Dette viser at grensene mellom rikene fremdeles var justerbare som følge av endringer i de militære og politiske maktforholdene.

6.6 Perioden 1317-1319 i et politisk perspektiv

Allerede før hertugenes død var allment kjent hadde Matts Ketilmundsson på et møte i Skara midtsommers 1318 blitt valgt til ny drots i det svenske riket.⁵⁶⁷ Åttende mai 1319 døde kong Håkon Magnusson. Tronen ble da arvet av hertug Eriks tre år gamle sønn Magnus Eriksson. Dette skjedde, i henhold til endringene av tronfølge-loven fra 1302, fordi Håkon Magnusson ikke hadde sønner, men kun en legitim datter, hertuginne Ingeborg. Da Magnus ble valgt til konge i det svenske riket i juli 1319 ble han dermed konge over begge rikene. I en tale ved valget i Uppsala forklarte Matts Ketilmundsson dette med at de hadde måttet fordrive kong

⁵⁶⁶ Hertuginne Ingeborg og kretsen rundt henne på Varberg ville for øvrig ha en offensiv mot Skåne alt i 1321-22, men fikk ikke støtte av de øvrige stormannsgrupperingene i de norske og svenske rikene. Skånes innlemmelse i det norsksvenske riket ble imidlertid realisert i 1332 da ledende skånske stormenn, med erkebiskopen i Lund i spissen, ba Magnus Eriksson om å bli deres nye herre. I 1360 ble landskapet Skåne igjen en del av Valdemar Atterdags danske rike. Se Rosén 1962:200 ff., 211 ff og Gustafsson i *Grenser og grannelag* Oslo 2005:225.

⁵⁶⁷ *Ek* vv. 4252-4265 og *DS* III nr. 2155. Drottsembetet er omtalt i kilder fra alle de tre nordiske høymiddelalderrikene. I det norske riket betegnet det et hirdembete med seremoniell funksjon ved det kongelige hoff. I det danske riket betegnet det også et hirdembete, men her var det høyeste embete nærmest kongen. Også i det svenske riket var embetet sentralt i kongens maktapparat. Ofte var det drotsen som trådte inn i kongens sted ved hans fravær eller mindreårighet. Se *KLNM* 3:338-348.

Birger fra riket på grunn av hans forræderi mot sine brødre. Seremonien ble avsluttet ved at alle ropte i kor at de håpet at den treårige Magnus måtte ”bli sin far [hertug Erik] lik”.⁵⁶⁸

Rosén har påvist at personkonstellasjonene rundt Birger og hertugene var relativt stabile i årene forut for Nyköpings gjestebud. Roskildefreden ellefte november 1318 viser imidlertid at en betydelig del av Birgers svenske stormenn nå hadde skiftet side og gått over til hertugtilhengerne.⁵⁶⁹ Det er også et faktum at ingen representanter for kjente svenske stormannskretser ble med kong Birger i landflyktighet. Denne markante samlingen rundt hertugtilhengerne er blitt forklart på ulikt vis i den eldre forskningen. Ifølge Sven Tunberg førte harmen over Birgers skjendige dåd tidligere motstandere sammen. Halvdan Koht beskriver samlingen som et adelsopprør, mens Gottfrid Carlsson mener samlingen må ses som et uttrykk for en allmenn folkereisning.⁵⁷⁰ Rosén derimot, mener valget må ses som en reaksjon på den lange perioden med ressursdeleggende konflikter, og som en reaksjon på kongemaktens forsøk på å innføre arvekongekongedømme. Det verdslige og geistlige aristokrati hadde hele tiden kjempet for sine standsinteresser, og kunne i 1319 sikre sine rettigheter på bekostning av en kongemakt som lå nede med brukket rygg.⁵⁷¹ Ifølge Rosén kan valgmøtet åttende juli 1319, ved Mora sten øst for Uppsala, derfor karakteriseres som den første stenderforsamling i svensk historie.⁵⁷²

Valget av Magnus Eriksson til ny konge er dokumentert i det såkalte frihetsbrevet, og er også fyldig omtalt i *Erikskrönikan*. I begge tekstene er valgaspektet sterkt fremhevet, og Rosén har derfor tolket tekstene som konstitusjonelle innlegg til fordel for valgkongedømmet.⁵⁷³ Valget av Magnus Eriksson foregikk på et tidspunkt da Birgers sønn Magnus Birgersson fremdeles var i live. I tillegg til å være kongesønn, noe Magnus Eriksson ikke var, var han også, i motsetning til Magnus Eriksson, godt voksen. Ut fra rent arvemessige hensyn ville derfor Magnus Birgersson ha større rett til kongemakten i det svenske riket enn den tre år gamle hertugsønnen. Dette må ha vært kjent for krønikens forfatter, som i sin beretning forsøker å skjule dette ved å plassere henrettelsen av Birgers sønn før valget av Magnus Eriksson, mens han i virkeligheten ble henrettet først andre juni 1320.⁵⁷⁴

⁵⁶⁸ Ek vv. 4480-87.

⁵⁶⁹ Rosén 1939:299.

⁵⁷⁰ Sven Tunberg, *Sveriges historia till våra dagar* II, Stockholm 1926:176, Koht 1970:341-353 og Gottfrid Carlsson, *De skandinaviska länderna under senare medeltiden. Världshistorien skildrad i dess kulturhistoriska sammanhang*, Uppsala 1932:690.

⁵⁷¹ Rosén 1939:333.

⁵⁷² Rosén 1939:343.

⁵⁷³ DS III nr. 2199 og Ek vv. 4440-4523. Rosén 1939:331-343. Dette er fremdeles den rådende oppfatningen innen svensk historieforskning. Se for eksempel Schück i *Cambridge History of Scandinavia* 2003:408.

⁵⁷⁴ Ek vv. 4396-4439.

Hendelsene i Nyköping julen 1317 er blant de hendelser i nordisk middelalder som har etterlatt seg flest spor i kildematerialet. I tillegg til *Erikskrönikan* fantes det i tiden etter kuppet beretninger som vurderte skyldfordelingen annerledes. *Jyske krønike*, *Detmars krønike* og *Årboken for Lübeck* fokuserer alle på behandlingen av Magnus Birgersson, som de hevder ble svikefullt forrådt. Det sentrale argument i disse kildene er at han ble henrettet, på tross av at han var kronet, og på tross av at svenske stormenn hadde sverget troskap til han.⁵⁷⁵ Ved *Erikskrönikans* tilblivelse var derfor oppgjøret etter Nyköpings gjestebud fremdeles et brennbart politisk stridstema. Dette forklarer hvorfor skildringen av Nyköpings gjestebud er så agitatorisk, og hvorfor krøniken plasserer henrettelsen av Magnus Birgersson foran valget av Magnus Eriksson. Kildenes sterke fokus på valg isteden for arv kan derfor vel så gjerne tolkes som et utslag av situasjonsbestemte omstendigheter enn som et utslag av statskonstitusjonelle vurderinger.

Den klare samlingen av både verdslige og geistlige stormenn rundt hertugtilhengerne i perioden 1318-1320, kan likevel tale for at Nyköpings gjestebud skilte seg fra mange av de andre konfliktene i denne perioden. I fredstraktaten fra Roskilde ble kong Birger og de andre involverte i Nyköpings gjestebud landsforvist, og flere av Birgers sentrale menn, som Johan Brunkow, ble henrettet på grusomt vis.⁵⁷⁶ Denne uforsonligheten har klare paralleller til den danske kongemaktens holdning overfor de landsforviste stormennene etter mordet på Erik Klipping i 1286. I tillegg er fredsavtalen i kjølvannet av Nyköpings gjestebud i tidligere forskning i all hovedsak beskrevet som et totalt nederlag for kong Birger og en total seier for hertugtilhengerne. Avtalen skiller seg dermed tilsynelatende fra den lange rekken med kompromisser som ellers var vanlig i perioden 1286-1319.

Avhandlingens analyse viser imidlertid at Roskildeavtalen i hovedsak var et kompromiss, hvor essensen var at Erik Menved lyktes med å få hertugtilhengerne til å oppgi alliansen med Erik Menveds danske konkurrenter. Hertugalliansen lovet derfor å ikke støtte hertug Christoffer og erkebiskop Esger Juul, dersom disse ønsket å fortsette krigen fra Skåne og videre inn i det danske riket. Mot å slippe et slikt fremtidsscenario overlot Erik Menved til gjengjeld sin mangeårige alliansepartners skjebne i hertugtilhengerens hender. Kong Birger ble dermed ofret og gjort til syndebukk med Erik Menveds samtykke. Den danske kongen sørget imidlertid for å få med en passus hvor han foreløpig holdt sin hånd over Magnus Birgersson som fremdeles var en potensiell kilde til politisk makt. Håpet var trolig at Magnus Birgersson på ny skulle bli et aktivum når den verste moralske turbulensen hadde roet seg.

⁵⁷⁵ Andersson 1954:52.

⁵⁷⁶ *Ek* vv. 4364-4376.

Det er derfor viktig å huske på at det var Erik Menved, og ikke Birger Magnusson, som var hertugtilhengernes motpart ved forhandlingene i Roskilde. I Helsingør i februar 1318 hadde Birger godtatt at alle beslutninger av politisk og militær art skulle tas av Erik Menved. Som en naturlig konsekvens av Helsingøravtalen var derfor Erik Menved hertugtilhengernes motpart under fredsforhandlingene i Roskilde, og under disse forhandlingene var kong Birger ikke engang til stede. Med sin sterke militære posisjon kom hertugtilhengerne naturlig nok godt ut av forhandlingene, men forhandlingsresultatet ga også substansielle innrømmelser til Erik Menved. Det viktigste for den danske kongen var å få isolert hertug Christoffer og erkebiskop Esger Juul fra deres svenske allierte, og som følge av dette fikk Erik Menved endelig kontroll over erkebiskopens store militære ressurser. I tillegg fikk han gjennomslag for at Magnus Birgersson skulle holdes i live. Ved å analysere Roskildeavtalen som det den var, nemlig en avtale mellom de svenske hertugtilhengerne og Erik Menved, fremstår den dermed i langt større grad som et kompromiss enn som en rendyrket seier for den ene av partene.

I *Erikskrönikans* beretning går det klart frem at det er Birger, godt hjulpet av pådriverne Brunkow og dronningen, som er arkitekten bak planleggingen og utførelsen av det skjebnesvangre kuppforsøket. Hvilke andre aktører som eventuelt var involvert har vært et omdiskutert tema. *Erikskrönikans* fremste kjenner, Rolf Pipping, har i den forbindelse foretatt en analyse av hertug Valdemars mulige rolle i kuppet.⁵⁷⁷ Som det fremgår av krøniken reiste hertug Valdemar først alene til Birger for deretter å opptre som pådriver for å få hertug Erik med til Nyköping. Pipping spekulerer i om Valdemars iver skyldtes en hemmelig avtale med Birger om å rydde hertug Erik av veien. Valdemar ville med hertug Eriks bortgang definitivt komme ut av sin brors skygge og hadde stilt sterkt både som arvtaker i forhold til hertug Eriks svenske besittelser og i forhold til Eriks gunstige posisjon i det norske kongeriket. I sitt forsøk på å gå bak hertug Eriks rygg kan Valdemar selv ha blitt lokket i fellen av Birger. Ifølge Pipping er det denne forklaringen som best forklarer Valdemar og Eriks handlingsmønster forut for gjestebudet. På tross av hertug Eriks uttalte skepsis, var det Valdemars entusiasme som førte til at de red rett inn i løvens hule. Det finnes imidlertid ingen kildebelegg for denne tolkningen. I tillegg ville en slik handlemåte være et klart brudd på Valdemars tidligere handlingsmønster, hvor han hele tiden hadde opptrådt lojalt ved hertug Eriks side. Et annet poeng er at hertuginnene og deres menn etter Birgers kupp sto sammen i last og brast og opptrådte som en enhet. Dette tyder ikke på at noe brudd mellom hertugene skulle ha vært i gjære.

⁵⁷⁷ Pipping 1926:661-662.

Ut fra en tenkning om Norden som én politisk og militær arena med tette bånd mellom maktelitene i de tre rikene kunne uskadeliggjøring av de svenske hertugene være gunstig også sett fra den danske kongens ståsted. Også Erik Menved følte sin makt truet av ulike maktgrupperinger i det danske riket, og flere av disse hadde opp gjennom årene pleiet nær kontakt med de svenske hertugene. Ved å kvitte seg med hertugene ville den danske kongen være fritatt fra den ydmykende Koldingavtalen av 1314, hvor Erik Menved forpliktet seg til å hjelpe den svenske hertugen til den norske tronen. Sett i sammenheng med Birgers svake stilling må et slikt fremtidsscenario, som ikke ble bedre av vissheten om at begge hertugene fikk arvinger i 1316, ha fortonet seg som lite fristende for Erik Menved. Kong Birgers svoger og allierte i det danske riket er derfor den mest sannsynlig medsamsvorne i kupplanene og det kan argumenteres for at Erik Menved hadde et vel så sterke motiver som Birger. Under fengslingen av hertugene beskriver krøniken den estiske ridderen Christiern av Scherembekes som spesielt aktiv.⁵⁷⁸ Han var av tysk avstamming og sto i likhet med sin far i et vasallforhold til den danske kongen.⁵⁷⁹ Det går derfor an å spørre hva en mann som sto under Erik Menveds spesielle beskyttelse gjorde i Nyköping i desember 1317. Et ikke utenkelig svar er at han var utsendt av Erik Menved for å bistå med råd og dåd. Den estiske ridderen nøt i hvert fall stor tillit og anseelse hos den svenske kongen. Da Birger etter kuppet forlot Nyköping for å forsøke å legge under seg andre slott, var det Christiern av Scherembekes som overtok ansvaret for fangene, og kanskje også for hele befestningen.⁵⁸⁰

Etter det mislykkete forsøket på å innta Stockholm slott, sendte Birger, ifølge krøniken, en bønn om hjelp til kong Erik Menved. Så tidlig som 27. februar var 600 danske og tyske leiesoldater på plass i det svenske riket. Det faktum at han hadde militære styrker klare til å unnsette Birger så kort tid etter kuppet er en viktig indikasjon på Erik Menveds medvirkning. Middelalderens fyrster disponerte i liten grad stående styrker, og forberedelsen til å sende styrker til Birgers unnsetning må dermed ha begynt i god tid forut for gjestebudet.⁵⁸¹ Den tidlige ankomsten til Erik Menveds styrker, og ikke minst innholdet i avtalen som her ble inngått mellom Birger og Erik Menved, peker i retning av at det var den danske

⁵⁷⁸ Ek vv. 3922-3925.

⁵⁷⁹ Andersson 1954:284.

⁵⁸⁰ Ek vv. 3926-3929.

⁵⁸¹ Forberedelsene til en militær kampanje kunne ofte være vel så tids- og ressurskrevende som selve militæroperasjonen: "The preparations include the recruiting of an army well-equipped with weapons of modern and standardised types. Support must be arranged and the necessary craftsmen must be on hand to make repairs, just as supplies of food, medical assistance and other important provisions must be ensured. Furthermore, transport over land or sea must be secured for boats, wagons, riding- and draught-animals." Ulla Lund Hansen, "Logistic considerations in connection with the attack on Denmark from the sea in the late Roman period", i Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen og Birthe Clausen (eds.) *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistic and administration 500 BC-1500 AD*, København 2002:35.

kongen, og ikke Birger Magnusson, som var hovedaktøren og den drivende kraft i kuppforsøket.⁵⁸² Som betaling for sin militære støtte skulle Erik Menved nemlig få full kontroll over Småland og øyen Visingö. Alle inntekter skulle tilfalle ham, og alle stormenn og biskoper i området skulle avlegge troskapsed til den danske kongen. I tillegg forpliktet kong Birger seg til på egen bekostning å bygge to borger i de pantsatte områdene som Erik Menved skulle få råderetten over. Den svenske kongen hadde over lengre tid viklet seg inn i et økonomisk avhengighetsforhold til Erik Menved. I 1310 hadde Birger utstedt et gjeldsbrev på 10 000 mark sølv til den danske kongen, samme år ett på 4000 mark sølv, i 1312 ett på 2000 mark sølv, i 1313 ett på 650 mark sølv, og i 1314 ett på 1500 mark svenske mynt til Erik Menveds allierte, Henrik av Mecklenburg.⁵⁸³ Selv om en slik liste kanskje er mangelfull og problematisk, må det være forsvarlig å kunne bruke den til å lese ut en tendens. Denne tendensen gikk ut på at Erik Menved sto sterkere økonomisk enn Birger, og at den svenske kongen stadig manglet likvide midler.

Et avgjørende uttrykk for Erik Menveds dominans er en passasje i avtalen hvor Birger helt og holdent la den videre krigføringen mot hertugtilhengerne i Erik Menveds hender. Den danske kongen fikk nemlig full frihet til å avgjøre når, hvordan og på hvilke premisser eventuelle forhandlinger med motparten skulle skje. Som vi har sett kunne allianseinnngåelser i denne perioden ha kort varighet. Retningslinjer for hva som skulle skje ved oppløsning av allianser, og ikke minst i forhold til eventuelle forhandlinger med motparten, hadde av den grunn en sentral plass i slike avtaler. Et gjennomgangstrekk i slike avtaler var derfor ofte en gjensidig enighet om at forhandlinger med motparten ikke skulle skje uten at alle alliansepartnerne var enige.⁵⁸⁴ At disse avtalene ikke alltid ble oppfylt til minste bokstav finnes det mange eksempler på. Likevel var det tydelig viktig for partene i slike avtaler å formelt markere en form for gjensidig avhengighet. Denne gjensidigheten er, på nesten demonstrativ måte, fraværende i avtalen mellom Erik Menved og Birger Magnusson. I sum viser dette at Birger var avhengig av Erik Menved på en måte som gjør det lite tenkelig at Birger på eget initiativ, og uten rådslagning med sin mektige svoger, skal ha igangsatt et så risikabelt kuppforsøk.⁵⁸⁵

⁵⁸² DS III nr. 2134 og DD 2 rk, VIII nr. 8.

⁵⁸³ DD 2 rk, VI nr. 285, 320, 400 og DD 2 r VII nr. 106 og 147.

⁵⁸⁴ Dette gjelder samtlige av de tallrike allianseavtalene som blir omtalt i dette arbeidet, også den nesten samtidige avtalen mellom hertuginnene og hertug Christoffer og Esger Juul. DS III nr. 2146.

⁵⁸⁵ I årboken for Lübeck gjengis det et rykte om at den danske kongen og hans søster, Sveriges dronning, (som også *Erikskrönikan* fremhever) skal ha tilrådet drapet på hertugene. I forlengelsen av dette skal Erik Menved også ha fengslet sin hustru (Erik og Valdemars søster) fordi hun tok parti for hertugene. Jørgensen 1928:237. I årboken for Ribe (*Annales Ripenses*), som trolig ble nedskrevet ved Ribe bispestol, finnes det en passasje som gir Erik Menved en enda mer sentral rolle i stridighetene enn det som fremkommer i *Erikskrönikans* beretning.

Knut Jonsson er i dette arbeidet, liksom Alv Erlingsson i kapittel fire og Tore Unge i kapittel fem, brukt som eksempler på den rolle og det handlingsrom stormenn kunne ha innenfor periodens politiske kultur. Knut Jonsson tilhørte en av det svenske rikets mest fornemme slekter, og i likhet med den norske stormannen Tore Unge var heller ikke Jonsson fremmed for å tjene under flere ulike herrer. I 1307 var han en av hertug Eriks menn ved inngåelsen av den hemmelige avtalen mellom hertug Erik og hertug Christoffer. I 1310 figurerer han derimot i Birgers råd.⁵⁸⁶ Dette sideskiftet ga mulighet for avansement og i 1311 omtales han som Birgers drotts.⁵⁸⁷ Midt under Nyköpings gjestebud ba kong Birger, ifølge *Erikskrönikan*, om assistanse fra nettopp Knut Jonsson. Knut svarte at han nok gjerne stilte opp for Birger når farer truet, men en så skjendig dåd som dette ville han ikke ha noen befatning med. Som en Pontius Pilatus valgte han dermed å toe sine hender og distanserte seg fra Birgers handlemåte:

tha wände kongungin sik om
 Ok sagde til herra knwt swa
 wilin i mik hielpa myna bröder at faa
 Herra knut swarade tesa leedh
 herra i skulin ey wardha vredh
 ganger ider siällom nakot vpa
 thz wil jak werya ä mädhan iak ma
 Thzta malit er mik nyt
 jak weyt ey huro i hawin thz byt

Hwat wilin i swika idra bröder i tro
 The era hiit kompne a ider ordh

ther warde om vreder hwo som wil
 aldregh hielper iak ther til
 vm tw atte aldreg skiilt wid them
 ok waro the kompne til thin hem
 Thu skulle ey haffua swa fula akt

Twa andra riddara sagdo ok swa
 i maghin ey last a them begaa
 Ok then skam i aldreg forwynna

Tha took han swa at vredhas widh
 at han lagde them badha i tornit nidh⁵⁸⁸

Ifølge årboken er det nemlig han, og ikke Birger Magnusson, som er initiativtager til den unnsetningsflåten som i 1318 ble satt i brann av hertugtilhengerne. *Danmarks Middelalderlige Annaler* 1979:264.

⁵⁸⁶ DS III nr. 1657.

⁵⁸⁷ DS III nr. 1777. De følgende årene er han å finne ved Birgers side i en rekke dokumenter (DS 1659, 1999, 2005, 2053, 2067).

⁵⁸⁸ da snudde kongen [Birger] seg / og sa til herr Knut: / vil du hjelpe meg å ta mine brødre / herr Knut svarte slik: / herre du skulle ikke bli sint / kommer du selv i fare / da vil jeg verge deg med alt jeg har / denne saken er

Erikskrönikans forfatter må utvilsomt ha overdrevet hans moralske forargelse ved Nyköpings gjestebud, for så sent som i februar 1318, to måneder etter kuppet i Nyköping, finner vi han fremdeles ved Birgers side. I oktober samme år, da det var klart at Birger hadde tapt alt, dukket han imidlertid opp som en av hertuginne Ingeborgs råds menn.⁵⁸⁹ Også dette sideskiftet ga avansementsmuligheter for den driftige stormannen. Senere finner vi ham i rådet til den mindreårige Magnus Eriksson, før han til slutt nådde toppen av sin karriere ved å overta som drotts etter Matts Ketilmundsson.

Etter flere år som Birgers drotts ble Knut Jonsson ved årsskiftet 1314-1315 erstattet av tyskeren Johan Brunkow.⁵⁹⁰ Jerker Rosén har påpekt et mønster hvor kong Birger i perioden 1314-1315 systematisk isolerte seg fra de innenlandske stormennene, som også hadde forbindelser med hans to hertugbrødre. Isteden knyttet han seg i denne perioden opp til kirken og til menn av utenlandsk opprinnelse. Rosén velger å se dette i sammenheng med Koldingavtalen fra 1314, som førte til at båndene både mellom den svenske hertugen og Erik Menveds nordtyske fiender, og mellom hertug Erik og dansk opposisjon ble kuttet. For en periode gjorde dette det mulig for Erik Menved å utfordre opposisjonelle stormenn i det danske riket.⁵⁹¹ Koldingavtalen gjorde trusselen fra de svenske hertugene mindre truende også for kong Birger, og den svenske kongen våget derfor, i likhet med sin danske alliansepartner, å kvitte seg med stormenn han anså som potensielt upålitelige. En sammenligning av handlingsmønstrene til Knut Jonsson og Johan Brunkow ved Nyköpings gjestebud, og ikke minst i tiden etterpå, kan i så måte være opplysende. Knut Jonsson ønsket ifølge krøniken ikke å delta i kuppet, mens Brunkow blir fremstilt som en av pådriverne. Ettersom Jonsson fremdeles var ved Birgers side i februar 1318, er det klart at krøniken overdriver den svenske stormannens motstand mot kuppet. Dette kan tilskrives den rolle Knut Jonsson skulle komme til å spille under det kommende regimet, som jo nettopp utgjorde det miljø som krøniken kom til i. Jonsson må ha byttet side relativt kort tid etter, da han i oktober samme år opptrådte på motsatt side i konflikten. Johan Brunkow derimot ble værende ved Birgers side og fulgte også kongen til Gotland. Som følge av en mislykket unnsetningsaksjon til Birgers sønn Magnus måtte den tyske stormannen til slutt bøte med livet i hertugtilhengernes fangenskap.

meg ny / jeg vet ikke hvor du har kommet på noe slikt / ... / vil du svike dine brødre / som er kommet her på ditt ord / ... / den kan bli sint den som vil / men aldri hjelper jeg til / selv om du ikke skulle vært i slekt med dem / og var gjester i ditt hjem / ville jeg ikke gjøre noe så ondt / ... / to andre riddere sa også: / du må ikke mot dem en slik ugjerning begå / den skam vil du aldri bli kvitt / ... / da ble han [Birger] så vred / at han kastet dem begge ned i fangehullet / . *Ek* vv.3801-3841.

⁵⁸⁹ *DS* III nr. 2168.

⁵⁹⁰ *DS* III nr. 1996, 2005 og Rosén 1939:262.

⁵⁹¹ Se *DS* III nr. 1973, *DD* 2 rk, VII nr. 179-185 og Rosén 1939: 219-221.

En utbredt måte å forklare de to stormennenes oppførsel på har vært å karakterisere den enes (Johan Brunkows) opptreden som lojal, og den andres (Knut Jonssons) som illojal.⁵⁹² Mer fruktbart er det å tolke de ulike handlingsmønstrene som et utslag av den ulike posisjon de to stormennene hadde innenfor tidens politiske kultur. For å komme så nær maktens sentrum i det svenske riket som mulig, var det nødvendig for stormenn som Knut å knytte seg til fyrstemakten, som i dette tilfelle var enten Birger eller Erik og Valdemar. Når Knut valgte å knytte seg til Birger, betydde imidlertid ikke dette nødvendigvis at han satset absolutt alt på ett kort. Knut Jonsson tilhørte som nevnt en fornem ætt og hadde dermed forbindelser og ressurser som det gikk an å trekke på flere steder i det svenske riket. Knut hadde dermed flere ben å stå på, noe som ga valgmuligheter og rom for manøvrering i vanskelige situasjoner. Dette visste den svenske stormannen å benytte seg av, da han utover sommeren 1318 forlot det tapende lag og gikk over til hertugtilhengerne. Knut var med sine ressurser trolig en kjærkommen overløper sett med hertugtilhengerens øyne. I tillegg hadde han tidligere tilhørt hertugenes krets og hadde både fra denne perioden, og på grunn av sin posisjon i den svenske eliten, forbindelser i motstanderens leir. Disse forbindelser var en forutsetning for at selve sideskiftet gikk så kjapt, og ikke minst en forutsetning for at Knut kunne stige så raskt til maktens tinder blant sine nye venner. Med sine hyppige sideskift og sine nettverksforbindelser både hos Birgers menn og blant hertugtilhengerne, fremstår Knut Jonsson, i Baileys terminologi, som en typisk kontraktstilhenger.⁵⁹³

Tyskeren Johan Brunkow hadde ikke slike forbindelser innenfor den svenske makt-eliten. Som Rosén har påpekt var det vanlig blant tidens fyrster å knytte til seg menn utenfra. Menn som Brunkow baserte sin posisjon på sin tilknytning til én maktperson eller én maktgruppering. Dette ga færre valgmuligheter i vanskelige tider, og de ble dermed, trolig med rette, ansett av fyrstene for å være mer forutsigbare forbundsfeller. Erik Menved fikk på sitt felttog i Sverige i 1310 erfare hvordan hans danske forbundsfeller lot ham i stikken, mens hans tyske allierte ble ved hans side. Generelt sett var middelalderfyrstenes ønske om å basere sitt styre på utenlandske støttespillere et gjennomgangstema også i nordisk høymiddelalder. De innenlandske stormennene så på dette som en trussel og Birgers far, kong Magnus Ladulås, ble gjentatte ganger beskyldt for å omgi seg med for mange utlendinger. I den norske kongen Håkon Magnussons testamente er et av punktene et forbud mot å basere det nye styret på utenlandske menn. Dette har tidligere blitt fortolket som et nasjonalt ønske fra en døende Håkon om å beholde styret på norske hender. Mer trolig er passasjen heller et uttrykk for

⁵⁹² Pipping 1926: 651-52.

⁵⁹³ Se delkapittel 1.4 og Bailey 1980:27-28.

norske stormenns ønske om å unngå konkurrenter utenfra.⁵⁹⁴ I motsetning til Knut Jonsson forble derfor Johan ved Birgers side også under den ydmykende flukten til Gotland. Selv etter at Birgers første unnsetningsaksjon til den beleirede sønnen Magnus mislyktes, deltok Brunkow selv på den andre og like mislykkede ekspedisjonen. Ifølge krøniken var Brunkow selv initiativtager til ekspedisjonen, selv om han må ha skjont at dette var et desperat forsøk uten særlig mulighet til å lykkes.⁵⁹⁵ Johan Brunkows far, Werner Brunkow, hadde vært en av kong Magnus Ladulås sine nærmeste støttespillere. Som Althoff har påpekt kunne både posisjoner og lojalitetsbånd gå i arv. Et sideskift til fordel for hertugtilhengerne ble derfor trolig ikke engang vurdert av den tyske stormannen. Sannsynligvis var han også vel vitende om at han totalt manglet de nettverksforbindelsene som kunne gjort et slikt skifte akseptabelt for hertugtilhengerne.⁵⁹⁶ Dette kommer tydelig til uttrykk da Johan Brunkow i hertugtilhengerens fangenskap ble ført til Stockholm og henrettet på steile og hjul.⁵⁹⁷

Gjennom hele første del av 1300-tallet hadde det vært nær kontakt mellom de svenske hertugene og ulike maktgrupperinger i det danske riket som stod i opposisjon til Erik Menved. Fremst av disse sto Erik Menveds bror, hertug Christoffer, som, i tillegg til de svenske hertugene, også hadde nære forbindelser til erkesetet i Lund og flere av Erik Menveds fiender på tysk jord, som Stralsund og Brandenburg.⁵⁹⁸ Hertug Christoffer hadde siden 1316 vært den aktive av Erik Menveds motstandere i Nord-Tyskland, og i 1318 inntok han en av lederposisjonene i den nordiske alliansen mot Erik Menved. Christoffers største svakhet var imidlertid hans mangel på selvstendig maktbase. Først i 1307 fikk han Sør-Halland og Samsø som len, og som vist var han ikke sen om å bruke sin nyervervede posisjon til å gjøre tilnærmelser både til den norske kongen, gjennom de fredløse, og til de svenske hertugene. Hertugen selv må trolig med rette ha vurdert at han med besittelsene i Samsø og Sør-Halland var blitt en langt mer attraktiv alliansepartner enn tidligere. Utover disse materielle besittelsene besto hertug Christoffers politiske kapital i hovedsak av hans sentrale plassering i den danske kongefamilien. Kong Erik Menveds barnløshet må etter hvert ha blitt en kjent sak, og hertug Christoffer ville ved Erik Menveds bortgang være den med størst legitim rett til den danske tronen. En investering i hertug Christoffer var risikabelt, men for fyrster og maktgrupperinger hadde den et potensial for stor fremtidig gevinst. Grunnet sin beskjedne reelle politiske kapital var det kun ved å inngå allianser med grupper eller fyrster som hadde reelle

⁵⁹⁴ *DN* I nr. 156, *RN* III nr. 1096 og Rosén 1939:330.

⁵⁹⁵ *Ek* vv. 4215-18.

⁵⁹⁶ Althoff 2004:66.

⁵⁹⁷ *Ek* vv. 4364-4376. Å bli henrettet på steile og hjul var en grusom form for torturdød.

⁵⁹⁸ *DD* 2 rk, VII nr. 398, 411, 443, 458 og 466

politiske maktmidler at hertugen selv kunne bli en farlig fiende for sin bror. Den danske hertugen viste seg i årene før 1319 å være i stand til å bli nettopp dette ved hjelp av sine allianser med Brandenburg, Pommern, erkebiskopen i Lund og hertugtilhengerne. Det blir dermed for snevert å se på kuppet i Nyköping som et rent svensk anliggende. Isteden bør det ses som en fortsettelse og en kulminasjon av de mellomnordiske konfliktene som for alvor blusset opp i tiden rundt mordet på Erik Klipping i 1286. Et konkret men også symbolsk uttrykk for dette er at hertug Christoffer brukte flere av de fredløses etterkommere som sine ”consilarii” ved inngåelsen av alliansen med hertuginnene i 1318.⁵⁹⁹

Nyköpings gjestebud og de påfølgende stridighetene må, i likhet med konfliktene i 1286-1295 og 1306-1310, forstås innenfor konteksten av en politisk kultur hvor skillelinjene mellom de tre rikene var mer fleksible enn de er i dag. Konfliktlinjer og allianseinngåelser som gikk på tvers av landegrensene var ikke noe som oppstod i denne perioden, men på grunn av den militære, politiske og samfunnsmessige utviklingen i løpet av høymiddelalderen fikk disse konflikt- og alliansemønstrene nye konsekvenser. Først og fremst skyldtes dette den økte bruken av forleninger. I alle de tre nordiske rikene fikk medlemmer av de kongelige familier eller slekter i perioden 1286-1319 kontroll over mer eller mindre autonome områder. I det danske riket ble det på denne måten både i Sør- og Nord-Halland opprettet hertugdømmer og grevskaper som den danske kongemakten i liten grad hadde kontroll over. I det norske riket kontrollerte hertug Håkon frem til 1299 den østlige delen, mens hans eldre bror kong Eirik kontrollerte den vestlige delen.⁶⁰⁰ I det svenske riket fikk hertug Erik og hertug Valdemar i 1302 kontroll over deler av riket, og utviklingen nådde sitt toppunkt i 1310 da det svenske riket formelt ble delt inn i tre autonome deler.

Gjennom forleninger, allianser og borgbygging kom områdene fra Konghelle og sør- over inn i Halland til å bli et sentrum for motstanden mot Erik Menveds regime. Og det var disse områdene, sammen med de svenske landskapene hertug Erik fikk kontroll over etter delingen av det svenske riket i 1310, som kom til å utgjøre den svenske hertugens

⁵⁹⁹ Forbindelsen mellom hendelsene i 1286-1287 og 1317-1319 illustreres også av historien om den danske stormannen Knut Porse. Mens Knut Porse spilte en sentral rolle på hertugtilhengers side i kampen mot Birger, var hans far, Peder Porse, i 1287 blant de dømte for mordet på Erik Klipping. *Ek* vv. 4160.

⁶⁰⁰ I 1299 besteg hertug Håkon den norske trone etter broren Eirik Magnussons død. Frem til da hadde Håkon administrert sitt eget hertugdømme som inkluderte Oslo, Oppland, Ryfylke, Færøyene og Shetland. I motsetning til i det danske og i det svenske riket, førte ikke delingen av det norske kongedømmet (1280-99) til noen åpen strid innad i den norske kongefamilien, og det hersket tilsynelatende et godt forhold mellom brødrene. At Håkons overtakelse av kongemakten etter broren Eirik i 1299 gikk problemfritt, skyldtes imidlertid vel så mye manglende konkurranse som at forholdene i det norske kongedømmet var så mye fredeligere enn i naborikene. Hadde avdøde Eirik Magnusson hatt en arveberettiget sønn, kunne tronskiftet raskt blitt en langt mer problematisk affære. For en innføring i delingen av det norske kongedømmet mellom brødrene kong Eirik og hertug Håkon, se Grethe Authén Blom, *Samkongedømme – Enekingedømme – Håkon Magnussons Hertugdømme*, Oslo 1972.

mellomnordiske rike i perioden 1310-1317. Eksistensen av denne politiske enheten fikk sin slutt med de dramatiske hendelsene under Nyköpings gjestebud, og ble dermed aldri noe annet enn en episode i nordisk middelalderhistorie. I tiden forut for gjestebudet lå imidlertid mye til rette for at hertug Eriks mellomnordiske rike skulle ha en fortsatt eksistens. En utvidelse av dette riket var også en mulighet. Hertug Erik var mer ressursrik og mer suksessrik enn sin bror kong Birger, og hadde fra 1316 også en sønn, og dermed en arving, til sine besittelser. Sønnen Magnus og ekteskapet med kong Håkon Magnussons datter Ingeborg ga hertug Erik en sentral posisjon også i det norske riket. Da hertug Erik i tillegg inngikk i et tjenesteforhold til kong Erik Menved, må fremtidsutsiktene til hertug Erik og hans mellomnordiske rike i 1317 sies å ha vært svært lyse. Dette sto tydelig klart både for Birger Magnusson og Erik Menved, og forklarer hvorfor de gjennom kuppforsøket i Nyköping valgte en handlingsstrategi som de må ha visst var svært risikofylt.

Kap. 7 Konklusjoner

7.1 Avhandlingens tematikk

Tema for denne avhandlingen har vært krigføring og politisk kultur i nordisk høymiddelalder. Temaet har blitt belyst gjennom en kildeanalyse av de mellomnordiske konfliktene i perioden 1286-1319. Målsettingen har vært dels å vinne økt innsikt i krigføringen i denne perioden, dels å bruke denne innsikten til å si noe om periodens politiske kultur. I forhold til politisk kultur har *Erikskrönikan* spilt en sentral rolle fordi den, som eneste kilde, gir en sammenhengende fremstilling av flere av de sentrale militære og politiske konfliktene som er analysert i dette arbeidet. Undersøkelsen har hatt et overordnet nordisk perspektiv. Som følge av dette har kildemateriale fra alle de tre nordiske landene blitt trukket inn, og Norden har i undersøkelsen blitt betraktet som én politisk og militær arena. Videre har det blitt lagt vekt på å sette undersøkelsen inn i en samtidig europeisk kontekst. De mellomnordiske konfliktene i perioden 1286-1319 er komplekse og kan virke forvirrende. En av avhandlingens hovedkonklusjoner er at det finnes et mønster i disse konfliktene, og at dette mønsteret lettere kommer til syne hvis man anlegger et nordisk perspektiv fremfor det nasjonalstatlige, som mye av tidligere forskning har benyttet. Et annet sentralt poeng er at de mellomnordiske konfliktene i perioden 1286-1319 har klare paralleller til konflikter ellers i Europa i denne perioden.

7.2 Krigføring i perioden 1286-1319

Når det gjelder periodens krigføring, tok arbeidet utgangspunkt i følgende spørsmål: Hvilke mekanismer utløste militære konflikter? Hvilke virkemidler hadde de stridende parter til rådighet, og hvordan valgte de å bruke disse? Hvem deltok i konfliktene, og hvilke mekanismer ble tatt i bruk for å avslutte disse? Skjedde det endringer innen nordisk krigføring i denne perioden?

Spørsmålet om hva som utløste konfliktene er vanskeligst å besvare entydig. I denne perioden gjorde den økte økonomiske aktiviteten i Öresundsområdet et fra før ressursrikt område til et enda mer attraktivt område for de politiske aktørene, noe den økte interessen for Halland er et uttrykk for. Dynastiske motiver var samtidig medvirkende både for noen av periodens mest langvarige allianser, som de dansksvenske dobbeltekteskapene i 1296 og

1298, og for noen av periodens mest langvarige konflikter, som det norske kravet om arv etter kong Erik Plovpenning. Erik Menved er den enkeltaktør det er lettest å tilskrive dynastiske motiver. Både de langvarige forbindelsene med det svenske kongehuset, alliansen med Håkon Magnusson, Helsingborgavtalene i 1310 og forliket med hertugtilhengerne i 1318 kan tolkes som forsøk på å kontrollere arvefølgen i alle de tre nordiske kongedømmene. I forhold til det svenske riket var målet å sikre rettighetene til Birgers sønn, Magnus Birgersson, og alliansen med Håkon Magnusson i perioden 1308-1310 viser at Magnus Birgersson også må ha blitt ansett som en passende kandidat til den norske tronen. En slik ordning ville ha gitt Erik Menved en form for overherredømme over hele Norden, ikke ulikt praksis fra de nordtyske områdene, som Erik Menved kjente godt fra før. Det finnes også eksempler på at moralsk indignasjon over brudd på den politiske kulturens spilleregler kunne ha utløsende eller forsterkende effekt på konflikter. Den intense krigføringen i kjølvannet av Nyköpings gjestebud, og den langvarige konflikten mellom kong Erik Menved og de fredløse danske stormennene er eksempler på dette.

Når det gjelder bruk av virkemidler, viser analysene i kapittel fire, fem og seks at de stridende parter fulgte samme mønstre og opptrådte etter samme logikk som i væpnede konflikter ellers i Europa. Store, avgjørende sammenstøt hørte til sjeldenhetene, og plyndringskrig og beleiringskrig var de to dominerende formene for krigføring, i Norden som ellers i Europa. Stridighetenes første fase, perioden 1286-1295, var i hovedsak en plyndringskrig, hvor norske fyrster og deres danske allierte brukte sine sjøbaserte stridskrefter til herjetokter i Öresund og Kattegat. Stridighetene på begynnelsen av 1300-tallet ble gradvis mer landbaserte, med den følge at beleiringskrig ble den dominerende form for krigføring. I avhandlingen fremheves perioden 1286-1295 som en viktig overgangsperiode, hvor bruk av befestninger ble tatt i bruk som offensivt militært virkemiddel sammen med sjøbaserte stridskrefter. Ved hjelp av borgene Hunehals og Hjelm utgjorde de danske fredløse og den norske kongemakten i første del av 1290-tallet en konstant trussel mot den danske kongemakten. Ved freden i Hindsgavl i 1295 oppnådde den norske kongemakten og Erik Menveds danske motstandere svært gode betingelser. Årsaken til dette var at trusselen fra sjøstyrker, befestninger og profesjonelle rytterstyrker fra Nord-Tyskland satte Erik Menved i en kritisk situasjon. I avhandlingen konkluderes det med at denne type bruk av kombinerte styrker var den viktigste nøkkelen til militær suksess gjennom hele perioden. Bruk av kombinerte styrker var en sentral årsak til hertug Eriks sterke militære stilling, og det var ved bruk av kombinerte styrker at Erik Menved og Håkon Magnusson i tofrontskrigen vinteren 1309-1310 greide å true den svenske hertugens maktgrunnlag inne på hans eget territorium.

De ledende aktørene i periodens militære stridigheter var konger og stormenn, som inngikk i ulike former for allianser og nettverk. I avhandlingen er stormennenes sentrale betydning i konfliktene vektlagt. Gruppen med fredløse stormenn var for eksempel gjennom store deler av perioden den norske kongemaktens viktigste politiske og militære allierte. Spesielt gjelder dette i perioden 1286-1295, da de med sin kyndighet i borgbygging gjorde den norske kongemakten i stand til å bruke befestninger som en del av sine kombinerte styrker. De danske stormennene hadde vært gode læremestere, og både i 1295 og under krigen vinteren 1309-1310 klarte den norske kongemakten seg godt. Avhandlingens analyse støtter derfor ikke det bilde som er skapt i tidligere forskning av den norske kongemakten som hjelpesløs og ressurs svak i forhold til denne type krigføring. Den norske kongemakten var som andre aktører avhengig av kombinerte styrker, og disse ble som oftest best utnyttet ved å angripe på to fronter samtidig. Hertug Eriks sentrale rolle er sterkt fremhevet i mye av tidligere forskning. Avhandlingens analyse støtter i hovedsak opp om dette. Analysen viser samtidig at han ble en dominerende politisk og militær aktør først med kuppet i Håtuna, da han på markant vis økte sitt prestisjemessige og materielle ressursgrunnlag. Tidligere forskning har tilkjent kong Birger Magnusson liten selvstendig handlekraft. Denne avhandlingen hevder i kontrast til dette at Birger Magnusson var den sentrale aktør bak den svenske kursendringen i 1302-1303. I forbindelse med Nyköpings gjestebud i 1317 er det i avhandlingens analyse Erik Menved som løftes frem som den mest sentrale aktøren. Dette baserer seg dels på hans overlegne politiske og økonomiske posisjon i forhold til Birger Magnusson, dels på den følgende krigføringen hvor den svenske kongen la alle beslutninger i Erik Menveds hender.

Bondebefolkningen må fremdeles ha spilt en rolle i krigføringen. Spesielt gjelder dette den leidangsbaserte krigføringen fra norsk side i perioden 1286-1295. Selve krigføringen foregikk imidlertid på land, og det er grunn til å anta at i hvert fall deler av denne krigføringen ble overlatt til mer trent og bedre utrustede mannskap. Nyere europeisk forskning har vist at bondebefolkningen fortsatte å spille en rolle i europeisk krigføring som fotsoldater gjennom hele middelalderen.⁶⁰¹ Det er derfor ingen grunn til å tro at bondebefolkningen mistet all betydning da krigføringen i Norden ble mer landbasert fra rundt 1300. Til forskjell fra tidlig middelalder førte imidlertid borgbygging og hyppig bruk av trent og tungt utstyrte leiesoldater til at bondeutbud nå bare utgjorde et av flere militære virkemidler. Tapet av militær betydning medførte tap av politisk innflytelse, og i det samlede kildematerialet for perioden

⁶⁰¹ Se delkapittel 3.5.

1286-1319 finnes ingen eksempler på at bondebefolkningen ble tatt med på råd i beslutningsprosesser vedrørende krigføringen.

Det neste spørsmålet som avhandlingen har reist er hvordan konfliktene i denne perioden ble avsluttet. Analysen viser at det mest vanlige var at det kom til forhandlinger på konfrontasjonsstadiet, slik at direkte sammenstøt i mange tilfeller ble unngått. I rollen som mellommenn fant man ofte geistlige stormenn, som kunne dra veksler på sine kunnskaper i jus og latin. Hertug Erik gjorde i 1307 bruk av de norske biskopene i et forsøk på å få kong Håkon Magnusson over på sin side. Også de sentrale politiske aktørene kunne opptre i meklerroller, og for Erik Menved ble meklerrollen i konflikten mellom Holstein og Lübeck et springbrett til å oppnå overherredømme over Lübeck. I 1302-1303 forsøkte Birger Magnusson å innta en lignende meklerstilling i konflikten mellom Erik Menved og de fredløse. Dette mislyktes og bidro sterkt til å svekke Birger Magnussons kredittverdighet på den politiske arena.

Det siste spørsmålet som ble reist i innledningskapittelet er hvorvidt det skjedde endringer i nordisk krigføring i denne perioden. Forskning på feltet har hevdet at mye av krigføringen i tidlig nordisk middelalder skilte seg fra krigføringen i det øvrige Europa. Denne krigføringen handlet ikke om å få kontroll over faste punkter, men om å vinne menn over på sin side gjennom militære seire på slagmarken. Poenget med disse militære sammenstøtene var ikke å tilintetgjøre motstanderen, men å gjøre seg attraktiv for motstandernes menn. Avhandlingen bestrider ikke dette, men argumenterer for at krigføring i Norden endret karakter i høymiddelalderen, da krigen i stor grad kom til å handle om kontroll over territorier. Dette skyldtes både den politisk-administrative utviklingen, med utbygging av slottslen og fast skattlegging, og den handelsmessige utviklingen. Krigen foregikk nå i et relativt avgrenset område i skjæringspunktet mellom de tre rikene. Dette området var relativt tett befolket, med lett utnyttbare naturressurser, som i Halland, og besto for øvrig av en rekke sentrale knutepunkter for internasjonal handel. Dette la også grunnlag for en ny type plyndringskrig. Mens plyndring tidligere, for eksempel i vikingtiden og også under kong Sverre, i hovedsak var et middel til egen vinning og for å spre frykt, ble det nå i større grad et middel til å ødelegge fiendens ressursgrunnlag. Systemet med fast beskatning etablerte seg i alle de tre nordiske rikene i siste del av 1200-tallet, noe som økte det potensielle ressursgrunnlaget for en sentralmakt betraktelig. Var åkrer og fiskevær brent, fantes det imidlertid lite å beskatte. Dermed oppsto et behov for å kontrollere og beskytte egne territorier. Mens de fredløses befestninger på 1290-tallet var offensive militære brohoder mot det danske riket, hadde borgbyggingen utover på 1300-tallet vel så ofte defensive formål. En sterk befestning kunne dermed både ha offensive og defensive funksjoner. I tillegg kunne de

også ha en effektiv funksjon i forhold til kontroll og beskatning av egen befolkning, og ikke minst var beskyttelsen en borg kunne tilby av avgjørende betydning for opprettelse av transitthavner og markedsplasser for handel. Dette flerbrukspotensialet førte til at det ble investert store ressurser i befestningsutbygging i skjæringspunktet mellom de tre rikene i perioden 1286-1319. Krigføringen i Norden i perioden 1286-1319 var dermed blitt mer lik krigføring i det øvrige Europa. Dette har dels rene militærteknologiske forklaringer, men er også et uttrykk for en generell utvikling, hvor Norden utover i høymiddelalderen, også hva militære og samfunnsmessige forhold angikk, ble mer likt det øvrige Europa.

7.2 Politisk kultur i perioden 1286-1319

Ifølge Bailey kan det skilles ut fem grunnelementer ved alle politiske strukturer, og ved å identifisere disse fem elementene er det mulig å få frem sentrale særtrekk ved den enkelte politiske struktur.

For det første må det innenfor en politisk struktur være en felles forståelse av hva det kjempes om. I forskningslitteraturen er det gjort flere forsøk på å forklare de mellomnordiske konfliktene ut fra mer eller mindre monokausale modeller. Koht har forsøkt å anlegge et føydalt klasseperspektiv, mens Christensen og Hørby har forklart konfliktene ut fra dynastiske handlingsmønstre og motiver. Avhandlingens analyse tegner et bilde av et komplekst politisk landskap, og dette gir grunn til å hevde at det mest fruktbare er å kombinere ulike forklaringsmodeller. For eksempel er en kombinasjon av dynastiske motiver og føydale samfunnstrekk en forklarende faktor. Både Lönnroth og Lindkvist har påpekt at bruk av slottslen for å belønne politiske tilhengere gjorde det lettere å etablere lokale maktsentra i konkurranse med kongemakten. Særlig utfordrende for kongemakten ble praksisen med å gi kongeætlinger len. På denne måten fikk blant annet hertug Erik og hertug Christoffer kontroll over sentrale territorier. Hovedgrunnen til at Nord-Halland ble tilkjent grev Jakob som len i 1284 var hans slektskap med den danske kongefamilien. Både da Håkon Magnusson ble lovet Nord-Halland som len i 1308, og da hertug Erik ble lovet det samme i 1310, ble løftene fra Erik Menveds side knyttet opp til hans dynastiske ekteskapspolitikk. Den mangeårige tautrekkingen om kontrollen over Halland er derfor et eksempel på at dynastiske og føydale faktorer virket sammen. Kampen om Halland kan imidlertid ikke fullgodt forklares uten også å trekke inn den økte ressursmessige og strategiske verdien dette området fikk som følge av den handelsmessige utviklingen i Nord-Europa.

For det andre må det være en felles forståelse av hvem som har rett til å delta, og om hvilke priser de ulike deltakerne kan konkurrere om. Kongemakten var forbeholdt aktører av kongelig blod og skulle primært forbeholdes eldste ektefødte sønn. Lenspolitikken bidro imidlertid til at også mer perifert slektskap til kongefamilien kunne gi politisk, økonomisk og militær uttelling. Det samme kunne ulike former for alliansenettverk med verdslige og geistlige stormannsgrupperinger gi. Den økonomiske og politiske utviklingen på 1200-tallet hadde dermed skapt forutsetninger for en overklasse skarpere skilt fra den øvrige befolkningen enn tidligere. I *Erikskrönikan*, som i seg selv er et vitnesbyrd om denne utviklingen, kommer dette til uttrykk ved at holdningene til den øvrige befolkningen er preget av likegyldighet. I krønikens beretning beklages for eksempel dødsfall innen det aristokratiske miljøet på det sterkeste, mens den øvrige befolkningens lidelser som følge av krigføringen er lite vektlagt.

For det tredje må det være regler for sammensetning av konkurrerende lag. Noen allianser hadde i denne perioden lang varighet, mens andre ble dannet og gikk i oppløsning raskt. Stormannen Knut Jonsson er i dette arbeidet brukt som eksempel på en typisk kontraktstilhenger som skiftet side flere ganger alt etter hvordan maktforholdene endret seg. Tyskeren Johan Brunkow tilhørte, som sin far hadde gjort hos Magnus Ladulås, kong Birgers innerste krets. Brunkow er dermed et eksempel på en typisk kjernetilhenger som hadde lite å tjene på å skifte side. Også allianser kunne være basert på kontraktsforbindelser av kortvarig art, eller de kunne være basert på langvarige forbindelser av personlig og slektsmessig karakter som kunne gå i arv. Dette gjaldt for eksempel alliansen mellom kong Birger og erkesetet i Uppsala, som forble en trofast støttespiller for Birger selv i de årene han satt fengslet i Nyköping. I dette arbeidet konkluderes det også med at politiske grupperinger i liten grad var basert på tilslutning til politiske programmer av ideologisk art. Isteden var de ulike grupperingene sammensatt av aktører som var knyttet til hverandre gjennom personlige eller slektsmessige nettverk. Et eksempel på dette er striden mellom erkebiskopen i Lund, Jens Grand, og den danske kong Erik Menved, som pågikk i perioden 1294-1302.⁶⁰² Tilsynelatende dreide dette seg om en klassisk kamp mellom to ulike politiske programmer, hvor den kongelige maktoppfattelse stod steilt imot det kirkelige program for politisk innflytelse. Det mest betente spørsmålet i denne konflikten var imidlertid erkebiskopens stillingtagen til fordel for de fredløse stormennene etter drapet på Erik Klipping i 1286. Jens Grands viktigste

⁶⁰² For en innføring i denne konflikten, se Benedicte Fønnesbech-Wulff, Bo Fritzboeger, Kurt Villads Jensen, Michael Kræmmer og Martin Palsgaard, *Heller fanden selv end Erik på tronen! Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302*, Odense 1999.

begrunnelse for å støtte de dømte stormennene var at flere av dem var nære slektninger, noe som også viser de tette koblingene mellom den verdslige og den geistlige eliten.

For det fjerde må det være en felles forståelse av hvilke virkemidler som er tillatt. I perioden 1286-1319 finnes en rekke eksempler på at store styrkeoppbygginger endte i forhandlinger før det oppsto direkte sammenstøt på slagmarken. For å unngå at kompromissene skulle få aktørene til å tape ansikt, ble det, ifølge Althoff, utviklet ulike former for oppførsel av demonstrativ og rituell karakter. Denne type offentlig opptreden kunne tjene en rekke politiske hensikter, og for å lykkes i det politiske spill måtte en derfor mestre dette rituelle språket. Et typisk eksempel på denne type offentlig iscenesettelse er Erik Menveds berømte ridderfest i 1311 i forkant av oppgjøret med Rostock. Under overdådige festligheter fremviste den danske kongen sine ressurser og sørget for å knytte til seg alliansepartnere gjennom gaver, posisjoner og privilegier. Flere studier innen sagaforskningen har vektlagt betydningen av sjenerøsitet og suksess på slagmarken som viktige suksessfaktorer for politisk lederskap. Festen i Rostock viser med all tydelighet at sjenerøsitet fremdeles var et viktig politisk virkemiddel. Som følge av at politikk i denne perioden i større grad var blitt et elitefenomen, ble sjenerøsitet imidlertid nå bare utøvd overfor standsfeller og ikke overfor den øvrige befolkningen som hadde mistet mye av sin verdi som politiske forbundsfeller. Militær og politisk suksess var fremdeles et viktig virkemiddel for å trekke til seg tilhengere. Dette erfarte hertug Erik i positiv forstand da han etter Håtunaleken fikk store deler av de svenske stormannsslektene over på sin side. Kong Birger fikk erfare det i negativ forstand da de samme stormennene forlot ham etter Håtuna. Det samme skjedde i 1318 da den svenske kongens militære nederlag førte til at hans danske og tyske hjelpestyrker trakk seg ut. Krønikens vektlegging av hertug Eriks suksess ved det norske hoff julen 1302 indikerer imidlertid at også sosiale evner i forhold til høviskheter nå var blitt en del av ferdighetsregisteret som tidens politikere måtte mestre for å lykkes på den politiske arena.

Baileys femte og siste punkt er at det må være en felles forståelse av hvilke sanksjoner som skal iverksettes når regelverket er brutt så mange ganger at situasjonen er i ferd med å komme ut av kontroll. Et nytt element rundt år 1300 var koblingen mellom dynastiske motiver og føydale samfunnstrekk som førte til at kampen innad i kongefamiliene ikke lenger bare handlet om hvem som skulle ha kongemakten, men også om å forholde seg til yngre medlemmer som gjorde krav på arv i form av len. Om de fikk innvilget dette fikk de en selvstendig maktposisjon som ble farlig om de valgte å slutte seg til maktgrupperinger i de andre rikene. Utviklingen viste seg først i det danske riket, men spredte seg også til det svenske og det norske riket. Sammen med dette førte ny militærteknologi, bygging av faste slott og et

lensvesen i fremvekst til nye territorielle konstellasjoner. Ustrakt bygging av faste befestninger, som raskt kunne omgjøres til lokale maktsentra, og økt bruk av forleninger førte derfor til at konfliktene truet med å oppløse skillene mellom de tre rikene.

Mengden av involverte aktører og de uklare maktforholdene i de mellomnordiske konfliktene førte likevel til at konfliktene i hovedsak forble kortvarige og av begrenset omfang i forhold til ressursbruk og intensitet. I den grad konfliktene resulterte i store tap av ressurser og menneskeliv, var dette i hovedsak noe som kunne ramme den øvrige befolkningen og ikke de sentrale deltakerne i konfliktene, som alle tilhørte den politiske eliten. Når det gjelder regler for riktig og gal oppførsel i konfliktsituasjoner gir *Erikskrönikans* skildring et inntrykk av en betydelig fleksibilitet i forhold til hva som ble godtatt som akseptable handlinger og hva som ikke ble det. Et viktig kriterium var hvem som utførte handlingene, og krønikens helt, hertug Erik, kunne for eksempel tillate seg å fengsle sin bror, kong Birger, samt foreta en rekke avtalebrudd uten at dette møter kritikk i krønikens beretning. Nyköpings gjestebud viser imidlertid at det fantes grenser som ikke skulle overskrides, og drapet på Erik og Valdemar førte til at de langvarige konfliktene ble tilført et moralsk tilsnitt og at konfliktnivået for en periode ble intensivert både i omfang og brutalitet. Fredsforhandlingene i november 1318 kom likevel til å bli preget av kompromisser fra begge parters side. Birgers politiske ambisjoner ble riktignok knust en gang for alle, men hertug-tilhengerne måtte til gjengjeld oppgi sin støtte til Erik Menveds danske allierte.

7.4 Avslutning

Det bildet konstitusjonelt orienterte historikere har tegnet av de nordiske kongedømmene som moderne og byråkratiske styringsorganisasjoner er i hovedsak basert på oppkomsten av et dokumentarisk kildemateriale. Dette materialet har dels normativt innhold, dels et rutinemessig, byråkratisk preg. Eksistensen av slike kilder må ses som et tegn på en utvikling i en slik retning, men faren er at slike kilder gjør det lett å overdrive det regelbundne og byråkratiske i tidens politikk. I tillegg må lover og forordninger forstås like mye som et uttrykk for normative ønsker som avspeilinger av reelle forhold. Mye av nyere forskning har derfor tegnet et mer komplisert bilde av middelalderens politiske strukturer. Denne kompleksiteten gjenfinnes i avhandlingens analyser av konfliktene i perioden 1286-1319. Dagens venn kunne være morgendagens fiende, og dette innbød i liten grad til ideologiske og kompromissløse konfliktsituasjoner. Politikk og krigføring var som følge av den generelle samfunns-

utviklingen blitt et mer distinkt elitefenomen. Dette ble ytterligere forsterket ved den militærteknologiske utviklingen som førte til økt bruk av borger og innleide spesialstyrker. I tillegg må den nordiske maktkampen også ses i lys av de økonomiske endringene som foregikk i Nord-Europa i denne perioden. Fra og med grunnleggelsen av Lübeck i 1140 hadde nordtyske handelsmenn fått stadig flere havner ved Østersjøkysten, og etter hvert ble Skanør og Falsterbo, som også var attraktive grunnet det enorme sildefisket sommerstid, viktige transitthavner mellom øst og vest. Dermed fikk elvemunningene i Båhuslen, Halland og Øresund økt betydning. Det er derfor ikke tilfeldig at områdene rundt Göta Älv, i skjæringspunktet mellom de tre riker, ble sentrum for en rekke av de viktigste politiske og militære begivenhetene i perioden 1286-1319.

Dokumentariske kilder:

Diplomatarium Danicum, 2 rk, III-VIII, København 1939-1953.

Diplomatarium Norvegicum, I-XXII, Christiania / Oslo 1847-1992.

Diplomatarium Svecanum, I-III, Stockholm 1829-1850.

Sverges Traktater med främmande Magter. Första delen 822-1335, Stockholm 1877.

Berettende kilder:

Annales Danici, Medii ævi, editionem nouam curauit, Ellen Jørgensen, *Selskabet for udgivelse af Kilder til Dansk Historie*, København 1920-21.

Annales Suecici Medii Aevi, Svensk Medeltidsannalstik, kommenterad och utgiven av Paulsson, Göte, *Bibliotheca Historica Lundensis XXXII*, Lund 1974.

Árna Saga Biskups, Rit / Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2, Reykjavík 1972.

Danmarks Middelalderlige Annaler Udgivet af Erik Kroman, *Selskabet for udgivelse af Kilder til Dansk Historie*, København 1979.

Danmarks Riges Krønike I-II, Arild Huitfeldt, nytrykk, København 1977(1600-1601).

Erikskrönikan, Rolf Pipping, Stockholm 1963.

Islandske Annaler Indtil 1578, Gustav Storm, Christiania 1888.

Konungs Skuggsiá, Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Oslo 1983.

Oversettelser og kildekommentarer:

Danmarks riges breve, 2 rk, III-VIII, København 1939-1953.

Erik Klipping og hans sønner. Udvalg av kilder til tidsrummet 1275-1340, Ellen Jørgensen, København 1928.

Erikskrönikan. Redigering, inledning och kommentar, Sven-Bertil Jansson, Stockholm 1987.

Gulatingslovi, umsett frá gamalnorsk av Knut Robberstad, *Norrøne bokverk nr. 33. - 2. utg.*, Oslo 1952.

Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn, oversatt og kommentert av Steinar Imsen, Oslo 2000.

Jyske krønike, Oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen, Wormianum 1995.

Kongspegelen, omsett av Alf Hellevik, *Norrøne Bokverk 7/14*, Oslo 1976.

Norges Kongesagaer, Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (red.), 2- 4, Gyldendal Oslo 1979.

Regesta Norvegica, II-III, Oslo 1978-1983.

Sjællandske krønike, Oversat og kommenteret af Olsen, Rikke Agnethe, Wormianum 1981.

Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen, Lyne Rahbek, Knut og Nyerup, Rasmus, II, København 1812.

Vegetius: Epitome of Military Science, Translated with notes and introduction by N. P. Milner, Second Revises Edition, *Translated Texts for Historians*, Volume 16, Liverpool University Press 2001.

Oppslagsverk:

Aschehoug og Gyldendals Store Norske Leksikon,1-12, Oslo 1978-1981.

Dansk biografisk leksikon, 1-16, 3. udg., København 1979-1984.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bind 1-22, 2. opplag København, Helsingfors, Reykjavík, Oslo, Stockholm 1980.

Medieval Warfare. A bibliographical guide, Everett U Crosby (ed.), New York 2000.

Medieval Warfare, The Routledge Companion, Jim Bradbury (ed.), New York 2004.

Norsk biografisk leksikon, Bind I-XIX, Kristiania / Oslo 1923-1987.

Cambridge Illustrated Atlas: Warfare: The Middle Ages 768-1487, Nicholas Hooper, and Matthew Bennett, Cambridge 1996.

Sekundærlitteratur:

Airlie, Stuart, "Talking Heads: Assemblies in Early Medieval Germany" i P. S. Barnwell and Marco Mostert (eds.) *Political Assemblies in the Earlier Middle Ages*, York 2003:29-46.

Althoff, Gerd, *Family, Friends and Followers. Political and Social Bonds in Early Medieval Europe*, Cambridge 2004.

Althoff, Gerd, *Otto III*, Pennsylvania 2003.

Althoff, Gerd, *Spielregeln der Politik im Mittelalter*, Darmstadt 1997.

Althoff, Gerd, "Variability of Rituals in the Middle Ages" i Gerd Althoff; Johannes Fried, Patrick J. Geary (eds.), *Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography*, Cambridge 2002:71-88.

Andersson, Ingvar, *Erikskrönikans författare*, Stockholm 1958.

Andersson, Ingvar, *Källstudier till Sveriges Historia 1230-1436*, Lund 1928.

Andersson, Ingvar M., *Erik Menved och Venden: Studier i dansk utrikespolitik 1300-1319*, Lund 1954.

Arstad, Knut Peter Lyche, "Castle Warfare in Norway in the 12th and 13th century", i Knut Arstad (red) *Krigføring i middelalderen. Strategi, ideologi og organisasjon ca. 1100-1400*, Forsvarsmuseets småskrift nr. 35, Oslo 2003:163-173.

Arup, Erik, *Danmarks historie: Anden bok: Stænderne i herrevælde 1282-1624*, København 1932.

Bäckström, Gösta og Jorma Korhonen (red.), *Västkustkrönika*, Göteborg 1987:89-112.

Bagge, Sverre, "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen", *Historisk Tidsskrift* 1986:145-197.

Bagge, Sverre, *From Gang Leader to the Lord's Anointed. Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*, Odense 1996.

Bagge, Sverre, "Ideologies and mentalities" i Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, Volume 1, Prehistory to 1520, Cambridge 2003:465-486.

Bagge, Sverre, "Nationalism in Norway in the Middle Ages", *Scandinavian Journal of History*, 1995:1-18.

Bagge, Sverre, *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*, Berkeley 1991.

Bagge, Sverre, "'Sårt biter sulten lus'. Sverre som militær fornyer", i Knut Arstad (red), *Krigføring i middelalderen. Strategi, ideologi og organisasjon ca. 1100-1400*, Oslo 2003:10-26.

Bagge, Sverre, "Udsigt og innhogg. 150 års forskning om eldre norsk historie", *Historisk Tidsskrift* 1996:37-77.

Bailey, F.G., *Stratagems and Spoils*, London 1980 (1969).

Bartlett, Robert and Angus MacKay (eds.), *Medieval Frontier Societies*, Oxford 1989.

Beckman, Bjarne, *Matts Kätilmundsson och hans tid. Bind I Intill 1318*, Stockholm 1953.

Bennet, Matthew, "The Myth of the Military Supremacy of Knightly Cavalry", i Matthew Strickland (ed.), *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France*, Harlaxton Medieval Studies, New series 7, 1998:304-316.

- Buc, Philippe, *The Dangers of Ritual. Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*, Princeton 2002.
- Bull, Edvard, *Jemtland og Norge*, Oslo 1927.
- Beyer, Absalon Pedersøn, *Om Norgis Rige, To norske historisk-topografiske skrifter fra 1600-tallet*, Oslo 1968.
- Bjørge, Narve, *Selvstendighet og union, Fra middelalderen til 1905, Norsk utenrikspolitikkshistorie*, Oslo 1995.
- Bloch, Marc, *Feudal Society*, London 1961.
- Blom, Grethe Authén, *Samkongedømme – Enekongedømme, Håkon Magnussons Hertugdømme*, Oslo 1972.
- Bradbury, Jim, *The Medieval Siege*, Suffolk 1992.
- Brandt, William, *The Shape of Medieval history*, New Haven 1966.
- Brooks, Nicholas (ed.), *Communities and Warfare 700-1400*, London 2000.
- Brown, Warren and Piotr Bórecki (eds.), *Conflict in Medieval Europe. Changing Perspectives on Society and Culture*, Ashgate 2003.
- Bull, Edvard, d.e., *Det Norske folks liv og historie gjennom tidene*, Oslo 1929.
- Bull, Edvard, d.e., *Folk og kirke i middelalderen: studier til Norges historie*, Kristiania 1912.
- Bull, Edvard, d.e., *Leding: militær- og finansforfatning i Norge i ældre tid*, Kristiania 1920.
- Burke, Peter, *The French Historical Revolution; The Annales School 1929-1989*, London 1990.
- Cheyette, Fredric, "Suum cuique tribuere", *French Historical Studies*, 6, 1970:287-99
- Christensen, Axel E., "De nordiske kongeskifter 1319", i *Danmark, Norden og Østersøen. Uvalgte Afhandlinger*, København 1976:52-64.
- Christensen, Axel E., *Kongemakt og Aristokrati*, København 1945.
- Christiansen, Eric, *The Works of Sven Aggesen. Twelfth-Century Danish Historian*, London 1992.
- Contamine, Philippe, *War in the Middle Ages*, Oxford 1984.
- Dahl, Ottar, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1990.
- Davies, Wendy and Paul Fouracre (eds.), *The Settlement of Disputes in Early Medieval Europe*, Cambridge 1986.

- Davies, R.R., *Domination and Conquest. The experience of Ireland, Scotland and Wales 1100-1300*, Cambridge 1990.
- Delbrück, Hans, *History of the Art of War. Within the Framework of Political History*, volume III, Medieval Warfare, University of Nebraska Press 1982.
- Demertzis, Nicolas, *Cultural Theory and Political Culture*, Lund 1985.
- De Vries, Kelly, *Medieval Military Technology*, Toronto 1992.
- De Vries, Kelly, "The Use of Chronicles in Recreating Medieval History" *Journal of Medieval Military History*, 2, 2004:1-16.
- Diesen, Sverre, *Militær strategi. En innføring i maktens logikk*, Oslo 1998.
- Duby, Georges, *Söndagen vid Bouvines – den 27 juli 1214*, Stockholm 1990.
- Duby, Georges, *Verdens beste ridder. Historien om William Marskalken*, Oslo 1985.
- Duffy, Christopher, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederic the Great 1660-1789*, London 1985.
- Ekre, Rune, "Borgar och möten" i Lars Linge (red.), *Nordiska möten*, Göteborg 2001:93-112.
- Ekre, Rune, "Lödöse och Göta älvdalen från 1200-talet till 1500-talet", i Aarsrud m. fl., *Kring Göta Älv – Studier i en dalgång*, Göteborg 1993:59-69.
- Ekroll, Øystein, *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050-1550*, Oslo 1997.
- Elshtain, Jean Bethke, *Just War Theory*, Oxford 1992.
- Eriksen, Anne, "Mindre-Alv Erlingsson. Historie, sagn og andre fortellinger", i Amundsen, Bugge, Hodne og Ohrvik (red.), *Sagnomsust. Fortelling og virkelighet*, Oslo 2002:147-166.
- Eriksson, Anna-Lena, *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*, Lund 1995.
- Ersland, Geir Atle, "Kvantitativ realisme?", i Knut Arstad (red.) *Krigføring i middelalderen, Strategi, ideologi og organisasjon ca. 1100-1400, Forsvarsmuseets småskrift nr. 35*, Oslo 2003:146-162.
- Ersland, Geir Atle, *Norsk forsvarshistorie. Krigsmakt og kongemakt*, bind 1, Bergen 2000.
- Erslev, Kristian, *Historisk teknikk: den historiske undersøgelse fremstillet i sine grundlinier*, København 1911.
- Fagerland, Tor Einar, "Arme riddere og halte helter. Erikskrønikens politiske mentalitet", hovedoppgave UiB, Bergen 1995.

Fagerland, Tor Einar, *Krig og diplomati i nordisk middelalder. De internordiske konfliktene 1286-1319 i et nordisk perspektiv*, Forsvarmuseets småskrift nr. 29, Oslo 2002.

Fernández-Armesto, "Naval Warfare after the Viking Age", i Maurice Keen (ed.), *Medieval Warfare*, Oxford 1999:230-252.

Fischer, Gerhard, *Norske kongeborger*, bind 1, Oslo 1951.

Fonnesbech-Wulff, Fritzboeger, Villads Jensen, Kræmmer og Palsgaard, *Heller fanden selv end Erik på tronen! Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302*, Odense 1999.

France, John, "The Composition and Raising of the Armies of Charlemagne", *Journal of Medieval Military History*, 1, 2002:61-82.

France, John, *Western Warfare in the Age of the Crusades 1000-1300*, London 1999.

Gelting, Michael H., "Europeisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal", i *Kongemakt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, København 1988:3-18.

Gelting, Michael H., "Military organization, social power and state formation in Denmark", i Anne Nørgård Jørgensen and Birthe Clausen (eds.), *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300*, København 1997:48-54.

Gillingham, John (ed.), *Anglo-Norman Studies XXIII, Proceedings of the Battle Conference 2000*, Woodbridge 2001.

Gillingham, John, "Richard I and the Science of War in the Middle Ages", i John Gillingham, and J. C. Holt (eds.), *War and Government in the Middle Ages*, Cambridge 1984:87-91.

Gillingham, John, *Richard Coeur De Lion. Kingship, Chivalry and War in the Twelfth Century*, Cambridge 1994.

Gillingham, John, "William the Bastard at War", i Matthew Strickland (ed.), *Anglo-Norman Warfare. Studies in late Anglo-Saxon and Anglo-Norman Military Organization and Warfare*, London 1992:143-160.

Gillingham, John, "'Up with Orthodoxy!': In defence of Vegetian Warfare" *Journal of Medieval Military History*, 2, 2004:149-158.

Given, James, *State and Society in Medieval Europe – Gwynedd and Languedoc under Outside Rule*, Ithaca and London 1990.

Guilmartin, John Francis jr., *Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge 1974.

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000.

- Gustafsson, Harald, "Skåne som gränslandskap – en historia om gränser som frågtecken", i Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005:224-235.
- Hamre, Lars, *Innføring i diplomatikk*, Oslo 1972.
- Harbitz, G. P., *Den norske leidangen*, Oslo 1951.
- Heers, Jacques, *Family clans in the Middle Ages*, Amsterdam 1977.
- Heers, Jacques, *Parties and political life in the medieval West*, Amsterdam 1977.
- Helle, Knut, *The Cambridge History of Scandinavia*, 1, Prehistory to 1520, Cambridge 2003.
- Helle, Knut, "Growing inter-Scandinavian entanglement" i *The Cambridge History of Scandinavia*, 1, Cambridge 2003:411-420.
- Helle, Knut, *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150-1319*, Oslo 1972.
- Helle, Knut, *Norge blir en stat 1130-1319*, andre utgave, Universitetsforlaget 1976.
- Helle, Knut, "Opptakten til de Nordiske unioner i senmiddelalderen", *Forum Mediaevale*, 2002:3-31.
- Helle, Knut, *Under kirke og kongemakt, Aschehougs Norgeshistorie*, 3, Oslo 1995.
- Hermanson, Lars, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000.
- Hilton, R.H. and Peter Sawyer, "Technical Determinism: The Stirrup and the Plough", *Past and Present*, 24, April 1963:90-100.
- Holmbäck, Åke og Elias Wessén, *Svenska Landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, Tredje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen*, Stockholm 1979.
- Holmsen, Andreas, "Sentrum og periferi: Konge stormenn og bønder under Magnus Lagabøte og hans sønner", *Nye studier i gammel historie*, Oslo 1976:159-179.
- Howard, Michael, *War in European History*, London 1976.
- Hubbard, William H.; Jan Eivind Myhre; Trond Nordby and Sølvi Sogner, *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*, Oslo 1995.
- Hørby, Kai, *Status Regni Dacie. Studier i Christofferlinjens ægteskabs- og alliancepolitikk 1252-1319*, København 1977.
- Hørby, Kai, *Velstands kris og tusind baghold 1250-1400. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*. Bind 5, København 1989.

- Imsen, Steinar (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005.
- Ingemansman, Per og Thomas Lindkvist (red.), *Norden og Europa i middelalderen. Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde 1*, Århus 2001.
- Jansson, Sven-Bertil, *Medeltidens rimkrönikor*, Stockholm 1970.
- Jenks, S., *England, die Hanse und Preussen: Handel und Diplomatie 1377-1471*, Köln 1992.
- Kaminsky, Howard, "Review of Gerd Althoff, *Spielregeln der Politik im Mittelalter*", *Speculum*, 74, 3, 1999:687-689
- Keegan, John, *Face of Battle*, Harmondsworth 1978.
- Keegan, John, *A History of Warfare*, London 1994.
- Keen, Maurice, *The Laws of War in the late Middle Ages*, Oxford 1965.
- Keen, Maurice (ed.), *Medieval Warfare: A History*, Oxford 1999.
- Keynes, Simon, "The Vikings in England, c. 790-1016", i Sawyer, Peter (ed.), *The Oxford Illustrated History of the Vikings*, Oxford 1997:48-82.
- Koht, Halvdan. "Norsk historie i lys fra ættehistoria", i Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), *Sverreættens kongedømme. Norske historikere i utvalg III*, Oslo 1970: 354-370 (fra *Norsk Slektshistorisk Tidsskrift V* 1935).
- Koht, Halvdan, "Det nye i nordisk historie kringom år 1300", i Andreas Holmsen og Jarle Simensen (red.), *Sverreættens kongedømme. Norske historikere i utvalg III*, Oslo 1970: 341-353 (fra *Scandia IV* 1931).
- Koziol, Geoffrey, *Begging Pardon and Favor. Ritual and Political Order in Early medieval France*, Ithaca 1992.
- La Cour, Vilh., *Danske Borganlæg til midten af det trettende århundre*, I, København 1972.
- Le Goff, Jacques, "Mentalities: A history of Ambiguities", i Jacques Revel and Lynn Hunt (eds.), *Histories. French Constructions of the Past*, New York 1995:241-246.
- Liedman, Sven Bertil, "Den historisk-kritiska skolan i idéhistorisk belysning", *Scandia* 41, 1975:249-269.
- Lindkvist, Thomas, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid*, *Opuscula Historica Upsaliensia* 1, Uppsala 1995 (andre utgave 1992).
- Lindkvist, Thomas, "Västsverige som medeltida gränsregion", i Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005:252-262.

- Lovén, Christian, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*, Stockholm 1999.
- Lönnroth, Erik (red), *Bohusläns historia*, Uppsala 1963.
- Lönnroth, Erik, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige*, Göteborg 1940.
- Lund, Niels, "Expedicio in Denmark", i Abels, Richard P. and Bachrach, Bernard (eds.), *The Normans and their Adversaries at War*, London 2002:149-166.
- Lund, Niels, "Is leidang a Nordic or European phenomenon?", i Nørgård Jørgensen, Anne and Clausen, Birthe L. (eds.), *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300*, København 1997:195-199.
- Lund, Niels, *Lið, leiding og landeværn: hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, Roskilde 1996.
- Lund Hansen, Ulla, "Logistic considerations in connection with the attack on Denmark from the sea in the Late Roman period", i Anne Nørgård Jørgensen (ed.), *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistic and administration 500 BC-1500 AD*, København 2002.
- Lunden, Kåre, *Europa i krise 1300-1500. Aschehougs Verdenshistorie*, 6, Oslo 1984.
- Lunden, Kåre, *Norge under Sverreætten. Norges historie*, 3, Oslo 1976.
- Lunden, Kåre, *Økonomi og samfunn*, Oslo 1972.
- Lynn, John, *Feeding Mars*, Oxford 1993.
- Malmros, Rikke, "Leding og skjaldekvad". *Det elvte århundredes nordiske krigsflåder, deres teknologi og organisation og deres placering i samfundet belyst gennem den samtidige fyrstedigtning*, i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1985*, København 1986.
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. I, Cambridge 1986.
- Mauss, Marcel, *Gaven. Utsvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*, Oversatt av Thomas Hylland Eriksen, Oslo 1995 (*Essai sur le don*, Paris 1925).
- Meyer, Frank og Jan Eivind Myhre, *Nordic Historiography in the 20th Century*, Oslo 2000
- Miller, William Ian, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chicago 1990.
- Miller, William Ian, *Humiliation*, Ithaca 1993.
- Morillo, Stephen, The "Age of Cavalry" Revisited, i Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon, *The Circle of War in the Middle Ages. Essays on Medieval Military and Naval History*, Woodbridge 1999:45-58.

- Morillo, Stephen, "Battle Seeking: The Contexts and Limits of Vegetian Strategy", *Journal of Medieval Military History*, 1, 2002:21-42.
- Munch, P.A., *Det norske folks historie*, Christiania 1859.
- Munthe, C.O., *Hr. Audun Hugleiksson Hestakorn til Hegrans og hans herre kong Eirik Magnusson*, Særtrykk av *Bergens Historiske Forenings Skrifter*, nr. 38-39, 1933.
- Myhre, Bjørn, "Boathouses and naval organization", i Anne Nørgård Jørgensen, Anne and Birthe L. Clausen (eds.), *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1-1300*, København 1997:169-183.
- Njåstad, Magne, *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca 1300-1540*, i *Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag*, Nr. 42, NTNU 2003.
- Odén, Birgitta, "Det moderna historisk-kritiska genombrottet i svensk historisk forskning", *Scandia* 41, 1975:5-29.
- Oman, C. W. C., *A History of the Art of Warfare in the Middle Ages, 387-1485*, 2, London 1924.
- Opsahl, Erik, "Bastard Feudalism or Sub-vassality in Medieval Norway?", *Collegium Medievale*, 4 1991/2:177-214.
- Orten, Per Eilert, "Politisk kultur i Aure prestegjeld 1780-1850", hovedoppgave NTNU 2002.
- Pipping Rolf, *Kommentar till Erikskrönikan*, Stockholm 1926.
- Pye, Lucian W., "Introduction: Political Culture and Political Development", i Lucian W. Pye and Sidney Verba (eds.), *Political Culture and Political Development*, Princeton 1965:3-26.
- Rasmussen, Kristen, "Kong Eriks døtre", *Den Jyske Historiker* 42, 1987:47-67.
- Reuter, Timothy, "Plunder and tribute in the Carolingian Empire", *Transactions of the Royal Historical Society* 35, 1985:5-94.
- Reuter, Timothy, "The Medieval Nobility in Twentieth-Century Historiography", i Michael Bentley (ed.), *Companion to Historiography*, London 1997:177-202.
- Reynolds, Susan, "The Historiography of the Medieval State", i Michael Bentley (ed.), *Companion to Historiography*, London 1997:117-138.
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Second Edition, Oxford 1997 (1984).
- Rogers, Clifford J., "The Vegetian 'Science of Warfare' in the Middle Ages", *Journal of Medieval Military History*, 1, 2002:1-20.
- Rose, Susan, *Medieval Naval Warfare, 1000-1500*, London 2002.

- Rosén, Jerker, *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder*, Lund 1939.
- Rosén, Jerker, *Svensk historia I*, Stockholm 1962.
- Sawyer, Birgit, "The 'Civil Wars' revisited", *Historisk Tidsskrift*, 2003:43-73.
- Sawyer, Birgit and Peter, *Medieval Scandinavia*, Minnesota 1993.
- Schreiner, Johan, *Hanseaten og Norges nedgang*, Oslo 1935.
- Schreiner, Johan, "Hærmakt og riksstyre", *Historisk Tidsskrift*, 36, 1952-53:99-139.
- Shück, Herman, "Sweden under the dynasty of the Folkungs", i Knut Helle (ed.), *The Cambridge History of Scandinavia*, 1, Prehistory to 1520, Cambridge 2003:392-411.
- Skovgaard-Petersen, Inge, Christensen, Aksel E., Paludan, Helge, *Danmarks Historie: Tiden indtil 1340*, 1, København 1977.
- Smails, R.C., *Crusading Warfare 1097-1193*, Cambridge 1956.
- Smith, Anthony D., *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford 1986.
- Steen, Kristel Skorge, "Strategi og ideologi i historien om William Marskalken", hovedoppgave UiB, Bergen 1994.
- Strayer, Joseph R., *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton 1970.
- Strickland, Matthew (ed.), *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France, Harlaxton medieval studies, New series 7*, 1998.
- Strickland, Matthew, *War and Chivalry. The Conduct and Perception of War in England and Normandy 1066-1217*, Cambridge 1996.
- Supphellen, Steinar, "Leidang og hird", i *Norges Kulturhistorie I*, Oslo 1979:223-250.
- Ståhle, C. I., "De medeltida ledungsskatterna i Svealandskapen", *Historisk Tidsskrift, svensk*, Stockholm 1941:201-232.
- Sørensen, Preben Meulengracht, *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*, Oslo 1995.
- Tilly, Charles, *Coercion, Capital and European States AD 990-1990*, Oxford 1992.
- Tilly, Charles, "Reflections on the History of European State-Making", i Marc Greengrass (ed.), *Conquest and Coalescence*, London 1995
- Upton-Word, J.M., *The Rules of the Templars, Studies in History of Medieval Religion*, Volume IV, Woodbridge 1992.
- Vale, Malcolm, *War and Chivalry*, Georgia 1981.

Van Creveld, Martin, *Supplying War*, Cambridge 1977.

Verba, Sidney, "Conclusion: Comparative Political Culture", i Lucian W. Pye and Sidney Verba (eds.), *Political Culture and Political Development*, Princeton 1965:512-560.

Verbruggen, J. F., *The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages: from the eighth century to 1340*, Amsterdam 1977.

Weber, Max, *Makt og byråkrati*, Oslo 1971.

Weibull, Lauritz, *Kritiska undersökningar till Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911.

White, Lynn, jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962.

Yrwing, Hugo, *Kungamordet i Funderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering*, Lund 1954.

Zi, Sun, *Kunsten å krige*, Oslo 1999.